

स. ग्रं. सं. ठाणे

स. ग्रं. सं. ठाणे

सन

लेखक सि. व्हा. गूजर

पुस्तकाचे नांव 1/1

224

224

नाटक

A. 100
TO
NANGADHARRAO YASHYAN

alias

DAPPA SAHEB NEERAJ, ESQ.

The fit representative of that illustrious house
the name of whose Founder so justly awakens
a feeling of pride akin to veneration in
the breast of every true BRAHMAN
no less

for his devotion to and his scrupulous and pious observance
of those great and catholic principles of our religion
which are embodied in that noble legacy bequeath-
ed to us from a long and glorious antiquity
and known far and wide as the BHAG-
WADGEETA and which so intense-
ly pervaded the whole life and
character of the Subject of
these pages

• than

FOR THE ILLUSTRIOUS POSITION HE HELD IN THE
BARODA STATE.

•
THIS WORK

IS

MOST RESPECTFULLY DEDICATED

•
BY

THE AUTHOR.

७७.१२
२

श्रीमंत सकलगुणालंकरण राजमान्य राजश्री

• गंगाधरराव यशवन्त

कर्ते

वाष्पासहिब मैराळ.

यांस

व्रजांचे आदार्यभूतदयादि व ह्यांचेठार्यां विद्याभिरुचि,

परगुणग्राहकता इत्यादि गुण ऐकून

ग्रंथकर्त्यानें

• हें पुस्तक

संमानपूरःसर, मोठ्या कृतज्ञतेनें व औत्सुक्यानें

समर्पण केलेले असते.

प्रस्तावना.

“ दामाजीपंताचा फार्स ” !! म्हणून जो प्रयोग अलोक-
डौल नाटकमंडळ्या वारंवार तास दीड तासांत करून दाख-
वितात, तो सर्वतोपरि दोषयुक्त होतो असें मला वाटते. एका-
प्रसंगीं तर तो पहात असतां माझ्या मनांत असें आले कीं,
ही करुणापर कथा नाटकरूपानें लोकांपुढें आली असता
त्यांचें चित्तरंजन करील. ह्याच मनोदयानुरूप हा मी यत्न
आरंभिला, व तो आज लौकरच ईशकृपेनें शेवटास गेला आहे.

ह्या कथेला आधार मुख्यतः भक्तिविजयांतील दामाजी
पंताचें चरित्र आहे, तसेंच अमृतरायकृत ‘ दामाजीपंताची
रसीद ’ व लोकांकडून मिळालेली कांहीं माहिती ह्यांचाही आ-
धार घेतला आहे.

माझे परममित्र रा० रा० रामचंद्र व्यंकटेश हैदराबाद-
कर ह्यांचें, ह्या नाटकांतील उर्दू भाषेच्या संबंधानें मला सर्व-
थैव साहाय्य झालें आहे त्याबद्दल त्यांचा मी फार आभारी
आहें.

उर्दू भाषा-न समजणाऱ्या वाचकांचा मध्यें रसभंग व
नये म्हणून ह्या पुस्तकांतील उर्दू भाषणांचें मराठी जे
हलें आहे.

मुंबई, आश्विन कृष्ण १२
शके १८०२.

सीताराम बारि जो,
मुंबई

वा ना

२२

श्री

उदारदाभेदेर चाटकः

अंक १.

प्रवेश १. स्थळ, रंगभूमि.

श्लोक.

कल्पान्तावधि शोत्रिला तरिहि जो अण्वंश ना सांपडे,
भक्तांच्या परि पालनार्थ सहसा ज्या रूप घेणें पडे.
“ यल्लाभार्थ मनुष्यजन्मचि ” असें ज्ञानी सदा सांगती.
तो विश्वंभर आमुचें शिव करो देवो अह्नां सद्गती.

आर्या.

भूगोलादिक लीले चाण्वि जो देउनी विचित्रगती,
ब्रह्माण्डसूत्रधारा नमितो आली हितार्थ मंदमती.

तमैच आणखीः—

हालीं ष्टक्यां

देतांच जन्म जीवा मातृभूषेवर पयोमृते धारि जो,

त्याच्या कृपामृताने संतत भूषेयचिन्माम् भिजा.

(असे मंगलाचरण झाल्यावर)

धार— (पडद्याकडे पाहून) आर्ये, वस्त्रालंकारादिकांनी सजून तयार असलीस तर जरा इकडे बाहेर ये वरे. (न-टी प्रवेश करिते.)

१— आर्यपुत्र, मी आपल्या बलावण्याची वाट पहात आंता तयारच होतं. आपली आज्ञा आतां काय आहे ती सांगावी.

२०— प्रिये, आज्ञा कशाची ! शरदतूंत सरोवरामध्ये स्वच्छ चांदण्यांत कमलें जशीं प्रफुल्लित दिसतात, त्याप्रमाणें ह्या अनेक प्रकारच्या दीपप्रकाशामध्ये सभासदांचीं मुखें, पहा कशीं उल्लसित दिसत आहेत तीं ! त्याचप्रमाणें ह्या हिं-कडच्या अंगास केवळ चंद्रमण्डळाचा भास उत्पन्न करणारे हें स्त्रीमण्डळ बसलें आहे !! तर आतां ह्यांचें मनोरंजन करणें हा आपला धर्म नव्हे काय ?

३— प्राणप्रिया, नाही कोण वरें हणेल ? आपली आज्ञा मला शिरसा बंद आहे. काय आहे ती मात्र कळावी.

४०— हे प्रिये, सच्छीले, तुझ्या ह्या वचनानें, मी स्वर्गातील अमृतच पान करीत आहे की काय ? असें वाटतें ! प्राण-प्रिये, आजपर्यंत अनेक वर्षांच्या नीनाविधवाग्विलासांनीं प्रेक्षकजनास आपण संतुष्ट केलें आहे. आज ह्या नवीन “ उदारदामोदर ” नाटकानें ह्यांचें चित्तरंजन कर्तव्य आहे. समजलीस.

५— नाटकज्ञ, अरे, खरेच नवीन नाटक कधीं असें नांव आपल्या तोंडातून पूर्वी ऐकिलें. काय ! ह्यां-
६— श्रेष्ठपणाच्या लहानग्यांच्या झीला आहेत ?

सूत्र० - अर्थे, तूं ' दामोदर ' ह्या शब्दावरून असा तर्क वे
लास वाटते ! तर तसे नव्हे. ह्या आपल्या देशांत उ
नेक पुण्यात्मे होऊन गेले त्यांत सुमारे दोनतीनशें
र्षापूर्वी यवनी राज्यांत कोणी एक दामाजी पंत नामें मो
प्रेमळ भगवद्भक्त होऊन गेला. त्याचें चरित्र आ
नाटकद्वारा लोकांस दाखवावें असा पूर्ण मानस आहे.

नटी - अहाहा ! आजपर्यंत साधूंच्या चरित्राचें नाटक को
णीही पाहिलें नाहीं. तेव्हां हें अपूर्व आहे, ह्यांत संशय
नाहीं.

सूत्र० - पहा, सांप्रत आपल्या देशांत कोठें नाहीं कोठें तर
वरचेवर दुष्काळ पडतोच ! अंशा वेळीं दुष्काळपीडितां
ची काय अवस्था होते ! व दयाळु पुरुष ह्याप्रसंगीं कसे वागतात
हें ह्या नाटकावळोकनानें लोकांस समजणार आहे. (प्रेक्षकां
कडे पाहून) प्रिये, हे लोक, पहा, हें अभिनव सादर
पहाण्याविषयीं कसे अत्युत्सुक दिसत आहेत ते ! तेव्हा
प्रथमतः मनुष्यमात्रासच काय तर हरिणादिपशुजातींस
सुद्धां मोहून टाकणारे जें गायन तेणें करून ह्या प्रेक्षकांचें
मन हरण करावें,

नटी - आवले आज्ञेप्रमाणें मी तत्पर आहे. परंतु संगीत क
शा प्रकारचें असावें, व तें कोणत्या संवयाचें असावें, ? हे
कृपा करून सांगावें.

सूत्र० - अग, हें काय विचारते ? हें सकलसृष्टिवर्मा
अहो ज्याचे परोपकारादिवृद्धीचें वर्णन केल्यानें, साधुलो
कांलीं, शुक्यांचें, बाणहृदयनास्तिक लोकांची क्षणभर
वतील अशा परमेश्वराच्या कृतीविषयाय आपली कशाला
उद्देशून गाणार ?

पटी— अहो, हे सर्व ब्रह्माण्डच त्याच्या कृतीने भरले आहे !

त्याचे कृतीचे वर्णन करण्यास समर्थ कोण होणार आहे ?

सूत्रसूत्र०— प्रिये, तें खरें. सध्या हा शरदतु आहे, तर ह्यासच उद्देशून गावे, त्याची कृति सर्वत्र आहे.

पटी— बरे तर (गाऊं लागते.)

पटी

पद.

(राग यमनकल्याण, ताल त्रिवट.)

सूत्र

शरदतुनृपति सर्वैभव, आला तोषद होउनि अभिनव. ध्रु०

वर्षाकाले सजला उर्वी, पूर्वी काले अशास्तव. १

दिसे चंद्रिकारूपवस्त्र हे, स्वच्छ पसरले अतीव. २

धूल नव्हे ही गुलाळ उधळी, वायुसचिव हा सोत्सव. ३

त्याच्या शीतकपेने रात्रौ, आलिंगिति युवती धव. ४

तंडुलधान्यादिक प्रजाते, देत असे हा दयार्णव. ५

मान द्यावया कृतज्ञतेने, लोक करिति दीपोत्सव. ६

दातृगृहीं द्विज तेवीं षट्पद, कमलवनीं करिती रव. ७

सूत्र०— काय प्रिये, तुझ्या कंठामध्ये माधुर्य हे ! (प्रेक्षकां-

कडे पाहून) तुझ्या ह्या गायनामृतवर्षावाने ह्यांच्या मुखां-

वर पहा कशी टवटवी दिसत आहे ती ! एकूण संगीत-

त्याचे मुळचे माहेरघर जन्म घेतले आहे !

पटी— ओं, आठवण आली. परवांपासून चांदीच्या

त्याने तुला महान्मान सज्जा सुहेरीं बलावण्याकरितां कालच

उपाध्ये पाटावेला होता. उद्यां सकाळीं तिक-

(९) जाते. ६५

डे जाण्याकरितां निघावयाचें, तेव्हां मी जाते, आपण आतां फार उशीर करूं नये. (जाते.)

सूत्र० — अहा हा ! स्त्रियांचा माहेरीं केवढा ओ असतो ! आह्माला बोलावण्याकरितां ज्यांना पाठविलें हे ते आमच्या स्वशुरांचे उपाध्यय काय ! यजमान व उपाध्याय असावे तर हे, दामाजीपंत येत आहेत ह्यांसार यजमान व ते अंगावर शालजोडी घेतलेले ह्यांसार उपाध्याय असावे. (जातो.)

प्र० २. स्थळ-मंगळवेढे, दामाजीपंताचा वाडा.

(दामाजीपंत व उपाध्याय येतात.)

उपा० — कांपंत, आतांशी चार पांच दिवस आपली चित्तवृत्ति उदासीन दिसते ? आपल्यास मी विचारणार विचारणार ह्मणून दोन दिवस ह्मणत आहे. परंतु आज तर विशेष आंदासिन्य वाटल्यामुळे, आज तसा योग आणावाच लागला. आपला समागम मलां सरासरी वीस एकवीस वर्ष आहे, इतक्या कालांत आपली अशी वृत्ति माझ्या अवलोकनांत पूर्वी कधीच आली नव्हती. आपली मनोवृत्ति सदासर्वकाळ शांत व आग्दी असावयाची, तेव्हां एका एकी अशा वृत्तीचे अवलंबन करण्याचे कारण काय ? असा प्रश्न म्या पुढील तर्क करील. परंतु नाहीच मति ह्यांसारक्या जाणावयास हा आश्रित असा फार उलुक आहे.

दामाजीपंत - हे कुलगुरो, असे तर्क करीत काय बोलतां ? मी

आपला आश्रित आहे. आपली योग्यता काय सांगावी ! आपल्यासारखे विद्वान् ह्या प्रांतीं तर राहूं द्या, पण विद्यापीठ जें काशीक्षेत्र त्यांत देखील मिळणे कठीण ! विदान्तशास्त्रामध्ये आपली केवढी प्रवीणता ! तसेच पुराण सांगणें तरी किती सरळ, मधुर व हृदयभेदक !! कित्येक श्रोते तर अगदीं तळीन होऊन केवळ आपल्याच उपदेशामृता-नें हा प्रपंच मिथ्या मानून पुण्यक्षेत्रीं जाऊन “ राम राम ” - “ विठ्ठल विठ्ठल ” म्हणत बसले आहेत ! अहा हा ! जन्मास आपल्याचें सार्थक तेच करितात कीं जे सर्वसंगत्याग करून रात्रंदिवस त्या सच्चिदानंदाच्या भजनीं तत्पर होतात ! तसेच आपलें आचरण किती शुद्ध. तेव्हां मी मात्र आपल्या आश्रिताचाही आश्रित आहे.

उपा० - (मनांत) हा मोठा वैराग्यशाली पुरुष खरा. (उघड) पंत, आपले गुण काय वर्णवें ! परोपकार करण्याविषयीं दक्षता, परदुःखानें अत्यंत दुःखित होणें, कितीही दुर्धर प्रसंग आला तरी आपलें शुद्ध शील न सोडणें, परमेश्वराचे ठिकाणीं अतिम प्रेम व त्याचें दररोज मोठ्या श्रद्धेनें भजनगूजन करणें इत्यादि सत्पुरुषांचीं जीं लक्षणे ग्रंथांतरीं अवलोकनांत येतात तीं आपल्या ठिकाणीं पूर्णपणें दृष्टीस पडतात. अशा सत्पुरुषाचा समागम मला सतत आहे; तेव्हां ह्यापेक्षां ह्या पृथ्वीतलावर दुसरें सौख्य तें कोणतें असवें ! अहाहा ! स्रष्टांतीविषयीं जें लोटलें आहे कीं, “ सर्वसंगत्यागं मोक्षप्रदाय, राजन् ” तें सर्वथैव सत्य आहे. (मनांत) अर्थात बोलतां बोलतां काय उदासीन

वृत्तीचें कारण समजेल
 हा लोकांमोनाता आपण उपमा देता ही

मजसारख्या पातकी मनुष्यास कशी शोभेल ? जन्मापा
 'म्याइया हातून कांहीं परोपकार घडला नाही. कोणाचें दु
 निवारणें झालें नाहीं, किंवा त्या विठ्ठलाचें स्वस्थपणें एव
 प्रचित्तानें भजन करण्यास मला फावले नाहीं. सर्व अ
 युज्य त्या यवनाची चाकरी करण्यांत गेलें. हेंच सर्व उ
 सर्वत्र भांडाचा जो धर्मा त्याचे सेवेत जातें तर जन्मा
 आल्याचें सार्थक झालें असतें. असो; आतां शेषजीविता
 तरी— (इतकें बोलून स्तब्ध राहतो.)

उ० — (मनांत) आतांच्या शेवटच्या तुटका दोन तीन इ
 बदांवरून ह्याच्या चित्तवृत्तीविषयी अनुमान किंचित् होतें, त
 असेच कांहीं संभाषण चालविलें पाहिजे. (उघडपणें) कां ?
 आपणास सत्पुरुष ह्मणतो तें अगदीं सत्य आहे. पहा, पृ
 थ्वीवर सत्पुरुष सत्पुरुष ह्मणतात ते ह्मणजे अमक्याच का
 ठांत होतात, ते अमुकच ज्ञातींत होतात किंवा अमुकच
 देशांत होतात, त्यांचें अमुकच रूप असतें असें कांहीं नाहीं
 तर स्वभावतःच जे दयाळू, निष्कपटी, आपलें जीवित पा
 ष्यावरच्या बुडबुड्याप्रमाणें अगदीं अल्प आहे असें स
 मजून जे परमात्म्यास एकक्षणही विसरत नाहींत, ज्यांचीं
 आचरणें शुद्ध, मनुष्यदेहांतच काय ती ईश्वरप्राप्ति हो
 णार असें जे समजतात, ज्यांच्या संगतीनें लोक कुकर्मा
 चा त्याग करून ईश्वराकडे वळतात, सतत आपल्या,
 दृष्टिगोचर असणाऱ्या जी हें सृष्टि हींतील नाश्याप
 चे चमत्कार पाहून व त्यांविषयी सूक्ष्म विचार करून,
 जे सृष्टिकर्त्याचे अपार कौशल्याचे थोरवी गातात.
 व ही सर्व सृष्टि प्राणिमात्रांचेण सुखार्थ उत्पन्न के
 ली आहे, असें पाहून ज्यांचे त्रिवाटें 'पेशूचे.

लोठ वहातात, येथील सर्व वैभव जे तुच्छ व क्षणिक-मानितात, ज्यांचें संसारांत राहून सर्व लक्ष्य परमाथार्थिकडे, ज्यांनीं इंद्रियें स्वाधीन केलीं आहेत. इत्यादि बहुत लक्षणे सत्पुरुषांचीं आहेत तीं येथें कोठवर सांगायीं? तेव्हां हीं लक्षणे जर आपल्यासाठीं पूर्ण दिसत असतील तर आपल्यास सत्पुरुष कां ह्मणूं नये?

१०—उपाध्ये बाबा, तुम्ही कांहीं ह्मणा परंतु मी ह्या संसारसमुद्रांत अगदीं सर्वस्वी बुडत आहे, ह्यांतून सुखरूप तारून नेणारी जीं धर्मनौका ती मिळविण्याविषयीं मी अद्याप किंचित् ही यत्न केला नाही. आपल्या सारख्याचें सर्व काळ संगति असून त्या ब्रह्मपदाची ओळख करून घेतली नाही. हा सर्व देह सर्व काळ यत्रनाच्या सेवेत घालविला. मनुष्यदेहाची योग्यता केवढी आहे ही मला अन्न कळत नाही. ह्या जन्मांत साधनांचें तें कांहींच साधलें नाही. तेव्हां, शास्त्रीबाबा, आतां माझ्या मनांत जें आलें आहे तें आपल्याजवळ बोलल्यावांचून रहावत नाही. व तुम्हीही मला माझ्या उदासीनवृत्तीचें कारण विचारिलें आहे.

उ०— मग हा माझ्यावर मोठा अनुग्रहच संपजला पाहिजे.

दा०— पहा, माझ्या वयास सरासरीस पंचेचाळीस वर्षे होत आलीं, गंगाखेड सोडल्यापासून वेदरामकामांसह सहा वर्षे नोकरीवर गेलों. नंतर हा अधिकार प्राप्त झाला. ह्या अधिकाऱ्यांसह एकत्र सहा वर्षे होत आलीं; अधिकार सोडल्यान असो कोणता असो तो नोकरीच कोणता नाही. नोकरी ह्मणजे आपलें हें बहुमोलाचें आयुष्य ह्या अल्प व अति दुर्लभ द्रव्यासाठीं हस्तगाला विकाय्याचें; तेव्हां ही गुलाम

गिरी होय. ह्या गुलामगिरींत दोन-सवादोन तपे गेलीं. परंतु शेवटीं लभ्यांश काय ? तर कांहीं नाहीं. बादशाहाच्या हुकुमाप्रमाणें प्रजांपासून वसूल करण्याच्या कामांत मजकडून त्यांस बहुत त्रास झाला असेल. कधीं कधीं तर त्यांस खाण्यासही नसून माझ्या जाचणुकीमुळे त्यांस सरकारांत दाणा भरावा लागला असेल. कोठें कोठें व कधीं कधीं न्याय करितांना मजकडून निरपराधी मनुष्यांसही शिक्षा मिळाल्या असतील. उगाच क्रोधादिकांस वश होऊन पुष्कळ लोकांवर रागें भरलें असेन, असे अनेक अपराध-मजकडून घडले असतील. आतां ह्या उपरांत तरी ते न घडोवें अशी माझी इच्छा आहे.

उ०— (मनांत) कितीही कोमल अंतःकरण तरी ह्या पुरुषांचें (उघडपणें) लोकांस उगाच त्रास होत असल्यास आपणास झालेली इच्छा, ठीकच आहे. आपल्या बोलण्याचा रोंख बराच माझ्या लक्षांत येत चालला. परंतु आपलें बोलणें पूर्ण झाल्यावर आपल्या विचारावर चार शब्द यथाशक्ति मलाही आज बोलणें आहेत.

दा०— आजपर्यंत हरएक संकटसमयीं मला आपणच हिताच्या गोष्टी सांगितल्यात, अनेक प्रसंगीं नीति व उपदेशही आपणच केलांत. तेव्हां अशा समयींही आपणच होऊन कृपा करण्याचें मनांत आणिलें हा मजवर आपला मोठा उपकार होय. व अशा उपकारास मी पात्र आहे. काय तें बोलावें.

उ०-- पूर्वीं आपला सर्व हेतु लक्षांत आल्यानंतर बोलणें इष्ट नाहीं

दा०— बरें तर बोलतो, हें जीवित श्रेय अल्प आहे, व

जाणों पुढील क्षणास-ह्या देहाची काय अवस्था होईल ह्या लोकीं आपलें रहाणें तर केवळ पाहुण्याप्रमाणें अल्प आहे. येथें हें आमचें जन्म फक्त परलोक साधण्याकरितां ज्ञ आहे. विषयवासना, नाना प्रकारच्या मोह उत्पन्न करणाऱ्या वस्तु ह्यांच्याचसाठीं हा देह उत्पन्न झाला आहे असें अज्ञ मनुष्यावांचून कोण ह्मणणार आहे ? द्रव्यासाठीं मनुष्ये अंध होऊन अनेकप्रकारचीं कुकर्म करितात; पारलौकिक सुखदुःखाची कांहींच काळजी करित नाहीत. मनुष्य सकाळीं उठल्यापासून तो निजेपर्यंत नानाप्रकारचे क्लेश भोगून पोटासाठीं खटपट करितो. परंतु परमेश्वरास स्वस्थपणें एक घटिकाभरही आठवीत नाही. पहा ! ह्याच मंगळवेळ्यांत नुकताच चार-पांच दिवसांपूर्वी धनशेट सावकार मृत्यु पावला हें तुझांस ठाऊकच आहे, त्यानें अनेक प्रकारे मरेपर्यंत लोकांस त्रास देऊन सर्व द्रव्य मिळविलें ! जन्मांत एकही पैसा धर्म केला नसेल ! त्यास कधीं ईश्वराचें स्मरण सुद्धां झालें नसेल ! पुढें त्यास संतति नाही. विचारी त्याची बायको मात्र येथें एकटी आहे तीही फार दुखणाईत आहे. एवढें द्रव्य येथें पाठी-मागें टाकून फक्त आपल्या बलावर परलोकीं पापाची मात्र पुंजी घेऊन गेला. प्राणोत्क्रमणाच्यावेळीं तरी कांहीं बोलेल तर दोन दिवस त्याची वाचाचकीं हो धरली ! हेंच एक उदाहरण पुढले असें नाही. अशीं हजारों उदाहरणें आपण प्रत्यक्ष ज्ञात असून आपणही त्याच-मार्गानें जाणें हें केवढें मूर्खत्व होय ! दासा तर त्या दिवसापासून असा निश्चय झाला आहे कीं सांप्रतच्या स्थितीचा त्याग करून पंढरपुरास जाऊन सर्वकालीं विठ्ठलाच्या चरणीं तत्पर अमानें

उ० - आपल्या ह्या बोलण्याने मनोवृत्ति कशी अगदी शांत होऊन गेली आहे. आपण आलों कोठून ? आपणांस जावयाचे कोठे ? येथे आपले कर्तव्य काय ? मरण हे काय आहे ? मरणोत्तर होणार काय ? जे दृश्य ते सर्व नष्ट कां होतें ? प्रेमबंधन हे कशाकरितां आहे ? काम क्रोधादिकांची उत्पत्ति किमर्थ आहे ? इत्यादि अनेक सूक्ष्म गोष्टींचा स्वस्थ मानसे करून जो क्षणभर विचार करितो, त्यास आपले हे ज्ञानमय विचार अगदी तळीन करतील. पशुपक्षिकीटकादि अगण्य प्राण्यांपेक्षां मानवप्राण्यास ज्ञान व्यापेक्षां अधिक दिलें आहे त्यापेक्षां विश्वकर्यांचा असा सहज हेतु दिसतो कीं आपल्याविषयी यत्किंचित् तरी मनुष्यास ज्ञान व्हावे. मनुष्याने चित्रविचित्र सृष्टीतील चमत्कार पाहून त्याजविषयी अनेक तर्क करावे. तेव्हां मनुष्यदेहाचे सार्थक झटले झणजे त्या परमेश्वरासच ओळखिलें पाहिजे. तो ओळखण्याचा मार्ग भक्ति होय. ईश्वरस्वरूपाविषयी, त्याचे शक्तीविषयी त्याचे दयालुत्वाविषयी, त्याचे न्यायदृष्टीविषयी इत्यादि अनेक गोष्टींविषयी अनेक शास्त्रांत सांगितलेले आहे. त्यांतच भक्ति झणजे काय ती करावी कशी ? तिजपासून फलप्राप्ति काय ? अशा अनेक सांगितलेल्या गोष्टींचा येथे किती पाल्हाळ सांगावा. जगदुत्पत्तीपासून आजपर्यंत मनुष्य होऊन किती भेले असतील. परंतु ज्यांनी परमेश्वरास ओळखण्यास आपला कांहीं तरी आंशुःश खर्च केला तेच धन्य होत. इतरांस पशूंचीच उपमा देणे योग्य होय. पहा, ह्या विश्वरूपनाटकाच्यांत ह्या जगद्रंगूभूमीवर ज्याच्या आज्ञेने मनुष्यादिकपात्रे जन्ममृत्युरूपां पेटवांनी

यथानुक्रमे प्रवेश करितात व जातात, त्या सूत्र-
 धाराचे यद्यपि कामक्रोधादिकांनी वेष्टित जें हें
 मनुष्यरूपसौंग त्यास पातकांधकाराने दर्शन होत
 नाही, ह्मणून हा नाटकप्रयोग करणारा कोणीच नाही.
 असें ह्मणणे किती मूर्खत्वाचे आहे ? घुवडास दिवसा-
 स दिसत नाही ह्मणून त्यानें सूर्यच नाही ह्मटल्यास क-
 से चालेल? तर सदाचरणप्रदीपाचा पुण्यरूपी उजे-
 ड जिकडे निकडे पडला ह्मणजे भक्तिमार्गाने त्याचे
 दर्शन सहज होणार आहे. परमेश्वराचे वैभव, स्वरूप-
 कर्तृत्व इत्यादिकांविषयीं वर्णन करण्यास कोणी हो आ-
 जपर्यंत समर्थ झाला नाही, तेथे ह्या अल्पमतीने ह्या-
 क्षणीं काय बोलवें? त्याचे महत्व व आपली योग्यता यावि-
 षयीं भागवतांत दशमस्कंधीं ब्रह्मस्तुतींत ब्रह्मदेवाने ह्मटले आहे,

क्वाहं तमोमहदहंस्त्रचराग्निवार्भू—

संवेष्टितांडघटसप्तत्रितस्तिकाय :

क्वेद्विधाविगणितांडपराणुचर्या—

वाताध्वरोमविवरस्य च ते महित्वम्.

ह्मणजे,— माया. महत्त्व, अहंकार व पंचमहाभूते यांनीं
 वेष्टित जें हें अवाढव्य ब्रह्माण्ड यामध्ये हा माझा सात-
 त्रिती देह कोणीकडे ? व, हे परमेश्वरा, अशाप्रकारच्या
 असंख्य ब्रह्माण्डरूप परमाणूंचे भ्रमण होण्याकरितां गवा-
 क्षासारखी आहेत रोमरंध्रे ज्यांची असा जो तू त्या
 तुझा श्चेठेपणा कोणीकडे ? तेव्हां मनुष्यप्राण्याचे परमा-
 त्म्यापुढे किती अल्पत्व आहे ? अस्तु; तैच भगवद्भक्त
 धन्य होत, ज्याला परमेश्वराने प्रत्यक्ष दर्शन दिले.
 पंत, आपण मनांत आणलेला उद्देश हा सर्वथैव स्तु-

सच आहे, परंतु ह्या जगतामध्ये चांगले पदार्थ थोडे असतात. हजारों अरण्ये आहेत पण ज्यांत चंदनवृक्ष आहेत अशी कितती मिळतील ! सर्व पृथ्वीच मुळी पाषाणमय आहे. पण तीत हिरे कितती निघतात ! त्याच प्रमाणे ह्या अंगणित मानवप्राण्यांमध्ये सदाचरणाने वागणारे फारच थोडे ! सत्पुरुष हे नाम थोड्यांसच मिळेल. तप आचरण करण्याकरितां सर्वसंगपरित्याग करून जे वनाचा आश्रय करितात त्यांचा आशयही हाच असावा कीं, ह्या पातकप्रचुर जगताचा जेवढा संबंध तुटेल तेवढा बरा. कारण, संसारांत असल्याने अनेक बुद्धिवाद सांगणारे लोक त्यांचे मन चंचल करितात व सदा चरणापासून भ्रष्ट करितात. परंतु हे वनांत जाणारे केवळ स्वार्थसाधकच असे लटल्यावांचून राहवत नाही. लोकांचा हितकर्ता तोच लणवा कीं, जो लोकांत राहून आपल्या चरिताने लोकांस सन्मार्ग दाखवितो. आतां आपण प्रत्यक्ष वनांत जरी जात नाही तरी संसार सोडून जाणे हे तेथेच जाण्या सारखे आहे. तर आपल्या सारख्यांनीं ही नोकरी सोडून जाणे हे मला प्रशस्त दिसत नाही. सच्चिदानंदास न विसरतां प्रपंचांत नीतीनें कसें रहावे हे, आपण गेलां तर लोकांनीं कोठून शिकावे ? आपल्या आश्रयाखाली आज एवढे लोक आहेत यांनीं कोणाच्या तोंडाकडे पहावे ? आपल्या सारखे दयाशील, ह्या कामावर असल्यामुळे येथील सर्व प्रजा सुखी आहे. तेथे सर्वलोकांस असंतुष्ट ठेवून आपण इष्ट मार्गाचे अवलंबन करावे असे माझे तर मत नाही. तशांतही राजा लटला लणजे “ ना विष्णुः पृथिवीपातिः ” तेथे वादशाहची इमानाने नोकरी

करणे ह्यणजे परमेश्वराची कांहीं अंशीं निर्मल भक्ति कर-
णे नव्हे काय ? आपल्यासारखे ज्ञानसंपन्न पुरुष कोठेही
असले तरी सारखेच.

दा०— माझ्या ठिकाणी ज्ञानाचा लेंवही नसून मला
ज्ञानसंपन्न ह्यणून दूषित कां करितां ?

ड०— अहो, ज्ञान हे कांहीं कोणत्याहि पुरुषाच्या ठिकाणी
प्रत्यक्ष एकाद्या वस्तूप्रमाणे दिसत नाहीं हे खरें, पण त्या
पुरुषाचे कृतीवरून त्याचे ठिकाणी ज्ञान आहे हे समजा-
वयाचें. पहा, वसंतऋतु हा जरी प्रत्यक्ष दृश्यमान नाही तरी
तो कशावरून समजतो, तर ज्या वेळेस वृक्षांस पालवी
फुटते, नानाविध पुष्पांनी व फलांनी उद्याने व वने शोभूं
लागतात. मंद व सुगंध वायु वहातो. कोकिलांचे पंचम
स्वर कानीं पडतात. व वनश्री अशी कांहीं रम्य दिसते कीं
तिचे मार्मिक कर्वांसही वर्णन करतां येऊं नये. सारांश,
ह्याप्रमाणे ज्ञानवान् पुरुषास त्याच्या सदाचरणावरून लो-
क ओळखतात.

दा०— (मनांत) उपाध्येब्रुवांचे तर आपणास अनुमोदन मि-
ळत नाहीं. तेव्हां आपल्या इच्छेप्रमाणे होत नाहीं. (उ-
घडपणे) आपले ह्यणणे सर्वथैव सत्य आहेच. परंतु पहा,
उपाध्येब्रुवा, नेत्रांनी दिसत आहे तोपर्यंतच त्याची सगुण
मूर्ति पहातां येईल, ऐकूं येत आहे तोपावेतो त्याचे भजन-
कीर्तनाने हे कर्ण तृप्त होतील. वाणी यथास्थित आहे
तावपर्यंत त्याचे गुण गातां येतील व साधुजनांशीं सनम
भाषण होईल. इत्यादि परमेश्वराच्या प्राप्तीस्तव ज्या ज्या
इंद्रियांची आवश्यकता त्या सर्वांचा या वयांत अजून बराच
उपयोग होईल. अनेक रोगरूपी शत्रूंनी वेष्टित जो हा

देहगड यावर कधीं ते घाला घालून विजयी होतील याचा नेम नाही. आपण होऊन विषयांस सोडले तर त्यांत आपला मान आहे, आपण त्यांस न सोडिले तरी ते आपणांस सोडणारचे. मग त्यांत काय मजा ? वृद्धत्व आल्यावर इंद्रिये सोडून जातीलच. नंतर ह्या नोकरीस तर अंतरलौच, परंतु अखिल विश्वाला इच्छामात्रे उत्पन्न करणारा, त्याचे रक्षण व नाश करणारा जो परम समर्थ विभु त्यासही अंतरलो. आतां आपलेही ह्मणणे अयोग्य आहे असे नाही. आपलीच इच्छा. मला सप्रमाण.

उ०— पंत; ह्या काळीं जिकडे तिकडे यवनी राजांचा अम्मल आहे. अर्थात त्यांचे धर्माची प्रबलता आहे. आपले लोकांस व गायत्रीला अत्यंत त्रास होत आहे. स्वधर्म सोडून कित्येकांस यवनधर्म स्वीकारावा लागला आहे. कित्येक तर आपली भाषा विसरून त्या म्लेच्छभाषेनेच सर्व व्यवहार करूं लागले आहेत. कित्येक लोभाने तर यवनाच्या येथे खाना खाऊं लागले आहेत. होमहवनादिकृत्ये त्यांचे भीतीस्तव मुळींच होत नाहीत. स्वधर्मी राजा नसल्यामुळे शासन होण्याची कांहींच भीति नाही, ह्मणून आपले लोकांत धर्मब्राह्म कृत्ये एकेक अशीं होऊं लागली आहेत कीं, तीं ऐकून अत्यंत खेद होतो. पण उपाय काय ? अशा आपल्या सनातन धर्माचा दिवसें दिवस ऱ्हास होत चालला आहे. “ राजा कालस्य कारणम् ” ह्या प्रमाणे सर्व म्लेच्छमय होऊं पहात आहे. सर्वद्रष्टा, न्यायान्याय जाणणारा त्याचे मनांत येऊन आपल्या ह्या धर्माची त्याचेच वचनाप्रमाणे पुनः संस्थापना केव्हां होईल ती होओ. अशा काली तर आपण मनांत आणलेला हेतु तृप्त करणें हें त्या विठ्ठलासही

आवडणार नाहीं असें मला वाटते. वरें पुनः एकादावेळीं सावकाश बोलूं. आपली सायंसंध्येची वेळ झाली तर मी आतां जातो. (जातो.)

०— (आपल्याशींच) काय करावें मन तर द्विधा झालें आहे. ईश्वरप्रार्थने कोणतेंही एखादें कृत्य करावयाचें असून मध्ये जरि आई, बाप किंवा गुरु विघ्न आणतील तर त्यांस शत्रु मानून त्यांचा त्राग करावा असें साधूंचें ह्मणणें आहे. ध्रुव लहान बाल असून त्यास आईबापांनीं वनाला न जाण्याविषयीं किती आर्जविलें? प्रन्हादास भगवत्प्रतीस्तव पित्याचें वचन रुचलें नाहीं. भरतानें रामचंद्राच्या वियोगास्तत्र वसिष्ठगुरूचीही अवज्ञा केली. माझ्या जाण्यानें पुष्कळांस असंतोष होईल इत्यादि गुरुजींचें ह्मणणें आहे. " संतोषं जनयेत्प्राज्ञस्तदेवेश्वरपूजनम् " तेव्हां लोकांस दुःख देणें तरीं व्यर्थ आहे. असो; इतकें आयुष्य गेलें तसेंच पुढें जाणार ! विठ्ठलाच्याच मनांत जर मला आपल्या पायांजवळ न्यावयाचें असेल तर तो कोणत्याही तऱ्हेनें नेईल. हे पंढरपुरनिवासिभक्तकल्पद्रुम, हे रुक्मिणीकांता, तूं सर्वांचें हृद्गत जाणतच आहेस. सर्वांचे मनोरथ पूर्ण करणारीं तुजवांचून कोण आहे ? माझा हा सद्विचार तुलाच आवडला नाहीं काय? काय-तुझ्या पुण्यनगरींत इतके लोक रहात असून मीच एक-अधिक होईन ? मनुष्याचें मन स्वभावतःच मोठें चंचल. इंद्रियादिकांस स्वाधीन ठेवण्याचें निग्रहबळ मजमध्ये मुळींच नाहीं, त्यामुळे मजकडून असंख्य पातकें घडलीं असतील, ह्मणूनच हे पतितपावना ! मी तुझ्या जवळ येत होतो. तुझे निराकार स्वरूप मजसारख्या अज्ञानास कळणें

कठीण लक्षणं तू सगुणरूप धारण केलेंस, पण त्या
 चें ही सदा सर्वकाल दर्शन होण्यास हा जन अभाग्य
 आहे काय? तुझ्या अचिंत्यकथा मजसारख्याला समजावया
 च्या नाहींत हें खरें तरी तेथें साधुजनांच्या मुखांतून तुझे
 गुणानुवाद ऐकण्यास हे माझे दोन्ही कान अपवित्र आ-
 हेत काय? हे हात तुझ्या मूर्तीसही माझ्या पातकाग्नीनें
 दाह उत्पन्न करतील काय? देवा, या शुष्कभवारण्यांत-
 तुझ्या कथारसाविषयीं अत्यंत तृषित झाल्यामुळे मी अ-
 गदीं थकून गेलों आहे. पुढें पाऊलसुद्धां आतां टा-
 कावयास मला शक्ति नाही. हा देहमात्र येथें उभा आहे.
 पण, विट्टला, हें मन तुजकडे लागलें आहे. कंठ दाटून-
 आला आतां एक शब्दसुद्धां बोलवत नाही. हे विट्टला,
 (डोळे पुसावयास लागतो) असो; आज भजन झाल्यावर-
 तिचें ह्याविषयीं काय लक्षणें आहे तें ऐकावें. सूर्य त-
 र मघांच मावळला ! स्नानाची वेळ झाली. (जातो.)

प्र० ३.स्थळ —पंतांच्या वाड्यांतील खोली.

(दामाजीपंतांची स्त्री सावित्री वाई, येते.)

सावित्री०— (आपल्याशींच) काय करावें सुखास प
 डत नाही. आज चार दिवस झाले, तिकडे अगदीं खिन्न
 होऊन बसायाचें. अन्नावर सुद्धां रुचि नाही, आज दु-
 पारीं तर नांवाला मात्र पानावर बसायाचें झालें. कां
 प्रकृति विघडली आहे लक्षणाची तर तसें काहीं दिसत
 नाही. काल ह्याविषयीं तिकडे विचारलें परंतु घाईत अ-
 सणार लक्षणं काहीं बोलायाचें झालें नाही. तिकडे सुर

तर मला सुख. मजकडून अपराध कांहीं घडला ल्पणावा तर त्यांचे चरणाची ही दासी झाल्यापासून त्यांचे मर्जी बाहेर वागल्याचें मला तर आठवत नाही. कोणत्याही वेळीं अतिथि येवो, याचक येवो त्यास मी कधीं दुखविलें नाही. मोठ्या संतोषानें जेवायास वाढिलें. भजनास आरंभ झाला कीं मी टाळ घेऊन तेव्हांच तयार. मग काय वरें झालें असेल? कांहींच तर्क चालत नाही. कीं वेदराहून बादशाहाकडून कांहीं गैरमर्जीचें पत्र आलें? पण असें कसें होईल ! बादशाहाची तर इकडे पूर्णरूपा. कामांत किती काळजी, विश्वासूयणा व दक्षता असते. सर्व दिवस तरी काय सारखे असतात ! आलें असेल कांहीं त्याचे मनांत विपरीत ! अथवा कोणी कांहीं उगाचं त्याला लिहून तर कळविलें नसेलना ? आमचा एवढा परोपकारी असा वैरी कोणी दिसत नाही. उपाध्येबाबा, कित्येक कारकून व त्यांच्या बायका यांचे तोंडांतून पुष्कळ वेळां ऐकिलें होतें कीं, तो कानडा वैष्णव मुजुमदार तिकडचा जेव्हां तेव्हां फारच दुष्टपणा करीत असतो. (इतक्यांत दामाजीपंत येतात.)

१०— (आपल्याशींच,) ही तर इकडे चिंताक्रांत बसली आहे. व कांहीं आपल्याशींच बोलत आहे. तें येथूनच ऐकावें, मग संध्याभजनादिकरूं. (तेथें राहतो.)

१०— पण तिकडून कधीं असें ऐकिलें नाही. अहाहा ! तिकडचा काय शांत स्वभाव. होतें मागचे जन्मीचें माझे पुण्य ल्पणून ह्यांचे पदरीं पडलें. कशाला बाबा ल्पणावें दुष्टपणा पाहिजे. जर तिकडचा अधिकार तुला हवा असेल तर तसें सांग. आली मोठ्या आनंदानें ही ख-

टपट सोडून स्वस्थपणें पंढरपुरास जाऊन भिक्षा मागू-
 राहूं. आतां भेट झाली ह्मणजे मी तसेंच सांगणार. पु-
 ष्कळ झाली चाकरी. पतिव्रतास्त्रियांचा मुख्यधर्म ह्म-
 ढला ह्मणजे पतींचा संतुष्ट ठेवणें. ह्मणजे पतींच्या इच्छे
 प्रमाणें वागणें. मजकडून काय अंज्ञाभंग झाला असे
 ल तो समजत नाहीं. मला पहिल्यासारखें आनंदी मुख
 केव्हां पाहीनसें झालें आहे. (इतक्यांत पुढें येतो.)

दा०— अगे, मला दुःख कसलें ? मी सदा आनंदीच आहे

सा०— (मनांत) माझे बोलणें ऐकिलें वाटतें ! (उठून
 कांहीं बोलत नाही)

दा०— (कांहीं बोलत नाहीसें पाहून) अग, आज हें मी
 नव्रत कशासाठीं आचारिलें आहेस? ह्या व्रतापासून को-
 णत्या फलप्राप्तीची इच्छा करितेस. आजपर्यंत कोणतेंही
 व्रत माझे आज्ञेवांचून केले नाहीं, आणि हेंच कसें म-
 ला विचारिल्यावांचून आचारितेस ?

सा०— जसें एखाद्या आईनें आपल्या भुकेलेल्या तान्ह्या
 मुलास विचारानें “बाबी, काय झालें? कां रडतेस? ”
 ह्मणजे आपणच कारण असून आपणच कारण काय
 ह्मणून विचारते.

दा०— एकूण तुझ्या ह्या मौनाला मीच कारण तर.

सा०— तें मी कसें ह्मणावें ?

दा०— मग हा आईचा दाखल दिल्यास तो. परंतु
 माझ्या लक्षांत अद्याप कारण कसें येत नाही ! हे-
 पतिव्रते, तुझ्यानेत्रांतोले अश्रु, गालांच्या ज्या भागांवरून
 खाली पडले आहेत ते भाग कसे स्वच्छ, ह्यावेळेसही मला दि-
 सत आहेत ! नदीला पुर येऊन कांहीं वेळानें तिचे

उदक स्वच्छ होऊन तिचे तट जसे मळीण होतात, त्याप्रमाणे तुझ्या गालांवरील इतर भाग मळीण दिसत आहेत. आणखी डोळे ही अगदी भरून आले आहेत, पाय कांपत आहेत, घामही पुष्कळ आला आहे. असे एका एकी झाले तरी काय ?

मा०— आज चार दिवस झाले; आपले अंतःकरण अगदी खिन्न दिसते; ह्याविषयी काल आपल्यास विचारिले परंतु आपणास कोठे जाण्याची घाई होती लक्षण कांहीं वेलावयाचे झाले नाही, लक्षण उगाच आपली वसत्ये इकडे.

१०— हेच काय कारण ! आणि ह्याच साठी का इकडे एकटी दुःख करित होतीस ! अगे काल मला विचारिलेस खरे पण सहजवृत्त्या नसेन वेळाला. त्यामुळे तुला इतके दुःख सोसावे लागलेना ? तुज्जसारखी पतिव्रता, धर्मात्मा अनुकूल, जे जे ज्या वेळेस लक्षणेन ते ते यावेळस करणारी, अशी चांगली सुशील स्त्री मला पांडुरंगाच्या कृपेने ह्या भवनदीच्या पैलतीरास नेणारी प्राप्त झाली असतां, मी तुझ्या जवळ कोणती तरी गोष्ट मुद्दाम बोलणार नाही असे कधी तरी होईल काय ?

सा०— अजून देखिल सांगायचे नाहीना ?

दा०— उपाध्ये बाबांजवळ अजून पर्यंत बोलत बसलो होतो; जरा वेळाने तुझ्याकडे येणारच होतो; तों तुला ह्या ठिकाणी चिंताक्रांत बसलेली पाहिली. लक्षण अगोदर येथे आले. जरा अंतःकरण उदासीन झाले होते लक्षणतेस ते खरे; त्याचे कारण लक्षणजे

विशेष होतें असें नाही. फार दिवस चाकरो झाली
आतां वृद्धावस्थेत तरी पंढरपुरास जाऊन विवृल विवृल
क्षणत आनंदांत काळ घालवावा, असें मनांत आलें
होतें. तुझी कशी काय मर्जी ?

सा० - माझी मर्जी ? आपलें पाठीमागून मी. पण ए-
का एकीं असें मनांत येण्यास कारण काय झालें ?

दा० - कारण कसलें ? देहाचा काय नेम आहे ? अंतका-
ळ तरी पुण्यक्षेत्रांत घालवावा हीच इच्छा.

सा० - मग मीही तयार आहे. पण उपाध्येत्रावांचें
काय क्षणणें ? आपलें बोलणें ह्याविषयीं त्यांजवळ
झालेंच असेल.

दा० - ईश्वरप्राप्ति येथें राहून होत नाही असें नाही.
मग तिकडे जाण्यांत विशेष काय ? असें त्यांचें क्षण-
णें. क्षणजे मीं नजावे असें आहे.

सा० - ते आज्ञांस सर्वप्रकारें वडिलांच्या ठिकाणीं आहेत,
तेव्हां त्यांचे क्षणण्यास मान द्यावा हें ठीकच आहे.
पंढरपुर येथून लांब आहे असें नाही. एक वेळचा
रस्ता. दरवारीस आपण तर जातच असतां. मनांत
आलें मध्येच दर्शज ध्यावें, कीं निघाले.

दा० - बरें तर, कांहीं महिने तर येथें काढावे, पुनः ए-
खाद्या वेळेस गुरुंपाशीं ह्याविषयीं बोलून त्यांची आज्ञा
मिळेल असें करूं.

(इतक्यांत ' दामाजी पंतांचें हेंच घर कायहो ? आज रा-
त्री, येथेंच उतरून उदयिक आपला पुढचा मार्ग धरा-
वा' असें ऐकूं येतें.)

दा० - अगे, बाहेर कोणी पांथस्थ आला आहे. तर

याचा सत्कार करणें हें उचित आहे. चला जाऊं.
(जातात.)

प्रवेश ४. स्थळ—कच्चेरी.

(दोघे कारकून येतात.)

नोपंत— नमस्कार रामभाऊ, कशी काय तब्येत ठीक आ-
हेना ? मध्यांवर आपणास थोडा ज्वर येत होता ह्मणू-
न विचारिलें.

म०— आतां बरी आहे. मागचें लिहिणें फारच तुंबलें हो-
तें व हिशेबामध्ये कांहीं गोंधळ पडला होता, त्यामुळे
आढावाही काढणें राहिला होता. सबब मी व कृ-
ष्णाजीपंत रात्रंदिवस झटून एक सारखे चार महिने-
काम करित होतो. तेव्हां आत्मांस फारच श्रम झाले.
ह्मणून तो ताप भागवट्याचा असावा, तरी त्यानें
पंधरा दिवस मला रडविलें.

च०— आपल्या दादासाहेबांना काम कसें वेळच्या वे-
ळेस स्वच्छ पाहिजे. कृष्णाजीपंत नाहीं हो आले अ-
द्याप ?

ग०—येतील आतां. मला ' पुढें चला ' ह्मणाले. हे आले.
हे काय. (कृष्णाजीपंत येतो.)

कृष्णाजी०— दादासाहेबांच्या सांगण्याप्रमाणें सर्वें मंडळी
अद्याप आली नाहीं हीं?

च०—सर्व ती कोण आतां ?

कृष्णा०—मुजुमदार व त्यांचे अनुयायी गणपतराव ?

चि०—त्यांचे कांहीं प्रमाण नाहीं. आज तर ते बहुधा-

नाहींच यावयाचे.

कृ०—दादासाहेब केव्हां येणार तर ? आत्मांला तर त्यांनीं सु-
योदयात्रावर बलाविले.

चिं०—अद्याप त्यांनां चांगल्या दोन तीन घाटिका पाहिजेत. स्नान-
संध्या, पूजा, स्तोत्रपाठ व गीतापाठ. इतकीं उरकलीं तर
पाहिजेत.

रा०—अहा हा ! दादासाहेबांसारखा पृथ्वीच्या पाठीवर
विरळाच गृहस्थ. काय त्याची कर्मावर श्रद्धा, धर्माच्य
ठिकाणीं आसक्ति भूतमात्रांवर दया, विठ्ठलाच्या चरण
भक्ति. त्याचप्रमाणे बादशाहाच्या चाकरींत विश्वासूपणा व
दक्षता.

कृ०—आहेत बाबा असे सत्पुरुष पृथ्वीवर ल्हाणून व
पृथ्वी चालली आहे. आत्मी ह्यांच्या हाताखालीं इतकं
वर्षे आहो. पण त्या गृहस्थानें एक शब्द तरी कधीं च-
कीनें वाईट बोलावयाचा होता. आत्मी खरोखर मोठे दै-
वाचे. ल्हाणून यांचा समागम आत्मांस सर्वकाळ घडल-
आहे.

चिं०—पण असे लोकही, मूर्खांच्या निंदेस पात्र होतात.

कृ०—अहो, प्रत्यक्ष परमेश्वरासही शिव्या देणारे लोक आहेत
मग मनुष्याची निंदा करणारे लोक असल्यास काय आश्चर्य

रा०—चित्तोपंत, आपल्या बोलण्याचा रोंख मला समजला.

चिं०—सभजेल तर काय झाले, आत्मांस त्याची संगतीच आ-
दररोज.

कृ०—तें असो; आज, बरी आठवण झाली! दादासाहेब हें स-
सोडून पंढरपुरास जाऊन राहणार ल्हाणून ऐकिलें होतें
खरें काय ? त्या दिवसापासून आपल्यास अगदीं चैन नाह

रा०— मीं देखील ऐकिले होते. मग आपले नवीन कारभारी मुजुमदार होणार ! गणपतरावास तर वाटले की त्यांना अधिकार मिळाला सुद्धा. त्यास कारभारी नेमल्यावर दोषे-जण मिळून सर्व प्रजांस पिळून काढतील.

चि०—आपण ऐकलेली गोष्ट कांहीं खोटी नव्हती. अशी संज्ञासना त्या पुरुषाला होणे हे साहजिकच आहे. परंतु त्यांचे सुज्ञ उपाध्ये यांनी त्यांचा वेत रहित करविला असे ऐकितो.

कृ०—दादासाहेब जाते की आलीं सुद्धा स्वस्थ घरीं राम राम म्हणत बसली असतो.

रा०— आणि ह्या कानड्याचे हाताखाली कोण रहाता. तो कसा वाहेरून काळा तसा आंतूनही काळा आहे.

चि०—उगाच येऊं विजं लागेल त्यांत काय अर्थ आहे.

कृ०— रामभाऊ, आपली पुण्यई अद्याप संपली नाही.

(इतक्यांत दामाजीपंत येतात. सर्व उभे राहून नमस्कार करतात.)

दा०— (नमस्कार करून) मुजुमदार व गणपतराव नाहीं हे आले ? कांचितोपंत, तुहीं स्वतः काल रात्रीं गेले होतेतना त्यांजकडे सांगायला कीं उद्यां कांहीं महत्वाचे काम आहे तेव्हां सकाळीं अवश्य कचेरींत आले पाहिजे.

चि०— आपले हुकुमाप्रमाणे मी तेव्हांच त्यांस वदीं दिली.

दा०—त्यांना विस्मृति पडली असावी तर मग. कोणी शिपाई त्यांला बोलावयाला पाठवा.

चि०—कोण आहे रे वाहेर दरवाज्यावर ? लक्ष्मणा, मुजुमदार व गणपतराव ह्यांस ह्मणाई कीं कचेरींत सर्व मंडळी आली आहे. तर आपण जलदी यावे.

ल०—जी आपला हुकूम. (जातो, पुनः कांहीं वेळाने येऊन) दोघेवी आलेना.

(मुजुमदार व गणपतराव येतात.)

दा०— मुजुमदारसाहेब, आपल्याला व गणपतराव यांस किंचित् उशीर लागला, नाही वरें ? प्रकृति वगैरे ठीक आहेतना ?

मु०— निघालों होतो. तों आपल्याकडून लक्ष्मण शीपाई आला.

दा०— गणपतराव, असे पुढें या पाठीमागे कां ?

ग०— कोठें बसलों ह्मणून काय झाले आपल्या जवळच आहे.

दा०— मुजुमदार, चितोपंत, रामभाऊ, कृष्णाजीपंत, गणपतराव, आज आपणांस सर्वास येथें एकत्र बोलविण्याचें कारण बहुधा लक्षांत आलेंच असेल. तीन महिन्यांपूर्वी येथील धनशेट सावकार मरण पावला. त्याची वायकोही बरेच दिवस आजारी होती तीही काल दुपारी मरण पावली. अरेरे ! तिला पुढें संतानही नाही; व भाऊबंधही त्याचे कोण नाहींत. तेव्हां त्याची सर्व जिनगी राजाकडे जाणें हें धर्मशास्त्रानें योग्यच आहे. त्याचे वाड्यावर शिवंदी लोक ठेवून पहारा तर तेव्हांच ठेविला आहे. आतां त्याचे कोणाकडे येणें किती, त्यानें देणें किती वगैरे सर्वांच्या यादी त्वरीत करून त्या सावकाराची जेवढी जिनगी असेल तेवढी बादशाहाकडे पाठविली पाहिजे. पण त्याचे पूर्वी, कोणी वारस निघतो किंवा कसे ह्याचा आपण शोध केला पाहिजे. धनशेट जीवत असतां माझा वारस कोणी नाही माझी सर्व जिनगी बादशाहाकडे जाणार, ह्मणून तोच ह्मणत असे. असें समजत असूनही एक पैसा त्यानें धर्मार्थ खर्च केला नाही ! काय मनुष्याच्या लोभाचा सपाटा आहे ! हें त्याचें तरी

पूर्वजन्मार्जितच लंणायाचें. हें एक झालें. दुसरें - वा. दशाहाकडून एक हुकुम आला आहे. आज आठ दिवस झाले कोणापाशी बोललें नाहीं. सांती-ल सारांश हाच की, परचक्राचा संभव दिसत आहे तर तयारी करण्यास कोणत्याही द्वारे पंधरा दिवसांचे आंत एक लाख रुपये तरी आले पाहिजेत. ह्याच प्रमाणें दुसरीकडे मोठमोठ्या कारभाऱ्यांकडे असेच हुकुम गेले आहेत. खजिन्यांत शिल्लक कांहींच नाहीं. मी पहा, मोठ्या विवेकपाशांत पटलें होतें. एवढी जबर रकम कोठली पाठवावी ! काय दरोडा घालून पाठवावयाची आहे, की काय येथे खाण आहे. काय करूं अगदीं सुचेनासें झालें होतें. परंतु पंढरीनाथानें संकट तर अशा प्रकारें दूर केलें. काय मंडळी, लाखाची असामी होती काय ती ?

रा० व कृ० - लाखानें काय होणार ! पांच लाखांत तर कमी नाहीं.

चिं० - आपला कैवारी पांडुरंग आहे. संकट मोठें आलें होतें परंतु त्याचेच कृपेनें तें दूर झालें.

कृ० - त्याचे ठिकाणीं भक्तांच तशी आहे.

दा० - तेव्हां आज दोनप्रहरीं त्या यादी करावयास लागी. मुजुमदार, आतां आळस करतां कामा नये. वादशा-हास आज याविषयीं सर्व हकीगत लिहून नंतर आठ दिवसांत तरी तिकडे सर्व द्रव्य गेलें पाहिजे.

मुजुम० - आयले ते चिंतोपंत, रामभाऊ, कृष्णाजीपंत आहेतच, ते करतील सर्व ठीक व्यवस्था. मात्र प्रकृतीस आतांसै समाधान नाहीं मी जातो आतां. (गणपतरा

वास) येणार होता कोण ? परंतु बलावणेंच आलें हणून आ
लें. कसची चांगली संधी आली होती. पण ह्या मू-
खानें—चला गणपतराव. (दोषे जातात.)

क०— स्वारी रागावली वाटते.

चि०— कोणीं केलेलें त्याचे मनास कधीं आलें आहे काय ?

त्याचा स्वभाव फारच तऱ्हेवाइक.

रा०— असलें सत्कृत्य त्यास कसें बरें आवडेल ?

दा०— तें असो; आज जेवल्यानंतर तिकडच्या कामास ला
गलें पाहिजे. तुझीं अगोदर तेथें जमा. मी मागाहून येईन.
चला तर. (सर्व जातात.)

प्र० ९. मुजुमदारांचा वाडा.

(मुजुमदार व गणपतराव येतात.)

मुजु०— काय विलक्षण पुरुष दामाजीपंत हा ! शेवटीं एवढें द्रव्य
त्यानें त्या बादशाहाच्या उरावर घातलें ना ? गणपतराव, काय
अशांच्या हातांखालीं नोकरी करून फळ ! जन्मभर खरडीं
घासलीं तरी कांहीं एक उपयोग नाहीं ! आपण इतकीं वर्षे
येथें आहों पण एक पैसा तरी आपल्याजवळ आहे काय ?
(मनांत) तरी मींच वस्ताद हणून सुमारें पन्नासएक ह-
जारांची आपल्याजवळ माया करून ठेविली आहे ! (उ-
घड) दुसरे एकेक तालुकदार जिल्हेदार मामलेदार केवढे
धनाढ्य होऊन वसले आहेत. दामाजीसारखे भित्रे भागु-
वाई नाहींत ! पैसा कधींही साहस केल्या शिवाय मिळाव-
याचा नाहीं.

पूर्वजन्माजितच हंगणायाचें. हें एक झालें. दुसरें - वा. दशाहाकडून एक हुकुम आला आहे. आज आठ दिवस झाले कोणापार्शी बोललें नाहीं. त्यांतील सारांश हाच की, परचक्रार्था संभव दिसत आहे तर तयारी करण्यास कोणत्याही द्वारे पंधरा दिवसांचे आंत एक लाख रुपये तरी आले पाहिजेत. ह्याच प्रमाणे दुसरीकडे मोठमोठ्या कारभाऱ्यांकडे असेच हुकुम गेले आहेत. खजिन्यांत शिल्लक कांहींच नाहीं. मी पहा, मोठ्या विवेकपाशांत पडलें होतों. एवढी जव्वर रकम कोठली पाठवावी ! काय दरोडा घालून पाठवावयाची आहे, की काय येथें खाण आहे. काय करूं अगदीं सुचेनासें झालें होतें. परंतु पंढरीनाथानें संकट तर अशा प्रकारें दूर केलें. काय मंडळी, लाखाची असामी होती काय ती ?

रा० व कृ० - लाखानें काय होणार ! पांच लाखांत तर कमी नाहीं.

चिं० - आपला कैवारी पांडुरंग आहे. संकट मोठें आलें होतें परंतु त्याचेंच रुपेनें तें दूर झालें.

कृ० - त्याचे ठिकाणीं भक्तांच तशी आहे.

दा० - तेव्हां आज दोनप्रहरी त्या यादी करावयास लागा. मुजुमदार, आतां आळस करतां कामा नये. वादशाहास आज याविषयीं सर्व हकीगत लिहून नंतर आठ दिवसांत तरी तिकडे सर्व द्रव्य गेलें पाहिजे.

मुजुम० - आपले ते चिंतोपंत, रामभाऊ, कृष्णाजीपंत आहेतच, ते करतील सर्व ठीक व्यवस्था. मात्र प्रकृतीस आतांसें समाधान नाहीं मी जातों आतां. (गणपतरा

ग०— बेदेराहून आणखी कांहीं रस्त्यांत संरक्षणाकरितां त्याणें शिपाई मागवले होते. येथून आज सकाळीं तीन उंटे रवाना झालीं ! ह्यावरून तुझीच द्रव्याचा अदमास करा. आणखी त्या सावकाराचें जें लोकांकडे येणें निघालें तेंही जस जसें येईल तस तसें पाठविलें जाईल, म्हणून ह्या कारभाऱ्याचें पत्र गेलें आहे.

मु०— त्याची गोष्ट आतां माझेजवळ बोलूं नका. माझ्या अंगाचा अगदीं तिळपापड होऊन गेला आहे. त्याचे जागेवर मी असतो तर आपलेचसे काय तुमचेही सर्वांचे कल्याण केले असते.

ग०— त्याविषयीं माझी पकी खात्री आहे ! तो कसा अगदीं पण साधूचा डौल आणतो ! हे काय नाशवंत, ते काय क्षणिक व मिथ्या आहे. अमर्कें असें आहे, तमर्कें तसें आहे. अशा मोठ मोठ्या गोष्टी सांगतो पण दुसऱ्याचें सुद्धां बरे होतां कामा नये अशी इच्छा ! एकदां तर त्यानें सर्व सोडून पंढरपुरास जाण्याचा डौल घातला होता. दिसते कशी मूर्ती गायवर्णी बावळट ! पण कृति कशी आहे !

मु०— मला अगदीं सुचत माहींसें झालें आहे. माझा क्रोधाग्नि इतके दिवस धुमसत होता. परंतु आतां तो अगदीं भडकला. हे दामाजीपंता, आतां मात्र तुला तो स्वाहा केल्या शिवाय कधींही शांत व्हावयाचा नाही. गणपतराव, हा जातीचा कानडा आहे बरे ! मनांत आलेले तडीस नेल्याशिवाय कधीं सोडावयाचा नाही. हे क्रोधा, तुला लोक साहाशत्रूं-पैकीं एक समजतात, परंतु मी तर तुला माझा प्रियकर मित्र मानतो. तुजवांचून मनुष्याच्या हातून कांहींहि मोठे काम व्हावयाचें नाही. रणांगणांत वीराला क्रोध नसेल

तर कैसे चालेल ? कोणी आपल्या थोवाडांत मारली असतां दुसरा गाल पुढे करणारे लोकांस मी कधीही पुरुष म्हणणार नाहीं. ते षंढच होत. हे कोपाग्ने, तूं मला आपल्या ईर्ष्यारूप वायुमित्रास घेऊन सर्व प्रकारें आतां साहाय्य कर. बरे गणपतराव ! आतां याला काय युक्ति योजवी ! ! ती सुचल्याशिवाय मला जेवण गोड लागणार नाही व झोंपही येणार नाही ! फार तर काय पण घरच्या मनुष्यांवरारही बोलणें सुचणार नाहीं.

ग० - मला वाटते कीं, धनशेट सावकारचें फारच द्रव्य होते, त्याचा अर्धा हिसाही दामाजीनें पाठविला नाही; असें वादशाहास कळवावे.

मु० - परंतु यादी केल्या तेव्हां गांवचे मोठ मोठे संभावित व अब्रुदार लोक जमले होते ना ?

ग० - होय खरे, मला आठवणच नाही.

मु० - युक्ति एकशी काय ! हजारों काढून त्या दामाजीस खाड्यांत घालीन. चला, तर ह्याच उद्योगास आतां लागले पाहिजे. (जातात.)

अंक २.

प्र० १. मंगळवेढें, काशीविश्वेश्वराचें देवालय.

(कित्येक भिक्षुक येतात.)

रामभट - कृष्णभटाचा आतांसा चतुर्मास लागलापासून लाट

चालला आहे ! क्षणभर वसायाला देखील त्याला फुरसत नाही. अरे, देवदर्शन केल्यावर देवद्वारीं जरा तरी वसावेसे आहे. तर इकडे ये. घाईही आम्हां भिक्षुकांच्या पाठीमागे लागलीच आहे. इकडे ही आपली एवढी मंडळी वसली आहे आणि तूच रे कोठे चाललास ?

गोपालभट—लाट म्हणतां आणि कोठे चाललास हे काय ? जाऊं-द्या त्याला. यजमानाणि रागे त्रिगे भरू लागेल. कृष्णभटास फावत नसेल तर आपण दुसऱ्या एका गरीब ब्राम्हणाला सांगू. कृष्णभटाचेच काय आम्हां ऋण घेतले आहे ?

कृष्णभट— हा मी वसलों. मूला मंडळीपेक्षां यजमान जास्त नाही. परवां त्या गणपतरावाकडे कांहीं हव्यकव्य आहे, म्हणून म्हटले त्यास भेटावे

राम०— अरे भेटावे असे धर्माधर्मी कां वावा ! तुझे यजमानच आहेत ते.

कृ०—यजमान कसचे. ते येथले कांय स्थायिक राहाणारे आहेत ! झाडावरचे पक्षी. चाकरीच्या संबंधाने आलेले.

पिलंभट—आणि स्थायिक कोण आहेत येथे ! सर्वच बाहेरचे आहेत ! अरे, ही हजामतशी फार वाढविलीस !

कृ०—फार कशाची, दिवसच मुळीं चांगला मिळत नाही.

पिलं०— मग आम्हां नाही ह्या हजामती वाढविल्या. वाहवा ! आम्हांला वाटते दिनशुद्धि लागतच नाही.

गोपालभट— ते नाहीत ही सांगावयांचे कारण.

कृ०— कारण जर वास्तविक नसेल तर उगाच कांहीं तरी म्हणून सांगावयाचे ?

गो०—तर बायको गरोदर आहे वाटते.

कृ०—ले. २

राम०— आमच्याजवळ कायरे लपवितोस कृष्णभट ? तुझ्या मते इकडे अगदी कोणाला ठाऊकच नाही वाटते. पण हा गोपाळभट, पिलंभट, एकेक असे वस्ताद आहेत कीं, नाही तेथली ह्यांना गुप्त बातमी ठाऊक.

कृ०— (मनांत) एकूण ह्यांना ठाऊक आहे तर ! तिणें वाटते ह्यांच्यापैकीं कोणांच्या वायकांजवळ सांगितलें. वायकांच्या तोंडांत सांगितलें नाहींच रहावयाचें. तरी वजाऊन सांगितलें होतें तिला कीं कोणाशीं वोलूं नको ह्मणून. (उघड) मग काय तुझांस समजलें असेल तें खरें.

पिलं०— मुजुमदाराकडे सप्तशतीचें अनुष्ठान करीत नसतां काय तुझीं ?

कृ०— हेंचना. तें नुकतेंच करायाला, लागलों.

रा०— नुकतें कां चांगला महिना होत आला. त्याचें एवढें काम तरी काय आहे. 'वरचेवर अनुष्ठानें करवून तो कोणाचा गळा कापणार आहे नकळे !

कृ०— कांहीं कां काम असेना ! आपल्याला काय सांगितल्या कामाचे धनी. दक्षणा मिळाली ह्मणजे झालें !

राम०— असल्या दुष्टांकडे कसलीं अनुष्ठानें करतां नकळे.

राम०— कृष्णभट, जा जा वाचा आतां. तुला एवढ्यासाठीं हाक मारली, उद्यां दामाजीपंताकडे मंत्रजागर आहे, तेथं आपल्यास आमंत्रण सांगावें ह्मणून मला त्यांचे उपाध्ये त्रोंवांनीं सांगितलें. आमंत्रण पोचलेंना ? नाही तर ना म्हणाल.

कृ०— मी जातो तर आतां. (इतक्यांत दिवाकर भट व नारायण भट येतात)

दिवाकरभट
नारायणभट } नमस्कार मंडळी, देवदर्शन घेऊन येतो.

राम०— कसे काय वर्तमान आहे ? ठीक आहेना ?

दि०— ठीक तर काय झाले, मानण्यावर आहे.

राम०— दिवाकरभट, असे कां वात्रा ?

दिवा०—आमचे जे वात्रा प्रारब्ध आहे, ते कांहीं सांगतां येत नाही.

गोपा०—नारायणभट, तत्रकीरीची डबो आहे काय कनवटीस ?

नाराय०—ध्या. पण कडक आहेहो, तुम्हांला नाहीं सर्वई. मी जातो. सकाळीं एका वाण्याकडे त्याचे पितर आणले, दक्षणा विक्षणा त्यानें दिली. शिधा संध्याकाळीं देईन म्हणाला होता. सोडा कां उगाच.

गोपा०— बैसरे नारायणभट, आपण सर्व एकदमच जाऊं आतां.

पिलं०— दिवाकर कायरे झाले प्रारब्धास ! आतांशी काय मजा आहे. एकटा आहेस. वायको मेली गेल्यावर्षीं. एक लहान पोर दोन वर्षांचे होते ते देखील मेलें. आतां पाठीमार्गे कांहीं पाश उरला नाही. कफळक गोसावी आपले.

दि०— काय रामभटजी, अशालाच जर हा पिलंभट चांगले म्हणत असेल तर मग जगांत दुःखच नाही. असे म्हणणें भाग आहे. करा दुःखितांनीसुद्धां थडा ! तुमचे दिवस आहेत वात्रांनो.

रा०— सुख दुःख काय कोणाच्या स्वाधीन आहे. त्रोलण्यावर काय आहे ?

दि०— सहज ओघास आले म्हणून माझे नशीवाची एक ताली

परवांचीच गोष्ट सांगतो. आमचा वाळपणचा एक स्नेही पंढरपुरास आहे. तो आज किती वर्षे मला दोन दिवस स्वथ रहावयास बोलावीत होता. हाताने करून करून कंटाळलो होतो, म्हणून म्हटले जावे तिकडे. इकडे कांही भिक्षुकीही नव्हती. त्याचे घरी पाऊल टाकले एवढे तो त्याची वायको वसली विटाळशी. तो तर सात आठ दिवस आंधुरणावर तापाने पडला होता. घरांत दोन लहान मुली. मला म्हणाला “ वरे झाले. तू आलास म्हणून आता आम्हांला अन्न तरी मिळेल. शहरांतली वस्ती कोणाला बलावता ? महर्घता तर अशी येथे झाली आहे की बोलण्याची सोय नाही. एकवेळ जेवून काढतो. ” काय करता ? काढले तसेच चार दिवसनी आलो.

पि०—अः, ह्यांत रे कसले नशीब ? वरे गोपाळ भट, त्या विष्णु पंताला त्या—कारणामुळे वाळीत टाकले होते त्याचे कायरे झाले मग ?

गोपा०— कसले तुमचे भट लोभी ! ते तेव्हांच त्याच्याकडे धडा धड जेऊं लागले. श्रीमंत मतलबी आहे तो. जर हात सईल सोडला त्याने, तो ही भटे लागली नाचायाला ! आपलेच ओंठ आणि आपलेच दांत. बोलता कोणाला

(इतक्यांत तीन गृहस्थ येतात.)

पहिला— भिक्षुकमंडळी आज फारशी जमून करते काय ?

दुसरा— फुकट कांही गप्पा मारीत वसले असतील झाले ! चतुर्मास आतां; कोठे दुसरीकडे आमंत्रण नसले की ते धर्मात्मा दामाजीपंत आहेच. त्याचेकडे जेवावे आणि देवळांत गप्पा माराव्या ! ह्यांना दुसरा उद्योग काय ?

सरा— पाऊस पडत नाही महागाई फार झाली आहे, हें ह्यांचे लक्षांत देखील नसेल !

म०— पाऊस पडत नाही महागाई झाली, तर आर्त्ती हो काय करावें ! ईश्वराधीन गोष्टी त्या. तुम्हीं पाडाना तर मग पाऊस !

त०— रागाऊं नका हो. मग ईश्वराला कोणत्याही प्रकारानें आळवायला नको काय ?

म०— पाहिजे तर !

०—अहो आज श्रावण महीना लागलाना ? अजून पावसाचा एरू थेंव नाही ! लोकांनीं जमिनीकडे अजून टुंकून देखील पाहिलें नाही ! धान्य पावसाशिवाय पेरतील कशाला ?

०— मी कालच पंढरपुराहून आलों. तिकडे सांगतात कीं, ह्या शंभर दीडशें कोशांत पाऊस मुळींच नाही. काय आतांस कडक ऊन पडतें ! बाहेर ह्यावेळेस बाजरीचीं शेतें कशीं लुसलु शीत असावयाचीं. पंढरपुरास भिक्षासुद्धां मिळनाशी झाली !

०— तर मग यंदाचें वर्ष मोठें कठीण दिसतें.

पे०— विनायकजोशी, तुमचे गणितांत कसे काय येतें ?

वे०— ह्या वर्षारभींच मीं संवत्सरफल पाहून तुह्यांस सांगितलें. होतें कीं शनि व मंगळ हे दोन ग्रह कुंभराशीस आलेले आहेत ! व ह्याचें फळ आनावृष्टि होऊन लोक भयंकर दुर्भिक्षानें व नानाव्याधीनीं अत्यंत पीडित होतील, हेंही सांगितलें होतें.

०— आपल्या लक्षणयाप्रमाणें कहर होण्याचा संभव तर सर्व प्रकारें दिसतो आहे.

दि०— मृग आर्द्रादि पहिलीं पांच नक्षत्रें तर अगदींच कोरडीं गेलीं; एव्हां पासूनच श्राद्धसुद्धां लोकांनीं करण्याची

सोडलीं. मग पक्ष कसचे होणार ? ह्या मघा तरी का करतात तें पहावें

ति० पहाता काय ? पावसासाठीं वसा सर्व अनुष्ठाने करीत. कांहीं च का ईश्वरास दया येणार नाही ?

रा०— आमचे मनांत हें केव्हांच आलें होतें, पण तुमचें गृहस्थलोकांचें साहाय्य पाहिजेना आह्मांस.

ति० मग आह्मी काय नाहीं लणालें होतो ?

रा० मग गांवची सर्व मंडळी जमवून, कोणतें अनुष्ठान करावयाचें ? केव्हां पासून ? कोठें ? हें सर्व ठरविलें पाहिजे.

पहि०— ठरवितां काय ? “ शुभस्य शीघ्रं ” आतां वेळ लावता कामा नये. लागा उद्यां किंवा परवांपासून अनुष्ठानास लणजे झालें.

पि० गृहस्थांच्या साहाय्याचांचून भिक्षुकांचें कांहींच काम व्हावयाचें नाही म्हणतात तें हें.

रा० चला तर आतां, वसूं नका उद्यांचे तयारीस लागा सर्व - चला. (जातात)

प्र० २ स्थळ - मार्गलि-

(सुस्नात ब्राह्मण हातांत पळी

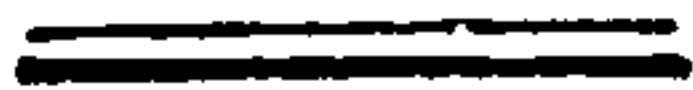
पंचपात्र्या घेऊन इतस्ततः फिरताहेत.)

त्यांतलि एक विद्वान् ब्राह्मण - अहाहा ! ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, हे सनातन चारवर्ण पृथ्वीवर असून त्यांस इहलोकीं व परलोकीं हितकारक असे धर्मही योजून दिलेले होते. लणजे ब्राह्मणांनीं मोठमोठ्या गहन, शास्त्रांच

अभ्यास करून विद्वान् व्हावे, जगत्कल्याणार्थ अनेक वि-
षयांवर ग्रंथ करावे, तपआचरण करून जगतीत-
लावर पुण्यसंचय करावा. क्षत्रियांनीं शौर्यानें राज्य
करून ब्राह्मणादि त्रिवर्णांचें रक्षण करावे, राजकीय
शक्तीला अवश्य ज्या विद्या त्या पढाव्या; मोठें संकट
आलें असतां अनेक विद्यासंपन्न ब्राह्मणांचे अनुम-
तानें वागावे. वैश्यांनीं सत्यानें व्यापार करून द्रव्य
संपादावे, कृषिकर्म करावे. शूद्रांनीं, आपल्या जेष्ठ-
बंधुतुल्य त्रिवर्णांस त्यांचे त्यांचे कृत्यांस नम्रतेनें साहाय्य
करून ह्मणजे त्यांची सेवा करून खुशाल आपली जिवनवृत्ति
चालवावी. असे जोंपर्यंत लोक वागत होते, तोंप-
पर्यंत ह्या भरतभूमीचें भाग्य काय असेल बरें ? परंतु काल-
चक्रानें ही सर्व पद्धति बुडाली. ! आमचे रक्षणकर्ते क्षत्रिय
राजे नष्ट झाले ! अर्थात् इतर वर्णांस साहाय्य नसल्या मुळें,
उदरार्थ पाहिजे त्या वृत्तीचें ते अवलंबून करिते झाले.
मर्यादा कांहींच नाहींशी झाली. त्यामुळें, अनेक-
विध पातकें होऊं लागलीं. ह्या पातकरूप त्रिळांनीं,
बहुत दिवसांच्याहि ह्या दृढतर धर्मरूपी प्रासादाला न-
ष्ट ऋशा येऊन, तो अगदीं धुळीस मिळून जात आहे !
यवनी राज्यामुळें आमचा धर्म बुडाला ! विद्या बुडाल्या !
ते आपल्या धर्माचा, त्यांच्या धर्मशास्त्रा प्रमाणें
प्राणहरणासारख्या बलात्कारांनीं प्रसार करीत आहेत ! आम-
चा द्वेष करितात. प्रत्येक मुसलमानव्यक्ति आपण जसा काय
राज्यकर्ताच आहे असें समजून ते लोक आह्मांस
नाना प्रकारें गांजीत आहेत ! हिंदु लोकांस कांहींच
किंमत नाहीं ! आमची बुद्धि, कौशल्य, युक्ति सर्व व्यर्थ !

आमचे प्राण जनावरांचेही प्राणांपेक्षां कमी लेखता. .
कां न लेखतील ! जनावरांचा त्यांस उपयोग होतो ! “कुतो मां-
साशिनो दया ?” आह्लांला मान नाही, अत्रू नाही. अशी आ-
मची स्थिति, परमेश्वरा, किती बोलावी ! परंतु हे मदांध
असें समजतं नाहींत, कीं कालाचा सपाटा मोठा वि-
लक्षण आहे ! कालांतरानें उंच पर्वत आहेत, त्यांचीं
सपाट मैदानें होतील ! विस्तीर्ण मैदानांचे कदाचित्
पर्वत बनतील ! जेथें समुद्र महा गर्जना करितं आहे-
तेथें धान्य पेरण्याचा समय येऊन ठेपेल ! जेथें स-
दा हिम पडत आहे तेथें सर्व अग्निमय होणार नाहीं
कशा वरून ! पहा, “ बुभुजुर्ये महीं कृत्स्नां राजानो रा-
वणादयाः ॥ तेष्यनीत्या गता नाशमितरेषां तु का क-
था ? ” तेव्हां रावणासारख्यांची ही दशा, मग ह्या
त्रिचान्यांचा काय पाड !! तुमची सद्दी आहे तों द्याल
आह्लांला त्रास ! आलें एकदां त्या विश्वपालकाच्या मनांत
ह्मणजे मग कुठले यवन आणि कुठलें काय ! केव्हांच
त्यांचें उन्मूलन करील !! पुराणांत सांगितलेल्यांप्रमाणें
नीतिमान् राजे, किंवा विक्रमादिकांसारखे पितृवत्
पालन करणारे राजे आह्लांस सध्या तर असूं द्या
पण पुढें आमचे संततीसही कधींच मिळणार
नाहींत काय ? बोलण्याचें कारण ह्मणून इतकेंच कीं,
हें वर्ष मोठें भीतिदायक दिसत आहे. अद्याप प-
र्जन्याचा थेंब नाही. विहिरी सर्व आटत चालल्या,
जनावरें मरावयास लागलीं, दिवसास उनांतून जाणें ह्म-
णजे अग्नीवर पाय ठेवून चालण्या प्रमाणें झालें आहे !
घरीं सुद्धां वाफा येतात त्या सोसत नाहींत. गरीब

लोक एव्हांच उपास काढावयास लागले. आमच्या सारख्यांची एकदां जेवून काळ काढण्याची वेळ आली ! इकडूनही ईश्वराचा आह्लांवर कोप झाला ! काय करावे ? दुष्काळाचीं चिन्हे दिवसे दिवस वृद्धिंगत होत आहेत ! अजून ह्यणजे पर्जन्यकाल गेला आहे असे नाही, जगदीशाचे कृपेने हवा तसा पाऊंस लागल्या स खरीपाशिवाय सर्व पिकें भरपूर होतील. ज्याने आह्लांस उत्पन्न केले त्याचे मनांत जें आमचें कर्तव्य असेल तें तो करील. परमेश्वरा ! दामाजी पंतासारख्या साधुपुरुषाचें जेथें वास्तव्य त्या गांवां सुद्धां तूं आपली अवकृपा प्रकट करितोसना ! अथवा तुझी लीला तूंच जाणतोस. तुला पुढें काय कर्तव्य आहे हें आह्मी तरी अगोदर कसे समजावे; आह्मी काळजी करणें व्यर्थ आहे. त्याला सर्व आहेच. तरी पर्जन्यवृष्टि व्हावी एतदर्थ अनुष्ठानादिक कर्मे करणें हें योग्य, व शास्त्रोक्त उपाय आहे. यत्न करणें आपलें काम, फलदाता परमेश्वर समर्थ आहे. तर हे ब्राह्मण हो, तुझी एकाग्रचित्तानें, व मोठ्या श्रद्धेनें आतां ह्याच शंकराच्या देवाल्यांत अनुष्ठानार्थ वसावे. सूर्योदय अद्याप होणें आहे. हा प्रातःकाळ कसा रम्य आहे, वायु गार वहात आहे. हा पर्जन्यसूचक तर नसेलना. ! अस्तु; भगवन् त्वदीयेच्छा वलीयसी ! (सर्व जातातः)

प्र० ३. स्थळ -पंढरपुरचें एक श्रीमंताचें घर.

(रघुनाथराव व त्याचे व्याही.)

रघुनाथ--कसे काय व्याही, आज अगदीं संध्याकाळींच आपलें कुष्कीकडे इकडे आगमन हें ! ह्या दिवसांत तुम्हीं बाहेर विहेर पडूं नका फारसे ! इकडच्या प्रांताला मोठा दुष्काळ पडला आहे. ह्या पंढरपुरांत तर अतोनात भिकार लोटलें आहे असें म्हणतात. मला एक महिना तर बाहेर जाणें कसें तें माहित नाही. जांवयाला उद्यां मेजवानीविजवानी करतां कीं काय ?

व्याही— आपली इच्छा असेल तर नको करायाला ? तुम्हीं ऐकिलेंच असाल हें—आज भर दिवसास विजापुरओळींत विसाजी नाईक सराफाच्या घसांत होतें तेवढें सर्व धान्य भिकाऱ्यांनीं लुटलें. घरांत एकही दाणा ठेवला नाही असें म्हणतात. तेव्हां तुम्हीं मोठ्या सावधगिरीनें रहा. मोठे सावकार, आमचे व्याही म्हणून मुद्दाम सांगायला आलों.

रघु०—आपण मला सांगतां हेंच. अन्न मिळत नाही, लोकांनीं तरी काय करावें ! तो विसोत्रा मेला ठाऊक आहे. (मनांत) बरें झालें. आपल्या जवळ वीसएक खंडी धान्य आहे. तें पहा आतां रूपायास एक पायलीप्रमाणें विकतो. इतके दिवस दोन दोन पायली विकीत होतों. बरें आहे, ह्या दुष्काळांत आपणास चार पैसे मिळतील ह्यांत संशय नाही. (उघडपणें) रक्षणकरणारा पांडुरंग आहे. आमच्यानें काय राखवणार आहे. तशांत आमच्या जवळ धान्य आहे कोठें ! पहा, गोपालराव, घरांत पाहिलेना, आतां घरची पांच मनुष्ये

च कायतीं, बाकी सर्वांला तेव्हांच जा हणून सांगितलें. दुष्काळांतून आत्मी वांचून पुढच्या वर्षीं जर पर्जन्य पडला तर तुम्हांला ठेवूं हणून त्यांस सांगितलें. फार काय सांगूं, तिच्याच माहेरची नातलग एक बाई आमच्याकडे वीस वर्षे होती, तिचा दुसरा कोणी नाही पण तिलाही घरांतून घालवावे लागलें. आपलींच मनुष्ये जास्त झालीं आहेत ! एकवेळ सरासरीस प्राण वांचण्यापुरते अन्न खातों.

व्याही०— (मनांत) काय निर्दय गृहस्थ हा ! ह्या दुष्काळांत सहज पांचपन्नास मनुष्ये पोसण्याचें ह्याचें सामर्थ्य असून काय दैन्य सांगतो हा ! सत्पार्त्री दान देण्यास, अहाहा ! काय योग्य प्रसंग आहे. पण ह्या जवळ बोलून तरी काय उपयोग ! (उघडपणें) दादासाहेब ! प्रसंग आला आहे, हणून थोडे बोलतो. राग न येईल तर.

रघु०— आपल्या बोलण्याचा मला राग येईल, असें कधीं तरी होईल काय ? (मनांत) हा काहीं कां सांगेना, मतलबाशीं आपल्या गांठ ठेविली हणजे झालें.

व्याही०— आपल्याजवळ दाहा बारा आश्रित मनुष्ये असून त्यांस आपण अशा संकटसमयीं सोडलेंत हें तुम्हीं चांगलें केलें नाही. मला ऐकून फार वाईट वाटलें. मुठ मुठ अन्न देऊन हजारों प्राण्यांचे जीव वांचविण्याची आपल्याला योग्यता परमेश्वरानें दिली आहे ! आणखी पैसा मिळवून आहां ह्यापेक्षां श्रीमंत होऊन पुढें कर्तव्य तरी काय ? एक दमेली तरी आपल्या बराबर परलोकीं येईल काय ? ह्या वेळेस धर्म केल्यानें यावच्चंद्रादिवाकर आपलें यज्ञ पृथ्वीवर अनेक रीतीनें गातील. तुम्हीं ह्यावेळेस द्रव्याच्या राशी मुलांकरितां ठेवाल खऱ्या, परंतु ते पुढें त्यांचा कसा व्यय करतील कोण जाणे. लहानशा

कुटुंबाच्या, आपल्या मते, भावी हिताकरितां तुम्हीं इतके झटतां ! आणखी सध्यां हजारों कुटुंबे पटापट मरत आहेत ते निमुठपणे पहातां ? हर हर ! काय लोभ हा ! किती ही मनुष्याची आशा व मोह तरी !

रघु० - तुम्हीं ज्या एवढ्या वेदांताच्या गोष्टी सांगतां, ते तुम्हीं काय ध्वज लावले अहां ?

व्याही० - आम्ही तुमच्यासारखे श्रीमान कोठे आहों ? तरी दादासाहेब, तुम्हांला सांगतो, आमच्या घरीं जीं चार आश्रित मनुष्ये आहेत त्यांला मी ह्या दुष्काळांत मुळींच सोडले नाहीं, इतकेंच नाहीं तर त्यांचीं सर्व कुटुंबांतिल मनुष्ये परवांचे दिवशीं आणून ठेविलीं आहेत. व मला जेथपर्यंत एक घांस अन्न मिळत आहे, तेथपर्यंत मी त्यांस घालीन. व दररोज तीन चार भाकरी भिकाऱ्यांस वांटित असतो- आपण विचारिलेंत ह्मणूनच हे सांगितले. मी माझी फुशाऱकी सांगितली असें नाहीं. माझ्या बोलण्याचा आपल्यास राग आला असेल हे मी समजतो; पण आला प्रसंग, गेलों बोलून. मी क्षमेस पात्र आहे, आतां अवकाश नाही. रात्र झाली. येतो तर. नमस्कार.

रघु० - (हसून) यहा कधीं कधीं अशा उपदेशाच्या गोष्टी सांगायला. (गोपाळराव जातो.)

रघु० - (अपल्याशीं) अरे मला हा गोपाळराव माझ्या हिताच्या लांब लांब गोष्टी सांगतो ! काय चमत्कार आहे ! आज एवढा मी जो सावकार झालों आहे तो स्वतःच्या पराक्रमाने. बापाच्या वेळची एक फुटकी कवडीही नव्हती. द्रव्याचेच योगाने पाहिजे ती वस्तु प्राप्त होते. धन समजें नान लोकांत मान व प्रतिष्ठा आहे. राजे-

लोक, कांहीं तरी कारणें काढून ज्या मोठ मोठ्या लढाया करितात त्या कशाकरितां ? तर एक पैशा करितां. “लढाई-मध्ये लाखों लोक मरतात, हजारों कुटुंबे निराश्रित होऊन दुःखांत पडतात, तेव्हां कशाला लढाई पाहिजे ? तुझ्या बराबर काय राज्य येणार आहे ?” असा त्या सुजांना, आमचे व्याह्यांसारखे उपदेश करणारे पाहिजेत ह्मणजे त्यांस शेवटचेच बक्षीस मिळावयाचे ! मनुष्यमात्र अनंतकालपर्यंत रात्रंदिवस ह्या संसारारण्यांत धनरूप हरिणाच्या पाठीमागे लागलाच आहे, आणि ते साध्य होण्याकरितां तो हर प्रयत्न करित आहे. तेव्हां ज्यास ह्या जगांत मनुष्यपणाने ह्मणून राहणें असेल त्यानें धन मिळविलेंच पाहिजे. धनापासून ह्या लोकां काय असाध्य आहे ? परलोकाचे भय घालतात तो पाहिला आहे कोणी ? धर्म करून आहे ते घालवा आणि मग वसा रडत !! द्रव्यहीन झाल्यावर मग आपणास कुत्रा तरी विचारील काय ? द्रव्य काय सर्वदा सारखें मिळतें ? पाण्याची लाट आहे ती. गोपाळराव हा पूर्वीचा मोठा पिढीजादा श्रीमान, परंतु ह्याचे बापाने व ह्याने हा असा वेड्यासारखा दानधर्म करकरून अशा स्थितीस आला ! पैसा कसा मिळवावा हें ह्या लेकाला कोठून ठाऊक असणार ? ते अस्मादिकांलाच माहीत. द्रव्यासाठी काय काय खोटे नाटे करावे लागतें ! आपले धान्य बंदोबस्ताने तर आहेत. ‘मोठ्या सांघगिरीने रहा’ ह्मणून जें त्याने सांगितलें आहे, तेवढें मात्र आपण त्याचे ऐकावे. एवढी द्रव्य मिळविण्याची संधी आली असतां, ती व्यर्थ घालविणें हें महा मूर्खांचें काम होय. जेवणाची वेळ झाली ! आंत जावे आता (जातो.)

अंक. ३.

प्र० १. तिकडील प्रांतांतील एक मोठा रस्ता .

(ह्यादत्रा व खंडत्रा येतात.)

ह्या० - राम राम खंडत्रा.

खं० - कान ह्यादत्रा, राम राम, राम राम.

ह्या० - कस काय वो खंडत्रा, कुनिकड, वेगि वेगि चालला हां !

आन् असकाय अकशी दोडक्यावानी दिसता जी ?

खं० - सोलापुरच्या पल्याड धैटन गांव हायना तकड ल्ये-
किकड. हकड काय पाऊस ना पानी ! राहुनश्यान काय
कराव ? आन् त्यांत अमासनी वायको ना प्वार ! हातपा-
य थकल्यावर तांब्याभर पानीची देन्याला कुनी न्हाइ.
बून हंगतो का तिच्याकड जाव. तुमच्या धेनांत कस
यत, ह्यादत्रा ?

ह्या० - आव तिकडं वी कुठ्पाऊस हाय ! समदीकड हीच
व्वांत्र. खरिपाच्या पिकाची तर आशा कंदीच ग्येली.
रब्बीचा औंदा सगळ्यासनी लइ भरौसा व्हता पन तिथवी
हत्तीन फाटा फोडलाया ! गुदस्ता वी हाच परसंग पुन् र-
वीन वायसा हात दिला व्हता. काय खंडत्रा, कराव तारे
काय असल्या काळादुकाळामंदी जाव कुनिकड ? आन् जी-
व कसां वाचवावा ? घरचीं भान्स कशीं पोसावीं ही ह्
मदी रातंदिस इंचना लागलिया. काय देवाच्या मनाम्
हाय कान जान.

खं०— काय राव तुमासारखे ख्येती अस हंगता तर मंग आ-
मासारक्यानी काय कराव ?

ह्या०— आव कसूच ख्येतीन् कसूच काय ! लइ विकट परसंग !
वगा यामंदी किती मरतीलन् काय ! गत्सालीं आमची
गुरद्वारं चट् सारी म्येलीं. त्यासनी खायरला वाटुकच
न्हाइन वाचत्याल कशीं. आन् त्याघडी सावकार तरी कान
उभा ठाकतो. आव करज तरी कान देतो ! ह्या घडी करज तरि
काहुनश्यान काइ पैसा चात्राय्चा हाय देवाची विच्छा
आपुन काळजी करून तरि काय व्हायच हाय.

खं०— आव दुकाळच जर आमासनी खानार, तर मंग आम-
च्या प्वाटाची का हूनशेन काळजी होवी ! वरं पुन् ते
सार असुन्द्या. ह्यादवा. तुमी कुनिकड चाललां जी ?

ह्या०— आमी व्हय ? आमी जाव हटल कुट वाट फुटल
तकड ! घरामंदी राहुनश्यान तरि काय प्वारवाळ रड्याती
येच आयकाच की न्हइ ! जाले एकाद्या रानांत उटून !
वगा, घरच्या तरासामंदी परान जानार त्यापक्शी कोल्या
कुतऱ्यांनीं खाल्येल वरं ! पन् घरच हाल आन् इपळाप
वगधय्ला नकोत.

खं०— असं काय अलत भलत बोलतां राव, समद्या पिरिथिमिंत-
ल्या मान्साची देवाला कशी वशी तजवीज करन हायच.

ह्या०— आव काळजी असती तर अशी दशा कां झाली असती !
पिरिथिमिवर मानस वी लड्डें झाली वगा. त्यांचा खेला कं-
टाळा आलाया. आमी कुनवी मानस आमाला कंदी मुटभर
अन आन् व्वाटभर लंगोटी असली हंजे झालं, त्यांतच
संतोस ! पन खेलावी आता ह्याग झालों; तवा जगून न जगू-
न सारखच. या दुकाळाच्या अदोगर जे म्येले, ते नसिवाच.

देवा इटोवा, येक मरन् तरी दे अगर प्वाटाला तरि दे
कोन्चेवी दे. मरन द्यायच तरि न्हाइ अव्घड तुला ?

खं०— असा का टुक करता गा ? समद्याची वाट ती आपली
बर तर मी जूतो. राम राम. (जातो.)

ह्या०— (पुढें होऊन) अरे मी कुनिकड जायाला निगळ !
व्हतो कोन जान. (कपाळास हात लावून) आता वें.
जाव आन् काय कराव ! का लोक दरवड घोलुनश्य,
दाना लुटत्याती तस त्यांच्यात शिरूनशी कराव ? छे,
अर पन भूक लागली हाय ! हथ आज घडिला त्रायका प्वा
समद्यास्नी अंबिल भाकरि देउनश्यान जीवंत ठेवल्याती
पुन् आतां पुढ काइ आपल्याच्यान न्हाइ र देवा, पोसव
नार ! जाव याच रस्त्यान जाव. (असें ह्मणून निघून जातो.

प्र० २. स्थळ — वेडेगावांतिल श्मशानभूमि.

(प्रेतावरावर आलेली मंडळी.)

राघोपंत— शव तर तिकडे जळत आहे ! या इकडे असे
आपण बसूं. (बसतात.) केवढा एका एकी आपल्या
गांवचा श्रीमान गृहस्थ गेला हो ! काय करतां, मृत्यू
पुढें उपाय नाही ! काल संध्याकाळीं चांगले आम-
च्यावरावर बोलत होते, आणि ; आज ह्यांस यावेळेस
ह्या पटकीनें इकडे आणिलें. हर ! हर ! ह्या वेळीं काय
कोणावर प्रसंग येईल सांगित नाही. कदाचित् उद्य
लोक आलांला ह्या श्मशानांत वाहून, आणणार नाहींत
कशावरून !

काशीनाथशास्त्री— राघोपंत, ह्या आपल्या प्रदेशावर का-
 य ईश्वर कोपला हा ! दुष्काळ तर हा असा ! ह्या
 पटकीने तर कांहीं अनर्थच उडविला आहे ! घरो-
 घर रडारड चालली आहे ! पहा, ह्या श्मशानांत का-
 य गर्दी उडाली आहे ही ! कार्य प्रेतें जळताहेत
 इकडे ही ! काय भयंकर स्थळ तरी हें ! ही पहा
 इकडे प्रेतें कोल्ह्याकुऱ्यांनी उकरून, ते कसे फाडता-
 हेत ! जिकडे तिकडे हाडेंच हाडे पडली आहेत ! हें प्रेत
 तर अर्धेच जळून पडलें आहे. हर ! हर ! शंकरा,
 काय हा मनुष्यदेह ! ज्या देहाला सुखप्राप्ति होण्या
 करितां व ज्याचे रक्षणार्थ मनुष्य हजारां यत्न
 करित असतो त्या देहाना शेवटीं असा परिणाम होतोना !

३०. — काशीनाथ शास्त्री, हे स्थळ पाहून एकाएकी माझी
 वृत्ति कांहीं विलक्षण झाली आहे ! ती सांगतां येत नाही.
 संसारांत आजपर्यंत आपण विलेल्या वाईट कृत्यांचा म-
 ला पश्चात्ताप होत आहे. आजपर्यंत झालें तें झालें. आ-
 तांपासून संस्कर्मानें वागून पुण्य आचरण करण्याचा
 मीं निश्चर केला आहे. ह्या देहाची अशी दहन होण्याची वे-
 ल येईपर्यंत, लगजे ह्या देहांत जिव आहे तोपर्यंत क-
 धीं कोणाशीं द्वेष करूं नये, यथासामर्थ्य परोपकार
 करावा, कोणास टाकून बोलूं नये, इमानानें वागावें, व
 सदासर्वकाल, हा वेळ स्नानसंध्येंत. कथा पुराणें ऐक.
 प्यांत व ईश्वरभजनांत घालवावा असें वाटत आहे ! ह्या संसा-
 रांतील एकही वस्तु आपल्या बराबर येणें नाही अग त्यांजवर
 उगाच लोभ तरी काय कामाचा ! फक्त पापपुण्य हेंच आप-
 ळ्यां जगावर पाहिले कीं जेगावर एतद तर नरकाचें साधन

आहे. तेव्हां आतां शास्त्रीवावा, पुण्याचरण ह्या पातकी मनुष्याचे हातून कसें होईल. आतां पश्चात्ताप होऊन काय उपयोग ! देवा ! हा विचार मला अगोदर कसा समजला नाही. परलोकाची भीति मला फारच वाटते. काय करावें. ह्यां मूर्खीपासून कोण मला रक्षील ! (असें लपून डोळे पुसतो.)

गोविंदराव - राघोपंत, माझी ही आपल्या सारखीच रिती ति झाली आहे. छातीमध्ये ह्या मृत्यूच्या भयाने वसला आहे. अरेरे ! अशा ह्या स्थळीं आमच्या देहाची राख होणारना ? देवादिदेवा ! आत्मांला मृत्यू देह तरी कशा करितां दिलास ? जन्म द्यायला तुला दुसऱ्या हजारों योनि होत्या. हाय ! हाय ! मनुष्यदेहांत का कर्तव्य तें मजकडून कांहींच झालें नाहीं. मृत्यु तें " आ " करून वसला आहे ! परलोकच्या प्रवासासामग्री मजजवळ कांहींच नाहीं. मग काय तेथें ! शी गति होणार !

का०शा० - बाबांनो, आपली आज येथें अशीं उदार तः करणें पाहून मला आनंद होत आहे. आपल्या मनाच्या प्रमाणें इतःपरही जर आपलें वर्तन होईल तर मनुष्यदेहाचें कर्तव्य अजूनही आपले हातून होईल आहे. खरोखर पश्चात्तापरूपी पर्जन्यानें पूर्वीचे प्रकारचे विकाररूपी मळ धुवून आपली हृदय जर शुद्ध झाली असेल तर तिजवर फार त्वरित रसाचें बीज उत्पन्न होऊन अप्रातिम अमृतफळें ह्यांत संशय नाहीं. परंतु हे हृदय निर्मळ होणें ही गोष्ट शक्य आहे. शतशः पश्चात्ताप झाले तरी कर्मां

वरील उदकाप्रमाणे ते व्यर्थ होत. मनांत आल्याप्रमाणे हातून काति कोठे होते ? मनुष्याचे देहाचे पर्यवसान ह्या ठिकाणी डोक्यांनी धड धडोत आत्मांस दिसत आहे! कसे ज्ञाले तरी आपण मनुष्यच आहो, तेव्हां हे पाहून. देखे फारच वाईट वाटते, त्यामुळे मनावर अनेकप्रकारचे तरंग उद्भवतात. ह्यांत आश्चर्य नाही. पुनः घरीं गेल्यावर ते सर्व लय्यस्त जातात ? हे एका प्रकारचे वैराग्य आहे. खोटेच श्मशानवैराग्य म्हणतात. हे असेच अशा स्थळीं तुमच्यासारख्यां आजपर्यंत लक्षावधि मनुष्यांस ज्ञाले असेल. परंतु उपयोग काय ! बाबांनी, ह्या अशा वैराग्याने खरोखर अनुताप पावून जर जगांत लोक नीतीने वागते, तर हे जगत् केवळ प्रतिस्वर्गच ज्ञाले असते. एवढे ब्रालण्याचे तात्पर्य इतकेच की, आपल्या मनांत आल्या प्रमाणे आपण सर्वांनी वागावे हे उत्तमच. परंतु असे होण्याला पूर्व पुण्याईच पाहिजे.

—आपले म्हणणे खरे आहे, परंतु माझा हा पश्चात्ताप-तशा प्रकारचा नव्हे. कांहींही होओ आतां ह्या देहाच्या हातून वाईट कर्म म्हणून कधीही होणार नाही. हा भयंकर दुष्काल व क्षणांत सर्व जगतास लयास नेणारा हा पटकीसारखा रोग, ह्यांच्या तडाक्यांत आत्मी मनुष्यभक्ष सांपडला असून भयाने लट लट कांपत आहो. हे आपल्याजवळ जे असेल ते आले आहेत की ह्यांचे विषारी श्वासोच्छ्वास जगुं-आत्मांला जाळीत आहेत की काय! वाटते. आपणार असा प्रसंग तर वेतला आहे ! आतां ह्यांतून माझी सुवा होण्याचा मूला मार्ग कोण दाखविणार ? कोण म-

सत्पुरुष मला योग्य उपाय सांगून ह्यांतून मुक्त करील ह्यासाठीं मी कोठें जाऊं ? कोणाला भेटूं ? परमेश्वरा मी ह्या स्थळां अगदीं अंध झालों आहे. मला हातीं धरून नेणारा कोण आहे ! अहो , असा सांप्रत कोण सत्पुरुष आहे की ज्याच्या संगतीनें अथवा ज्याच्या कृपेनें किंवा दर्शनाने मज्जे मन सांगते ह्या प्रमाणे वागविले येईल.

का०शा०—ज्यापेक्षां असा सत्पुरुष आपण विचारतां त्यापेक्षां न्यां ह्यापायाला एक जवळच माझ्या पहाण्यांत आहे. आपल्या शेजारच्याच गांवीं मंगळवेढ्यांत दामाजीपंत, बादशाहाचा कारभारी, मोठा वैराग्यशील मनुष्य आहे.

रा०— असे काय ? तर तिकडे जाण्याचा झालाच माझा निश्चय. हो हो, तो सत्पुरुष आहे खरा.

गो०— अहो राघोपंत, ह्याविषयीं विचार करावा तेवढा थोडा आहे आपणही तिकडे जाणार. हा पहा, सूर्य अस्तास जात आहे. आपण आतां लौकर घरीं चलावे. फार वेळ वेंथें राहूं नये. ही प्रेतगमि मोठी भयंकर आहे ! रात्रि भूतपिशाचांचे हे क्रीडास्थान !! तर चला लौकर जात परवां येथें नदीस राखाडी टाकण्यास यावयाचे आहे अहो, पण ह्या नदीस ह्या वर्षी पाणीच नाही. कालाचे महिमा विलक्षण आहे !

का०शा०— चलावे आतां. (पश्चिनेस आकाशाकडे पाहून काय आकाशावर चित्रविचित्र रमणीय रंग दिसताहेत क्षणमात्राने कांहीं नाहींतसे होतात ! पुनः क्षणाने राक्षस मत्त महिष, दुकर ह्यांच्याप्रमाणे कांहीं आकृति दिसतात. स. डेवळ

हे ती अगदीं दयार्थ आहे. पायांवालां दिसेनासें झाले
आतां ! चर लौकर. (सर्व जातात.)

प्र० ३. स्थळ, पंढरपुरांतिल एक ब्राह्मणगृह.

(ब्राह्मण, त्याची पत्नी व मुले.)

पत्नी- काय हे करूं ! हजारों लोक पटापट अन्न अन्न-
करून मरत आहेत, आणि माझेच कीं हे कुठें अन्न-
मरण पळाले ! आजचा तिसरा दिवस, ह्या थोरल्या-
मुलीच्या तर राहूं द्या पण ह्या लहान मुलीच्या व त्या बा-
लाच्या पोटांत अर्धी भाकरसुद्धां गेली नसेल. ही मु-
लगी सासऱ्यांस पाठवाची तर तिचा नवरा कोठें गेला आहे ,
त्याचा थांग नाही. जाऊन दोन एक महिने होत आले.
हिची सासू तर अन्न अन्न करून मेली लपून काल शे-
जारच्या सगुणा बाई सांगत होणा. आवडे, हो एकीकडे.
तुला दाहा दिवस सुनक आहे. मी कळविणार नव्हतें पण
विसरतांना आले तोंडांतून ! बरे झाले. सुटली विचारी. मला
व आपणाला कालपानून उदासच आहे. घरांत पायलीभर
खंखळील वान्य नाही. कसें आतां पुढें होणार ? हे प्राणी-
कसे वांचतील ! हाय ! हाय ! देवा , कसला माझा नक्ष-
त्रा सारखा मोठा पोरगा ह्या दुकाळांत गेला ! बाळ-मा-
झा डोळ्यांसमोर दिसतो, आहे ! (रडावयास लागते.)
बाबा, मी कसली तुझी अभागिण आई ! तुला अन्ना-
वाचून मीं मरूं दिलें. बाळ्या, सोन्या, मी येतें रे तुझ्या-
पेटिला, तुजवाचून मला येथें कसें करमेल ! विठोबा

मला मरण देशील तर मोलातून

होईल. मग मला हे माझे मनुष्यांचे हाल तरी नको-
त पहायला. कोठें जीव द्यावा तर पाणी सुद्धां नाही. चं-
द्रभागा कशी कोरडी पडली आहे. मला तहान लाग-
ली, घसा अगदीं कोरडा पडला. डोळ्यांपुढें सर्व अं-
धार दिसतो. मला घेरी आली, धरा ! (पडते.)

ब्रा०— (घात्ररून तिला धरतां.) अहो, पाणी आणा पाणी !
(मुलें रडावयास लागतात.) अगे ऊठ कूठ सावध. हें
डोळे उघड. हिकडे ह्या मुलांनीं रडून धिंगाणा घातला आहे,
तो माझ्यानें पहावत नाही. अग, पुनः भलतेच मनांत-
आणून उगाच शोक कां करितेस ? झालेले काय पुनः
परत येतें. आत्मीच काय ह्यां दुष्काळांत सांपडलों आ-
हों. लोकांकडे पहा ! त्यांची दशा ती आमची. परमेश्व-
राच्या मनांतिल हेतु कोणी जाणावा ? ह्या जुलमी मु-
सलमानी राज्यांत महान् भहान् पातकें घडतात, गाईब्रा-
ह्मणांचें रक्षण होत नाहीं. तेव्हां पुढें काय काय चम-
त्कार होणार ओहत. ते, परमेश्वरा, तुलाच माहीत. मु-
लीनो, रडूं नका. बाळ्यां, इकडे ये जवळ, ती पहा डोळे-
उघडायला लागली. होईल ती आतां सावध. तिच्या-
दोन दिवसांत पोटांत कांहींच गेले नाही. त्यामुळे तिला
ग्लानि आली. अन्नमय प्राण ह्मणतात तें कांहीं खोटे-
नाहीं. ऊठ ग. (तिला आपल्या ढोंपराला टेकून बस-
वितो.)

पत्नी— (किंचित् सावध होऊन) बाळानो, रडूं नका.

मुलें— आई, आई, काय हें ! (रडतात.)

ब्रा०— मुली, बाळ्या, अगदीं मीट रहा. आली ती आतां-
शुद्धीवर. रडून रडून पोटांत अधिकमात्र आग पडेल

पत्नी— अहो, माझी ही रात्र निभावतांना कठीण दिसते.

एकूण लौकरच पांडुरंगानें माझे गाऱ्हाणें ऐकिलें. ह्या हालीं-
त राहणें त्यावेक्षां मरण फार चांगलें. बाळांनो, जवळ-
या. मला एकदां शेवटचें तुझाला पोटभर पाहून घेऊं द्या.
ब्रा०— असें काय वेडेंत्रांकडें बोलून त्या लडक्या मुलांना व म-
ला दुखवितेस ! भवितव्य कांहीं चुकावयाचें नाहीं. घरांत-
जें कांहीं चीज्जास्तें होतें, तें केव्हांच विकून रुपयास पाय-
ल्लीं श्रमार्थी धान्य घेऊन दोन तीन महिने प्राण वांचविले.
दोन गाई होत्या त्या सुद्धां विकल्या !! जवळ कांहीं रा-
हिले नाहीं. आतां माझा उपाय खुंटला. तर कोठें तरी
लांब निघून जातो.

मुलें— बाबा, नका हो सोडून जाऊं आलांला. तुमच्या पायां-
पडलों आली.

पत्नी— महाराज, एवढें मात्र करूं नका शहाणपण ! चार मनुष्ये
आहेत तीं घराच्या वाशांखालीं तरी असूं द्या. वाईट व-
रें काय व्हावयाचें तें येथेंच होईल. आपण गेल्यावर
आलीं येथें कसें रहावें ? आपण जगार कोठें ? बाहेर तरी काय
दुष्कालानें अशीच आग लाविली असेल.

ब्रा०— परमेश्वर सर्वांचें रक्षण करील. तूं भितेस कशाला ?
त्याला जर हे प्राणी वांचवायाचे असतील तर तो हरत-
ज्हेने त्यांचे पोटास देईल. आमची काळजी व्यर्थ आहे.
त्याची करणी अगाध आहे. ती मनुष्यमात्रास काय
समजणार आहे ! अग, मी बाहेर कोठें जावें या वि-
चारांत होतो, तो एकदम मंगळवेळ्यास जावें असें
मनांत आलें. सरासरीस दाहावारा महिन्यांपूर्वी मी तेथें
गेलों होतो. त्या गांवीं दामाजीपंत लणून कोणी यज्ञुर्वेदी

ब्राह्मण बादशाहाचा कारभारी ठाणेदार आहे. त्याच्या कडे दोन दिवस होतो. तो मोठा दयाशील सत्वस्थ कलियुगांतील केवळ श्रियाळच ! तो ब्राह्मणांसच काय, सर्व याचकांस संतुष्ट करणारा गृहस्थ आहे. त्याची स्त्रीही माऊलीसह्यात दुसरी चांगुणाव्व हलटली पाहिजे. तेव्हां त्याजकडे आज पहाटेस निघून जातो. जवळच आहे. चार पांच दिवस राहून कांहीं धान्य वगैरे दिल्यास घेऊन येतो.

पल्ले — बाबा, उगाच तुझी जवळ जाईन हणाल आणि लांब जाल.

बा० — बाळांनो, खरोखर लांब नाही.

पुलगा — ध्या तर मग विठोबाची शपथ.

बा० — विठोबाची शपथ. झाले आतां ?

रत्नी — काय आतां ह्या भोळेपणास हणवें ? आपण जायाचें त्याला महिने झाले दाहा बारा ! त्या वेळेस ठीकच. तेव्हां कांहीं दुकाळ नव्हता. आपण सांगतां तसे ते गृहस्थ असतील, माझे ना हणणें नाही. पण त्याचें ह्या वेळेस काय हें चालणार ? हजारों भिकारी त्याजकडे जात असतील. तो विचारा कोणाला हणून देईल ? ह्याचा आपणच विचार करावा.

बा० — अग तू हणतेस तें खरेंच आहे. तो असा जरी गृहस्थ आहे तरी लोकांत हणजे दातृत्वाविषयी फार प्रसिद्ध आहे असें नाही. जे त्याच्याकडे गेले आहेत त्यांनाच त्याचे गुण ठाऊक. ज्यापेक्षां एकदां माझ्या मनांत आले आहे, त्यापेक्षां आजच्या पहाटेच्या कर्ण्यबरावर निघून जाणार. हणजे हळु हळु उद्यां संध्याकाळीं तरी तेथें पांचेन.

पत्नी — मग लौकर तरी परत यायाचें होऊं द्या. नाही तः पाठीमागची कांहींच शुद्ध राहाणार नाही.

ब्रा० — ठीक आहे. घरांत वेतावातानें राहा. सारा वेळ दाराला आंतून कड्या घालून असा. सध्या चोरांची फारच भीति आहे. घरांत एकादे वेळीं शिऊन उगाच उ. पद्व मात्र देतील. मुलांना जपत जा.

पत्नी — घरांत चोर शिऊन नेणार आहेत काय ? पण पहा-टस जाण्याच्या वेळेस मला उठवा.

ब्रा० — ठीक आहे. फार रात्र झाली. चला आतां निजा-याला. (सर्व जातात.)

(ब्राह्मण पुनः बाहेर येतो.)

ब्रा० — हें काय ! मोठ्या पहाटेस उठून निवगार होतो, पण बहुतेक उजाडायला झाल्यासारखें दिसत आहे ! काकडआरती होऊन चौघडा देवळांत सुरू झाला. आतां देवदर्शन घेऊन तसाच आला पुढें मार्ग धरवा. मनुष्यें गाढानिद्रेंत आहेत त्यांनू कशाला उगाच उठवा आणण ? (चालल्यासारखें शिऊन) ह्या वेळेस ह्या दे-वळांत किती पण गर्दी असते, परंतु आज सर्व दाहा वारा लोक दिसत आहेत. लक्षणतात तें “ आधीं पोढोवा मग विठोवा ” तें अक्षरशः खरें आहे. पोढाला अन्न नसल्यानें केवळ अस्मिपंजरे मात्र राहून एक पाऊल टा-कण्यासही शक्ति नाही अशी लोकांची दशा झाली आहे. (हात जोडून,) पांडुरंगा, तुलाच आमचा कटाळा आ-ला ! लणून हा आत्मांवर त्वां असा प्रसंग आणिला. येथें ह्या सभामंडपांत सतत किती बरे साबुसंत यात्रेकरी

तुझ्या नांवाचा घोष करीत असतात. परंतु संध्या येथे काय आहे ! एकही मनुष्य दिसत नाही. विठोबा, आपले खरे भक्त किती आहेत हेच पहाण्याकरितां, तूं ह्या दुष्काळाची योजना केली आहेस काय ? मनुष्याची परीक्षा जर तुला पहाणे होते तर विद्याच्या मुक्या जनावरांला खाण्याला व पिण्याला पाणी ठेवायाचें होतेंस. असो; तूं सर्वज्ञ आहेस. देवा, मी दोन दिवसांचा उपाशी आहेरें. अजून प्राण मात्र आहेत. गात्रें सर्व विगलत झाली आहेत. एकही पाऊल पुढे टाकण्याचें मला अवसान नसून मंगळवेळ्यास अन्नासाठीं मी निघालों आहे. तेथें दामाजीपंत तुझा भक्त आहे, त्यांचे मनांत प्रेरणा करून माझे व माझ्या सर्व कुटुंबाचे प्राण वांचतील असें त्याजकडून करीव. जास्त काय बोलूं शकीच नाही ! (चालल्यासारखें करून) येथें तरी काय आहे ? गर्दांचें नांव नाही ! (नमस्कार करून) हे माते, तुजपुढे काय बोलवें ? भक्तांचे मनोरथ तूं सर्व जाणतेस. दुष्काळानें दररोज हजारों दुःखकारक प्रसंग येत आहेत हे तुला कसे आवडतें ! (चालल्यासारखें करून) मला तर हा पृथ्वी लयास नेणारा काळ वाटतो-आहे ! हा दुष्काळ तरी कोणत्या प्रांतापर्यंत आहे हे समजत नाही ! अरे अगदी उजाडलें. ही पूर्व दिशा तर श्री आद्रित्याचें आगमन होणार झणून कशी अगदीं तेजःपुंज दिसत आहे ! तिकडे पाहून आनंद मानण्यास पोटांत काय आहे ! हे भास्करा, सूर्यनारायणा, पर्जन्यानें अवकृपा केली झणून तुलाही, आपले द्वादश नेत्र उघडून ह्या जगताची राख करून टाकण्यास हा समय योग्य आहे ! अशानें ह्या वेळेस हाय ! हाय ! करुणाच्या लोकांवर मोठे

उपकार होतील. (चा० क०) हा प्रहर दिवस आला तरी अजून एक कोशही आलों नाही ! पायांत कांहीं नाही. रस्यांत धूळ ठोंपर ठोंपर असून ती अग्नीप्रमाणे अगदी तापली आहे ! कोठे विश्रांतीसाठी दोन घटिका झाडाच्या छायेखाली बसावे तर ती पृथ्वीच्या काय दग्ध झाली आहेत अशी दिसत आहेत ! वर एकही पान नाही. अरे रे, मेलो मेलो ! देवा ! काय एकदम वाऱ्याचा सोंसाटा आला आहे ! ह्या धुळीच्या लोंब्याने चोहोकडून कोंडून गेलो आहे पुढे कांहीं दिसत नाही ! डोळ्यांत व तोडांत सर्व धूळ गेली. डोळे उघडत नाहीत. (तोंडावरून धोतर घेऊन बसतो.) काय मला घरांतून निघण्याची बुद्धि झाली ही ! तरी ती सांगत होती कीं नको जाऊं. घरालाच परत जावे हे ठीक आतां. परंतु निघालों तो निघालोंच. घरीं तरी काय आहे ! रस्यांतच जर माझे मरण नेदलेले असेल तर ते कसे टळेल ? (चा० क०) हा कोणी मनुष्य हिकडच्या गांवाहून येत आहे वाटते. तर जरा येथेच थांबावे. आपल्याला सोबत होईल. याचा पाय तर मुळीच उचलत नाही. एक घटका होत आली तरी त्याच्या हा एवढासा मार्ग चालवत नाही अरे रे ! तो तेथे पडला वाटते ! (ज्वळ जातो.) हा कोण कुणवी दिसत आहे. पाटील, अहो पाटील, (बसून) हाय हाय ! श्वासोच्छ्वास सुद्धा नाहीत. तोंडांतून हा फेंस बाहेर पडला आहे. हात पाय अगदी ताठले गेले आहेत. डोळे खोल वितभर गेले आहेत. काय पोटाचे झाले आहे तिकडे पहावत देखील नाही पोटांत किती दिवस अन्न नसेल कोण जाणे. अरेरे ! मलाच हा ! काय भयंकर प्रसंग हा ! आतां येथे राहून तरी काय फळ ?

आपली ही रस्त्यांत आतां हीच दशा होणार. (चा० क०)
 ही तर इकडे गाय मरून पडली आहे ! अरेरे !
 हे तर फारच भयंकर. ही कोणी रस्त्यांत वायको आप-
 ला नवरा किंवा मुलगा मेला ह्मणून मोठ्याने रडत व-
 सली आहे ! ही जगा तर केवळ मरणवटाप्रमाणे मला दिसत
 आहे ! वय, कशाला उगाव रडतेस ? ईश्वरच आह्मां
 सर्वांवर कोपला, तेथे काय करावयाचे ? आई, तुला कोणी-
 कडे जावयाचे ? ही कांहींच बोलत नाही ! हिजे आप-
 ले डोकें ह्या प्रेताच्या उरावर टेकून ही रडत वसली आहे.
 येथे तरी आपल्या हातून काय होणे आहे ? काय ही
 स्थिति ! हे इकडच्या वाजूस पक्षीच मरून पडले आहेत,
 पक्ष्यांनों, तुह्मांस परमेश्वराने उडण्याची शक्ति दिली
 असून तुह्मी ह्या पापी प्रदेशांत नां ? मला जर तुह्मांसारखे
 पंख असते तर मी केव्हांच, जेथे अन्न विपुल, पाणी
 पुष्कळ हिरव्या गार वृक्षांची दाटी अशा रम्य ठिकाणीं
 गेलों असतो. वावांनों तुह्मी तरी काय कराल ? तुह्मांस
 परमेश्वराने आह्मांसारखे ज्ञान दिले नाही, व आह्मांस
 तुमच्यासारखे पंख दिले नाहीत. (चालून) ही काळी
 भोर जमीन कशी वाळवंटाप्रमाणे ओस दिसत आहे !
 हीवर एक तरी धान्याचा कण उगवला आहे काय ?
 हे सुमते धरित्री, आह्मा बालकांस तूच जर धान्यरूपी
 दुग्ध देण्याचे सोडिलेस तर आह्मी जावे तरी कोठें ?
 तुझा पति अथवा आमचा प्रजांचा पिता बादशाहा यास
 आमची काळजी मुळीच नाही ! तेव्हां हे आई, तू तरी
 असे करावयाचे नव्हतेस. द्रव्यहीन झाल्यावर तो पुरुष
 जसा ओळखतां येत नाही त्याप्रमाणे ह्या पूर्णविहीन

कसला वृक्ष आहे हे कांहींच ओळखतां येत नाही. अ-
गा हे महावृक्षा, आपत्काळीं तूं मला ओळख देत नाहीस
काय ? बाबा, मीं तुझ्याजवळ कांहीं मागत नाहीं. हजारों
लोकांवर तूं आजपर्यंत उपकार केले असशील हे तुझ्या
देहावरूनच समजते. (वर पाहून) ह्या वेलीनें ह्या
ला इतकें घट्ट आलिंगन देऊन शेवटां ही भेलेली दिसत
आहे ! पतिव्रताच्या अनिष्ट काळीं आपल्या नवऱ्यांस
आपल्या योगानें दुःख होऊं नये असें इच्छितात, व त्या
मुळे त्या पतीच्या अगोदर मरणाची इच्छा करितात !!
ह्या एवढ्याशा टप्यांत दुष्काळाचें हे भयंकर रूप दिसत
आहे, तर त्याणें व्यापलेल्या एकंदर सर्व प्रदेशांत काय
हाहाकार उडाला असेल !! एक अन्न नसल्यानें हजारों
लोक दुःखसमुद्रांत पडून नानाप्रकारचीं पातकें करीत
आहेत, सर्व धर्म बुडाला ! ह्या वेळेस यवनांचे हातचें
अन्न भक्षण न करणारा असा एकही मनुष्य सांपडणार
नाहीं असें मला वाटते. पण तसें तरी कोठें आहे अन्न ?
हा मोठा आंब्याचा वृक्ष दिसत आहे. ह्यावर एकही जरी
पान दिसत नाहीं तरी ह्याच्या फांद्याची अल्प छाया
पडली आहे त्या खालीं जरा निद्रा देऊन, आज सायं-
काळीं येथें एक कोशावर धर्मशाळा आहे तेथें रात्र कशी
तरी काढून हळु हळु उद्यां दोनप्रहरच्या सुमारास तरी त्या
दात्याचें दर्शन होईल असें करावें. तहान फारच लाग-
ली आहे ! पण येथें पाणी कोठें निळणार ! (जातो.)

प्र० ४. दामाजीपंतांचा वाडा.

(दामाजी पंत व चिंतोपंत.)

दा०—कां चिंतोपंत, पाऊस आज पडेल उद्यां पडेल असे-
ह्मणतां ह्मणतां हे असे भयंकर दिवस शेवटीं आले !
अनुष्ठाने झालीं, सर्व झालें ! शेवटीं तरी एकादें पीक यावे,
अंशा प्रकारचा एकही पाऊस पडला नाही ! काय
ईश्वरी कोप हा !

चिं०—ईश्वरेच्छा, तेथें आपल्या काय स्वाधीन आहे ? तो ज्या
स्थितीत ठेविल तसें राहिले पाहिजे. आणखी काय ?

दा०—तें तर आहेच. परंतु अनावृष्टि होऊन दुष्काळ पडून-
हजारों मनुष्ये हाय ! हाय ! करून मरणें हा ईश्वराचा-
आपल्यावर मोठा क्षोभ आहे असें लटले पाहिजे.

चिं०—ह्यांत काय संशय !

दा०—पृथ्वीवर पातक फारे वाढले ह्मणजे असे प्रकारवारंवार
व्हावयाचेच.

चिं०—लोक तरी पातके केव्हां अतिशय करूं लागतात ? रा-
जाच जर मुळीं नीतिन्यायधर्मादिकांहीं भ्रष्ट असेल
तर प्रजेमध्ये तसे पुण्यकर्म कोडून यावीत ? ह्या मुसल-
मानी राज्यांत अनान्वित कर्म काय होत आहेत त्यांचा-
उच्चार करणेंसुद्धां पाप होय !

दा०—तें कांहींही असो. काळ तर मोठा विलक्षण आलेला
दिसत आहे ! किती लोक अन्न अन्न व पाणी पाणी क-
रून तड फडत मरत असतील ! राज्यांत स्वस्थता कांहीं
च नसेल ! चोऱ्या, मारा मारी, दरुवडे ह्यांचेविषयी तर

विचारुंच नका. काल एकानें असें सांगितलें कीं एका-
 कुणव्याचे वाईनें एका शेजारीण वाईचें मूल मारून तें-
 शिजवून खाल्लें. किलेक तर माती चांगली गाळून ती खाऊ-
 न प्राण वांचवीत आहेत ! अरेरे ! नरमांस, व आई पृ-
 थ्वी हिलाच खाऊं लागले ! ! शिव ! शिव ! काय. म-
 नुष्याची आतां गति होणार. कितेकांनीं अन्नासाठीं आत्म-
 हत्यासुद्धां केल्या. परमेश्वरा ! ही स्थिति ऐकून व. कांहीं
 प्रत्यक्ष पाहून मला फार दुःख होतें. सर्वास अन्न देऊन त्यांचे-
 प्राण वांचवावे असें मला वाटतें, पण उपयोग काय ?
 माझ्या घरीं जे कोणी येतील त्यांस माझ्या घरीं आहे तो-
 पर्यंत एक ग्रास तरी देईन. परंतु अशानें काय हो-
 णार ? देवा, तुझ्या ह्या क्षोभरूपी प्रळयाग्नीवर लक्षावाधि लोकां-
 नीं जरी कृपोदक ओतलें, तरी तें शहरांतिल प्रज्वलित झाले-
 ल्या घरांवर संध्येच्या पळ्यांनीं पाणी घालून विश्वविष्याच्या-
 उद्योगा प्रमाणें व्यर्थ आहे ! ह्या दुष्काळांत आनपर्यंत.
 इतके लोक मेले असतील कीं तितके मोठ्या भयंकर लढाई-
 तही मेले नसतील ! चिंतोपंत, तुम्ही असें करा कीं मंगळ-
 वेळ्यांत लहणून जे लोक अन्नासाठीं येतील त्यांनीं सर्वांनीं
 मजकडे यावे, मला त्यांचे प्राण माझेप्राणांपेक्षा जास्त-
 आहेत. चिंतोपंत आणखी दुसरें काम हें करावयाचें कीं.
 वादशाहास एक विनंतिपत्र पाठवावयाचें त्यांत अर्ज-
 लहणून इतकाच कीं, इकडे दुष्काळानें प्रजा अगदीं नाड-
 ली आहे, तिचे फारच हाल होत आहेत. तेव्हां त्यांच्या
 रक्षणार्थ सरकारी धान्यांतून कांहीं तरी धर्मार्थ दररोज
 खर्च करण्या विषयी हुकूम व्हावा, गतवर्षाचा व ह्या
 वर्षाचा वसूल प्रजांस माफ असावा, हें तर अगदीं योग्य

आहे, तेव्हां ह्याविषयीही सरकारांतून मंजुरी असावी.
जा, अगोदर कचेरींत जाऊन हा अर्ज लिहा. उठा.

च०- आपल्या हुकुमाबाहेर मी नाहीं. परंतु- (मनांत)
वादशाहाकडून कांहींही होणार नाही ! (उघड) आपला
प्रजाविषयी काय वळवळा हा ! वादशाहाने मात्र असे केले
पाहिजे. तिकडे दाद तरी लागेल काय ? वरं तर मी
कचेरींत जातो (चिंतोत जातो.)

(इतक्यांत बाहेर एक ब्राह्मण येतो.)

ब्राह्मण- हेच दामाजी पंतांचें घर असवें. याचक भणंग
भिकारी इत्यादि यांच्या घरीं हजारों लोक येत असल्यामुळे
धरासभोवती ढोंपर ढोंपर धूळ झाली आहे !! पाणी न.
सल्यामुळे ही इकडच्या ब्रजूस तुळशीच्या झाडांचीं फक्त
काष्ठे मात्र शिल्लक उभी आहेत. (ऐकल्यासारखें
करून) “ दामाजी तूं माझा मायबाप. ” असें कोणी
ह्मणत आहे काय ? तेव्हां आतां हेच घर ह्यांत संशय
नाहीं. हां हां ह्मणतां येथे काय गर्दी होत नालली
आहे ही ! (आंत प्रवेश करून दरवाजांकडे पाहून) पहाटसे
पंत उठण्याचे अगोदर भिकार येऊन त्यांनीं दरवाजा ठो-
कल्यामुळे हा ह्या ठिकाणीं कांहीं झिन्नून गेला आहे
असें दिसते ! काय ह्या घराचा गुण तरी हा ! आंत पाऊल
ठेवतांच मन अगदीं शांत झालें आहे. काय तरी सत्पुरुषाचे
वसतिस्थानाचें माहात्म्य हे ! अहो पंत, मी तीन दिवसां-
चा उपवासी असल्यामुळे थकून गेलों आहे. येथपर्यंत
मी आपले प्राण कसे तरी आणले, आतां सर्वस्वी माझ्या

प्राणांचे आपण धनी आहां. (पडतो.)

दा०— अरे ! कोणी क्षुधेने व्याकुळ होऊन पडला वाटते !
(जवळ जाऊन) अहो सावध व्हा, उठा. भोजनाची तयारी आहे. स्नान करा लणजे सावध व्हाल.

ब्रा०— अंगोदर थोडे गूळपाणी येऊं. मग सावध होईन. तुमच्यासारख्या दात्यापुढे तोंड पेंसरण्याला मूर्खीं-मुळींच लाज वाटत नाही.

दा०— अहो ब्राह्मणहो, हें घर सर्वस्वी तुमचें आहे.

ब्रा०— हे दयाळु पुरुषा, तुझे सर्वदा कल्याण असो.

दा०— आंत चलावे महाराज. (जातात.)

(नंतर उपाध्याय येतो.)

उपाध्याय—(आपल्याशी) पुनः पुनः दामाजीपंताच्या औदार्यादि-गुणांची स्तुति केल्याशिवाय रहावत नाही. ह्या दुष्कालांत तर क्षुधेने व तृषेने पीडित लोकांस अन्नोदक देऊन तो सत्पुरुष लोकांवर अतोनात उपकार करित आहे. लोकांचे हाल पाहून त्यास फारच वाईट वाटते. त्याला ह्या वेळेस असे वाटत असेल कीं, आपणास जर मोठें राज्य असतें अथवा संग्रहीं विपुल द्रव्य असतें तर दुष्काल दुष्काल म्हणजे काय आहे ? एकही मनुष्य ह्या भयंकर कालरूपी राक्षसाच्या दाढेंत न सांपडतें. परंतु हे सत्पुरुषा, राजा प्रजेचें दुःख जाणून कळवलणारा, धनाढ्य असून दाता, विद्वान् असून श्रीमंत, इत्यादि वारंवार पहाण्याचें ह्या पृथ्वीच्या कपाळीं कोठें येतें ? जें ज्याचे ठिकाणीं अवश्य पाहिजे तें त्यास मिळेल तर पृथ्वीवर काय होईल नकळे ! ! तसे ईश्वररूपेने पंताला एवढें कारभागाचें काम आहे

म्हणून वरें आहे. परंतु जें विपुलद्रव्याधीन उंपकार ते सत्पुरुषांच्या हातून तत्काल कसे होतील. ? गोड शब्द बोलून याचकांची तृप्ति होईल काय ? अस्तु; काल दोनप्रहरीं पंढरपुरचा एक ब्राह्मण क्षुधेनें व्याकुळ होऊन पात्रावर बसला. अस्तां, ते पात्रावरील पदार्थ पाहून आपल्या मुलावळींची स्थिति आठवून हल्लडळां रडूं लागला. त्यावेळेस नवनीताहूनही कोमल, अशा पंतांचे अंतःकरणास अप्रतिम द्रव आला, तो काय वर्णात्रा ? तें पंतांचें दयासागरांत तरंगणारें रूप पाहून माझेही डोळे भरून आले. त्यांनीं त्यास मृदुशब्दांनीं सांगितलें कीं, “अहो, ब्राह्मणहो, आपण स्वस्थ मनानें भोजन करावें, आपल्या कुटुंबास एक वर्ष पुरे इतकें धान्य, आपण जेवल्यानंतर आपल्यास घरीं न्यावयास देतो कांहीं काळजी करूं नये.” त्या प्रमाणें पंतांनीं दोन खंडी धान्य, बराबर चाक्रर माणसें देऊन बैलांवरून पाठविलें. अशावेळीं काय हेदातृत्व ! आणि काय ही भूतदया ! पंत, तुम्ही खचित अवतारी पुरुष आहां, हे साधो, यद्यपि तुझा देह ईश्वरी संकेताप्रमाणें नाश पावणार, तथापि तुम्ही कीर्ति ह्या पृथ्वीवर यावच्चंद्रदिवाकर अबाधित राहिल ! व मधून मधून अनेक प्रसंगीं कविसमूह तिला उज्वलित करतील !! पंताची भार्वाही तशीच पतिव्रता प्राण्याच्या सावलीप्रमाणें नवऱ्याला अनुसरणारी आहे. जगतांत अशाच स्त्रिया होऊन आपल्या पतींस सुख देवोत. (इतक्यांत एक मनुष्य येतो, त्यांस) कांरे रामा, कां आलास ?

रामा— हाराज, दादासाव आपनासनी बोलावयात.

उपा०— चल, हा मी आलों (जातात.)

प्र० ९. स्थळ-पंढरपुर, गोपाळपुरा.

(ब्राह्मणादि अनेक जातींचे लोक.)

एक- ह्या दुष्काळांत आमचे क्षेत्रस्थांचे जसे हाल होत अ
हेत तसे कोणांचेही होत नसतील !

दुसरा- ठीकच आहे. आम्हांस शेताच्या जमिनी नाही
कांहीं नाही. आमचीं शेतें काय तीं यजमानांचीं घरे.

एक- यंदा तर कांहीं विचारावयासच नको. पंढरपुरांत ल-
णजे कोणाकडे दरवडा पडला नाही, अशी गोष्टच नाही.
आली तर सर्वस्वी नागवलीं. जन्मापासून जो कांहीं संचय
केला होता, तो सर्व दरवडेखोरांनीं लुटला. ह्या राम-
भटजीच्या घरीं ज्या वेळेस उभ्या दोनप्रहरीं शेंदोनशें मनु-
ष्य हत्यारवंद आलें त्या वेळेस मी तेथें होतो, सर्व घर
शोधून जें जें हातास लागलें तें सर्व त्यांनीं उपटलें. एक
नथ कीं कायसा दुसरा लहान दागिना ह्यांच्या सुनेने पा-
यांखालीं दावून ठेविला होता, लहणून त्या निर्दयांपैकीं ए-
काने त्या विचारीचा पायच कींही तोडून तिला धाडकन्
भूषीवर पाडिलें. काय हा जुलूम, सर्वत्र वेवंद पातषाही,
वळी तो कान पिळी असें झालें आहे. न्याय मनसुत्रा
कोठेंच नाही. हर ! हर ! काय प्रसंग हा आम्हावर !

कगृहस्थ - ह्यासाठीच ज्यांच्या जवळ पैसा असेल त्यांनीं
जमिनी घेऊन ठेवाव्या. दुष्काळांत पैसा काय उपयोगी !

० - हे तर खरेंच, आम्हांजवळ जरी पैसा असला तरी
आली काय, दोन महिन्यांची मुढां घरांत बेंजमी करीत
नाहीं. कारण शहरांत पाहिजे तो जिन्नस लुटल्यावेळीं
मिळतो.

राम० - पाऊसच जर नाही तर जमीन तरी काय करावयाची ?

तिसरां - काय बामनानों, अशाच गोष्टी सांगनार काय ? हथ तर

आपुन कयास केल्या परमान निवूनश्यान आलों, आतां कुनिकड जायाच त चला वेगिनी.

एक - हौ हो ! ~~खायें म्हणजे~~ खरे आहे, आतां कोणीकडे तें चलावे.

राम० - अन्नासाठी व ह्या बाईच्या भीतीने आपण स्वदेश सोडून जाणार हे ठीकच आहे. परंतु ईश्वरदेयने जे ह्या प्रळयांतून निभावतील, त्यांनी पुनः आपल्या घरीं यावे.

दु० - अहो, घरेदारें सोडून चालेल कसे ! घरीं तर आलेच पाहिजे. अहो पण जेथे घटिकेचा नेम नाही तेथे पुढील विचार पाहिजे कशाला आज ?

तिसरा० - समद्यांनीं मिलून एकाच ठायीं जान बराबर न्हाई.

एक - अहो, ह्या वेळेस ऊन कर फार लागत आहे ह्यांतून जाणें म्हणजे मोठें कर्म कठीण आहे ! (पडद्यांत. -

“ आई, आई, मला भूक लागली ग, खायाला दे कांहीं

तरी; येथें मला बसत नाही ऊन्ह फार लागते. ” “ बाळा,

कायरे देऊं तुला खाण्याला ! मलाच खा एकदां म्हणजे

झाले ” “ बाबा, मला तहान लागली हो. ” असे शब्द

होतात.) अरेरे ! त्या झाडाखाली बसलेली आपली बायकामुलें

तृषाकांत व क्षुवेने आर्त अशीं झाली आहेत, अशांना बराबर

घेऊन आपला निभाव कसा लागणार ? त्यांना

एकही पाऊल टाकण्याचें सामर्थ्य नाही. तर आपण

उदायिक पहाटेस निघावे हेंच योग्य.

० - (पुढें लांब पाहून) समोर पहा, अहो समोर पहा, कोणी आपल्याकडे तीन चार मनुष्ये येत आहेत.

म०— अहो अशा वेळेस ह्या पंढरपुरास कोण येणार ! जाणून वुजून पेटलेल्या चित्तेंत कोण उड्या टाकावयास आले हे ! असतील बोवा कोणी तसे विठोवाचे निस्सीम भक्त. पृथ्वी आहे ही. (पाहिल्यासारखें करून) येत आहेत खरे कोणी तरी.

क— आतां तर अगदीं अशळच आले. मोठ्या जलदीनें चालत आहेत, दुष्काळानें जरजर झालेले हे दिसत नाहींत. तेव्हां हे सुकाळाच्या प्रदेशांतून आलेले असावे असा तर्क निघतो. आपण येथें थांबावे. त्यांनाच येऊं द्या पुढें.

दु०— ते देखील तेथेंच उभे राहिले ! आतां तर हे चांगले दिसतात, पुढें एक ब्राह्मण आहे. पाठीमागे पुष्कळ बैल गोण्यांनीं लाधलेले दिसत आहेत. हे धान्य आहे खचित ! विठोवानें आमच्यावर दया केली. कोणी उदार पुरुषानें आत्माकरितां हे पाठविलेले आहे.

राम०— काय धान्य ! धान्य ! वहातां काय पडा तुटून ! सर्वांनीं एकदम जाऊन लुटूं. ते तरी ह्याच भीतीनें तेथें उभे राहिले असतील !

सर्व— चला, करा तर एकदां विठोवाच्या नांवाची गर्जना.
“ पुण्डलीक वरदे हरिविठ्ठल. ” (सर्व जातात.)

(ते सर्व लोक धान्याचीं ओशीं घेऊन व तो ब्राह्मणवैगेर येतात.)

ब्रा०— नशीब खोटे माझे व माझ्या कुटूंबाचें ! ह्या घोर दुष्काळांत इतकें धान्य मिळून शेवटीं ते ह्यांणीं सर्व लुटलें. काय करूं कोठें जाऊं (रडावयास लागतो) घरीं न्यायालय ! एक पायलोही मला राहिलें नाहीं. अहो, मला तुम्हीं जीवंत कशाला ठेविलें ! माझे एकदां ध्या प्राण ! चोरांनो, मला तुम्ही सर्वस्वी नागविलें. अरे, ही बहुतेक मंडळी माझ्या

ओळखीची दिसत आहे.

कांहीं— रे ब्राह्मणा ! तूं अद्याप सांगत नाहीस काय, हे धान्य तुला कोठें मिळालें तें. आतां न सांगशील तर मात्रं तुला हे सर्व लोक काय करतील हे सांगतां येत नाही. आम्हीही तुला ओळखतो, तूं पंढरपुरचा आहेस. पण पोटा आड ओळख येईल तर ती काय कामाची ?
 ब्रा०— तुम्हांला धान्य पुष्कळ मिळालेंना ? आतां कां त्याविषयी चौकशी.

तिस०— हे आमच्या त्रायकाव्होरासनी दोन दिस तरी पुरल ?

राम०— अरे बोल लीकर, असा हा कोण मोठा दाता ? कीं ज्याणें अशा ह्या दुष्काळांतही असें आपलें दातृत्व प्रकट केलें. अर्थात् तो मोठा श्रीमान असला पाहिजे. व अशा दात्याचें दर्शन तुलाच कसे घडलें ! बोल लीकर, तुला ठाऊक असून तूं तिकडे एकटाच गेलास काय !

ब्रा०— (मनांत) आतां आपण दामाजीपंतांकडे कुटुंबासह रहावयास जावें हा बेत चांगला. (उघडपणें) सांगून त्याचें आतां काय करणार.

कित्येक— अरे काय करणार ह्मणून कपटानें विचारतोस काय ? भटजी बोवा, तुहीं त्याचें काय केलें तेंच आली करणार. समजलेत. आतां न बोलशील तर ही सर्व मंडळी काय करील हे आमच्यानें सांगवत नाहीं. क्षुधेनें जरी आली बलहीन दिसत अहो, तरी रागानें तुम्हांकडे पहात आहो !

ब्रा०— (मनांत) आतां मात्र सांगितलें पाहिजे. नाही तर हे सर्व लोक अंगावर तुटून पडणार. (उघडपणें) अहो जसें दशग्रंथी ब्राह्मणानें विचारवें कीं, “ भायत्रीसंज्ञ ” कोण

आहे ? त्या प्रमाणे तुम्ही मला विचारीत आहां ! ह्या अन्न-
दायाचे नांव तुम्हांस माहीत असूनही काय हा तुम्हांला
भ्रम पडला आहे !

सर्व लोक- अरे स्पष्ट काय तें लीकर सांग. आज्ञांला तसें
कांहीं समजत नाही.

श्री०- ब्राह्मणाचा, मंगळवेढेमहालाचा ठाणेदार,
विठोबाचा मोठा भक्त, तसाच भूतमात्रावर अत्यंत दय,
करणारा असा दामाजी पंत लणून सद्गृहस्थ आहे त्यानें
हें माझ्या कुटुंबाकरितां धान्य दिलें होतें !

कांहीं- ह्या साधु पुरुषांचे नांव पंढरपुरास सर्वांस माहीत आहे.
परंतु हा असा दाता आहे हें आज्ञांस आजच समजतें !
प्रसंगाशिवाय मनुष्याचा गुण समजत नाही !

श्री०- तर आतां सर्वांनीं मिळून मंगळवेढ्यास उद्यां परवां
जावयांचे. आज हें धान्य जेऊन पोटभर चला जेऊं.
(जातात.)

अंक. ४.

प्र० १. स्थळ, पंढरपुर.

(एक वृद्ध गृहस्थ येतो.)

श्री०- काय मःशी अवस्था ही ! कानांनीं ऐकूं येत नाही.

डोळ्यांनी धड दिसत नाही, दांत एकही तोंडांत नाही,
 काळा केंसही एक अंगावर औषधास मिळणे कठीण, मा-
 न तर लट लट कांपतच आहे, सर्वांगास सुरकुत्या पड-
 ल्या, हात पाय कांपतात, कफाने तर नाइलाज केला,
 पाठीला पोकळेऊन शरीर धनुष्याकार झाले आहे, का-
 ठीशिवाय एक ही पाऊल उभ्यां येत नाही, स्मरण-
 शक्तीने तर केव्हांच सोडले. अशा स्थितीत मी असतां,
 माझा मुलगा, सून व एक नातू ही ह्या बाईच्या सपाऱ्यां-
 त सांपडली ! हर ! हर ! एक दुःख लहणून रडूं ! हा.
 देहच मुळी दुःखसमुद्रांत पडला आहे. तो आतां मृ-
 त्युरूपी लाटेनें केव्हां नाश पावेल लहणून वाट पहात-
 आहे. असे आहे तरी पोटांत अगदी आग पडली आ-
 हे, कधीं अन्न मिळेलसें झाले आहे. परंतु ह्या दुष्काळांत
 मजसारख्या घेरड्यावर ह्या कोण करणार ! काय भ-
 यंकर काळ हा ? हा प्रलयकाळ तर नव्हेना ! माझ्या
 आठवणींत असा काळ कधींच पडला नव्हता. विठ्ठला
 एवढे पंचायशी वर्षांचे वय मला हींच दुःखे भोगा-
 यासाठी दिले आहेत काय ? गांवांत तर पटकी इतकी उट-
 ली आहे कीं कांहीं कांहीं कुटुंबांत एकही मनुष्य उरले
 नाही. ह्या दुष्काळांत कित्येक स्त्रियांनी आपलीं प्रियत्र-
 लके सोडून दिलीं. स्त्रियांनी आपल्या भर्त्यांत, भर्त्यांनीं आ-
 पल्या स्त्रियांस सोडिले ! मोठ मोठीं अन्नदार कुटुंबे विभ-
 ङ्ग झालीं. हाय ! हाय ! माझी वंशवृक्ष ह्या वादळाने धा-
 डकन् एकाएकी कसा उपटून पडला हा ! हाताडा म-
 नुष्य झाल्यावर कोणासही आवडत नाही ! ही पटकी व-
 ष्या इतकी मातली असून, मोठ मोठे, तरुण बळकट अश

सही केव्हांच ओढीत नेते, आणि मज सारख्याला-
स्पर्श सुद्धां करावयास ही भिते ! हे माहामारी, ह्या वेळेस
जर मजवर कृपा करशील तर मला दुःखःसमुद्रांतून वर काढं-
ल्याचें तुला श्रेय येईल, इतकेंच नव्हे. तर, मज सार-
ख्या हजारों अनाथांस ह्या दुष्काळांत ~~सर्व~~ पोटभर वाढ-
ल्याचें पुण्य तुलाचें ~~होईल~~. आंधळ्याची हात धरून
नेलेंसें होईल. फार काय सांगूं ! हे राक्षसी, जगतांत सर्व
परोपकाराचीं ह्मणून जेवढीं कृत्ये आहेत तेवढीं सर्व के-
ल्याचें यश तुला एकटीला मिळणार आहे ! काल ब्रा-
ह्मण व इतर अनेक जातींचे लोक अनर्थ मंगळवेढ्यास,
अलीकडे कोणी दामाजी पंत ह्मणून वादशाहाचा
ठाणेदार झाला आहे, त्याच्याकडे गेले आहेत, ह्मणून
ऐकिलें; परंतु काय उपयोग ! मला शक्ति नाही. शक्ति
असती तर मीही गेलों असतों, हर ! हर ! हे कल्पांता-
नळा, तुझ्या ज्वाळा कोठें आहेत ? मला त्या अद्याप जाळून
माझी खाक कां करीत नाहीत ? हे मृत्यो, तुझी भीति मला
मुळीच कशी ती वाटत नाही ! काय, येथें राहून तरी
काय आहे ! विठोबाच्या देवळांत जाऊन त्याचे चरणापाशीं
मरावें हेंच ठीक. (जातो.)

प्रवेश २. स्थळ — पंतांचा वाडा.

(दामाजीपंत व धान्यार्थ आलेले लोक.)

१० - (दुःखानें सुस्कारे टाकून) दिवसें दिवस दुष्काळ
आपलें भयंकर रूप दाखवून लोकांस आपल्या तोंडांत

टाकीत आहे. आणखी अशा समयीं महामारी ही बय
 मध्येच उत्पन्न होऊन आपल्या ह्या भावास मोठे साहाय्य
 करित आहे ! हा मोठा दुरतिक्रम काळ आहे. ज्या
 सावकारांजवळ ईश्वररूपेने ह्या वेळेस धान्य असेल त्यां
 नीं द्रव्यलोभने धरितां लोकांचे प्राण वांचविले पाहिजे
 त. जे ह्या दुर्धरप्रसंगीं असेल ते ह्या पृथ्वीवर
 ठी कीर्ति मिळवून परलोकीं पुण्यधन घेऊन तेथे अक्षय
 सुख भोगतील ह्यांत संशय नाही. जोपर्यंत हे हात चां
 गले हलनचलनादिव्यापारांनीं युक्त आहेत तोपर्यंत ते, स
 मर्थ लोकांनीं ह्या प्रसंगीं क्षुवेने व्याकुळ झालेल्या
 लोकांच्या रक्षणासाठीं पुढे करावे, तेच पुढे प्राणान्तस
 मयीं गार पडले म्हणजे मग त्या हातांनीं काय होणा
 आहे ! ह्या दुष्काळाने मोठाच प्रदेश व्यापिला आहे
 असे लक्षणतात ! दोन तीन दिवसांपूर्वी पंढरपुरच्या एक
 ब्राम्हणाच्या कुटुंबाकरितां दोन खंडी धान्य दिले होते तें
 पंढरपुराजवळ तेथील लोकांनीं लुटले लहून काल रोज
 त्याच्याबरोबर दिलेले मनुष्य सांगत आले. ते लुटणा
 नाहींत तर काय विचारे करतील ! पोटाला तर पाहिजे
 इतक्यांचे त्या दोन खंडी धान्याने काय होणार ! एकवेत
 ही सर्वांच्या कुटुंबांस पोटभर अन्न मिळाले नसेल. जि
 कडे तिकडे फिरून पीडित लोकांचे प्राण वांचविण्याचें
 कांहीं तरी ततूद करणें मला योग्य होतें, परंतु मज सार
 कल्या अभाग्याच्या पदरीं एवढे पुण्य कोठें आहे ? बादशा
 हास पाठविलेल्या विनंतीपत्राचा जाव येईल काय कोण
 ला माहीत ? मी ह्या संकटरूपी भोवण्यांत गरगर फिर
 आहे, ह्यांतून वर येण्यास मला कांहींच आधार सांपड

नाहीं. हे पंढरीनाथा, विश्वंभर, दीनबंधु, करुणासागर
इत्यादि नांवांचा प्रभव ह्या वेळेस नाही तर केव्हां दाखवि-
णार ? आतां हा तुझा भयंकर खेळ आटप.

(पडद्यांत - " अगा, हे महापुरुषा, दामाजीपंता, तुझ्या दातृत्वा
दिगुणांची प्रवीति प्रसन्न डोळ्यांनीं पाहून, त्रेनुवृषभादिपशु
तृषेनें अत्यंत व्याकुळ होऊन उदकार्थ नदिप्रवाहावर जसे
धावत धावत जातात त्याप्रमाणे आम्ही पंढरपुरक्षेत्रस्थ
ब्राह्मणादि अनेक जातींचे लोक ह्या काळाने जर्जर हो-
त्साते धान्यासाठीं तुझ्या द्वारीं प्रसन्न झालों अहो. आ-
मचा प्राणरक्षक आतां तूच आहेंस. " असें म्हणून सर्व
बाहेर येतात.)

श० - मी मोठ्या नम्रतेनें सर्वास नमस्कार करितों. वसावे
महाराज.

लोक - परमेश्वरानें तुजसारख्या सत्पुरुषाचें सदा कल्याण
करावे म्हणजे अर्थात सर्व लोकांस सुख होईल.

श० - लोकहो, तुमची दीनावस्था पाहून मला क्षणोक्षणीं दुःख
होत आहे. पण काय करावे ?

लोक - सर्वास धान्य देऊन संतुष्ट करावे. एवढेंच.

श० - ठीक, आहे; आपल्या येण्यानें मला अयानंद झाला
आहे. आपल्यास अन्न अन्न करून, इतकें लांब यावे
लागलेना ? काय करतां ? काळच तसा आला आहे.

लो० - हे लांब कशाचें ? अन्नासाठीं हजारों लोक पूर्वीच
स्वदेश सोडून दूर कोठें गेले आहेत त्यांचा ठाढाठिकाण
नाहीं. आणि आम्हीही पाहिजे तेथें जाण्यास तयार आहों,
पण अन्न मिळतें कोठें !

श० - तुम्ही फार दिवसांचे उपाशी असाल तर अगोदर अन्न

खाऊन सावत्र व्हावे, मग धान्य देण्याविषयी काय ते—

श्लो०— काय हो ह्याची ही भूतश्या ! हे साधो, ह्या पृथ्वीवर
तुजसारखा तूच आहेस. तुला उपमा देण्यास अन्य पुरुष
ह्याकाठी काचित्च मिळेल. हे दयाळु पुरुषा, आमची वायका-
पेरे उपाशी झाले आहेत ते आमच्याने पहावत नाही. तेव्हां
आह्मांस लथेकर धान्य द्यावे. हेचहा, आमचे डोळे किली-
आंत गेले आहेत ते, पोढाला भकाळा पडल्या आहेत !
फार बोलण्यास सामर्थ्य नाही.

श्ल०— तुमच्या इच्छेप्रमाणे सर्व पांडुरंग करील. आपण स्व-
स्थ बसून मार्गातील श्रम दूर करावे (जातात.),

प्र० ३ स्थळ—मार्गील.

(दामाजीपंत व त्यांची स्त्री सावित्रीबाई.)

श्ल०— हजारों जरी ह्या जगतांत आपले जिवलग ह्मणून मित्र
असले तथापि प्रपंचांत स्त्रीसारखा दुसरा मित्र मिळणे
नाहीं. स्त्रीचा स्नेह ज्यापेक्षां परमेश्वराने जोडून दिला
आहे, त्यापेक्षां तो विशेष आहे हे उघड आहे. स्त्रीपुरुषां-
मध्ये जें निष्कपट प्रेम असते त्याचें वर्णन करणें कठिण
आहे. अशी स्त्रीपुरुषे देहांतींच कायती भिन्न; पण मनांनीं
एकच. त्यांपैकी जर एकाला सुख किंवा दुःख झाले तर
ते दुसऱ्याच्या मुखावर केव्हांच प्रतिबिंबित व्हावयाचे. ज्या-
ची स्त्री भर्त्याचे मनाप्रमाणे वागणारी, पतिव्रता, शहाणी
तोच पुरुष ह्या लोकीं सुखी व पुण्यवान् होय ! अशा स्त्री

येला सुखदुःखाच्या गोष्टी सांगून आपलें सुखदुःख केव्हां
शटवीन अथवा कमी करीन असें होतें. असो; अग हे पतिव्रते,
आजपर्यंत कधीं न आलेले असें संकट मला प्राप्त झाले आहे,
तें तुला सांगण्याकरितां मुद्दाम येथें आलों आहे.

१० - आपणाला पहातांक्षणींच आफळीसु मुखचैर्येवरून
तें मला समजलें; वृक्षास संकट आहे हेही भला तेव्हांच
कळून आलें. बाहेर ब्राह्मणवगैरे मंडळी धान्यासाठीं
आली आहे. वेळ मोठी काठिण तर खरी.

१० - अगे, त्यांना बाहेर बसवून तुमच्या इच्छेप्रमाणें सर्व
होईल ह्मणून मी सांगितलें आहे. तर हें आतां माझ्या हातून
काम कसे होणार ? घरांत धान्य आहे पण तें फार थोडे
असेल ! इतके लोकांस घरीं न्यावयास पुरणार नाही.
काय करूं, कांहीं सुचत नाही. माझी मति अगदीं गुंग
झाली आहे. आजपर्यंत याचकांस मी कधींही परत पाठविलें
नाहीं. आणि आजच कसा हा प्रसंग आला ! अग, सांगू
कांहीं तरी युक्ति, कीं जिच्या योगानें हा संकटपर्वत सहज
उध्वं वून जाईन. अनेकप्रसंगीं स्त्रियांनीं आपल्या युक्ति-
चातुर्यांनीं स्वपतींस संकटांतून मुक्त केले आहे.

सा० - मी आपल्याला काय युक्ति सांगूवी ? आहां वाय-
कांना काय कळते. कोठें धान्य असेल तर हे माझे अंगा-
वरील दागिने घेऊन तें आणण्याचें करावें. आणखी काय
बरे मी अधिक सांगूं ?

दा० - तुझे दागिने ते किती ! ! त्यांनीं होणार काय ? कीस
पायलींची धारण आज एक पायलीवर येऊन बसली
आहे. तरी धान्य आहे कोठें ? बाहेर लोक पुष्कळच आहेत.
धान्य द्यावयास लागलों कीं हजारों मनुष्य येथें जमेल.

तुझ्या ह्या एवढ्या दागिन्यांनी काय होणार !

सा०— जेवढे धान्य येईल तेवढेच द्यावे. दुसरा काय उपाय
बुद्धिदाता, संकटनिवारणकर्ता आत्मांस त्या पांडुरंगाशिवाय
कोण आहे ?

दा०— अगे, झरणागुताचे दुःख दूर करणारा, मला विठ्ठलाशि-
वाय कोणी नाही, हें मी जाणतो. त्याणें आजपर्यंत भक्तां-
साठीं अनेक खेळ केले आहेत. तो परम कृपाळू आहे.
जो त्यास भक्ति, श्रद्धा आणि भाव ह्यांहीं भजतो, त्याचीं
कार्ये तो स्वतः अंगें करितो. त्याचें वात्सल्य काय सांगावे ?
हे विठ्ठला, पंढरीनाथा, माझे सध्या काय अवस्था झाली
आहे, मजवर कसे संकट आलें आहे, हें, हे सर्वज्ञा, तूं
सर्व जाणतच आहेस. ह्या वेळेस तूंच मला आधार आहे-
स, तुजवाचून कोणाला हांक मारूं. माझे सहस्रशः जरी
अपराध असले तरी ह्यावेळेस त्यांची क्षमा करून सत्व-
हरण होत आहे तें होऊं देऊं नको. तुझी भक्ति कशी
करावी ह्याविषयी मी सर्वथैव अज्ञ आहे, अर्थात् मी महा-
न् पापी आहे. तरी, हे दयाळा, मला ठाऊक आहे कीं,
जो लीन होऊन तुला शरण आला, त्याचें पापकर्मादि न-
पहातां त्याचें रक्षणच करितोस ! तुझे मानसिक स्मरण करून
लोकांना बाहेर वसा लपून सांगितलें आहे. त्यांना वसून
प्रहर एक होत आला ! तुझ्या अनुग्रहावाचून ते कितो-
ही प्रहर वसले तरी त्यांची इच्छा माझे हातून पूर्ण होणार
नसली हें काय सांगावे ? अग, बाहेर ते केवढा वेळ वसती-
ल ? घरांत त्यांच्या जेवणाची तयारी लीकर कर आणखी
आपले हे सर्व दागिने मजजवळ दे, लपणजे त्यांचें धान्य
आणण्याची तजवीज करितो.

सा० - बहुतेक घरांत तयारी झालीच असेल. मी तिकडे जा-
 येच हे ध्यावे माझे दागिने. (काढून देते, त्यांजकडे
 पाहून) आज इतकी वर्षे तुझांस अंगावर वाळगिले, त्यांचे
 आज खरे सार्थक झाले. कोणतीही वस्तु अशासाठीच
 वाळगावयाची की तिचा योग्य वेळीं उपयोग. व्हावा. हे
 दागिने सत्कर्मीं लागणार हे पाहून मला मोठा आनंद
 होत आहे.

दा० - (स्तब्ध राहून जरा वेळानें) हे घे आपले दागिने.
 ते नकोत मला. ह्यांस धान्य कोठले द्यावे, ह्याविषयी चिंता
 लागून मन केवढा वेळ अगदीं गोंधळून गेले होते, कांहीं
 च सुचेनासे झाले होते. परंतु मनांत एक प्रेरणा उद्भवली
 आहे. ती व्यवहारदृष्ट्या मात्र काय ती भयंकर, अनीती-
 ची व अन्यायाची आहे लपून ती तुला सांगून तुझ्या ह्या
 नाजूक अंतःकरणास दुखवावे अशी माझी इच्छा नाही.
 ह्याप्रमाणेच केल्यास ह्या महत्संकटांतून पार पडेन. नाही-
 पेक्षां दुसरा कांहीं उपाय दिसत नाही !

सा० - आपल्यापासून भयंकर प्रेरणा कशी निघेल ? चं-
 द्रागेचा पाट काढून आणला तर त्याचे पाणी खारट
 निघेल काय ? काय मनांत आले आहे तें मला सांगित-
 लेच पाहिजे. मघाशींच आपण लपणायाचे झाले होतेंना का
 स्त्रीला सुखदुःखाच्या गोष्टी केव्हां सांगेनसे होतें ?
 मग आतां असे कां वरें ?

सा० - खरोखरच मी सांगितले तशा प्रकारचे तें मोठे साहस
 आहे ! परंतु ह्या दुष्काळांत लोकांचे जे विलक्षण हाल
 होत आहेत ते पाहून व ऐकून माझे हृदय अगदीं वितळून
 गेले आहे ! लोकांचे प्राण ज्या रीतीने वांचतील त्या रीती-

नें वांचवावे हाच माझा सर्वस्वी सध्या नेम आहे. तो सि-
 द्धीसं नेण्याकरितां मी कर्तव्याकर्तव्य कांहींच समजत नाहीं.
 मी आतां अगदीं अंध व बधिर झालों आहे. मला पुढील
 काळ तर कांहीं दिसत नाहीं; मग त्या काळांत होणाऱ्या
 माझ्या अपकीर्तीची मीं कां ह्मणून परवा करावी ? माझ्या
 परोक्ष कांहींही लोक मला ह्मणोत. पंढरीराया, आजप-
 र्यंत मी याचकास कधींही नकाराचा शब्द बोललों नाहीं.
 हा दुर्भिक्षकाळ माझे सत्व पाहण्यासाठींच आणलास काय ?
 सत्संकल्पाचा दाता व पूर्णकर्ता तूच आहेस. याचकांस
 देणें हा सत्संकल्प नव्हे काय ? देवा, हा संकल्प सिद्धीस
 व्यावयाला माझ्या मनांत आलेलेच कृत्य करावयास नको
 काय ? ह्मणून मीं जें कांहीं करावयाचें मनांत आणिलें
 आहे तें सर्वथैव तुला मान्य आहे असें होतें. मान्य हो-
 णार नाहीं तर तुला सत्संकल्पाचा दाता व पूर्णकर्ता
 कोण ह्मणेल ? श्रीयाळराजानें सत्वहरण होऊं नये ह्म-
 णून पुत्र मारिला ! पण तो त्याचा होता, दुसऱ्याचा न-
 व्हता. नळराजा व दमयंती यांनीं स्वतः दुःखें सोशिलीं !
 शिवीराजानें आपल्या आंगचें मांस दिलें ! हरिश्चंद्रानें आप-
 ल्याला विकून घेतले ! शुक्राचार्यांनीं रंभेला न भुलतां अ-
 पर्लांच इंद्रिये स्वाधीन ठेविलीं. इत्यादि अनेक साधुपुरु-
 ष, वज्रप्राय कठिण प्रसंगांतून दृढनिश्चयानें पार पडून,
 लोकांत अक्षय्य शुभ्र यश ठेवून गेले. सध्या मजवर आ-
 लेलें संकट मजसारख्या यःकश्चित् मनुष्यास ह्या दुष्का-
 लांत मोठें दुस्तर आहे. माझे शरीरास मोठे क्लेश होऊन
 संकट दूर होण्याजोगें असतें तर मला कांहींच वाटलें
 नसतें. परंतु मनांत काय आलें आहे की, बादशाहाची

पेवें भरलीं आहेत तीं लोकांना खुलीं करून द्यावीं, हणजे कोणालाही दुष्काळ वाटणार नाही. (मनांत) अरे, पण हो जवळ उभी आहे. मला देहभान नाहीसे झाले ! आतां ही कल्प हणेल नकळे ! (उघड) मला ह्यावेळीं पाप नकळे, पुण्य नकळे, लौकिक माहित नाही. मी राजसत्ताही कांहींच जाणत नाही. तो माझे कांहीं करो. मी वेड्याप्रमाणे अगदीं झालों आहे.

१० — आपला मानस मला आतां कळला ! बादशाहा काय करील, याचा नेम नाही. अगवाई, मला भय वाटते ! आधींच मुजुमदार आमचे केव्हां कमी पडेल हणून वाट पहात आहे, तशांत आपण हे कृत्य करणार, मग काय विचारतां ? मला कांपरे सुटले आहे ! येवढे कृत्यमात्र आपण करू नये. मी आपल्या पायां पडते. माझे ऐवढे ऐकावे. नकाहो, नका, मला काळजीत ठेऊं. घरदार दागिने सर्व विकून जो पैसा येईल तेवढ्याचेंच धान्य वांटोवे, त्याचे पेवांस' वोट सुद्धां लावूं नका !

१० — (सुस्कारा टाकून) पाहिलेंस, ह्याचसाठीं मी तुला सांगणार नव्हतां. परंतु तोंडांतून निघालें. तूं मला आतां कांहीं सांगूं नको. मी कोणाचे ऐकणार नाही. मला सर्व समजते.

१० — देवा, कायरे तरी करूं आतां ! कशी त्यांना बुद्धि दिलीस ही ! मला बादशाहाचे भय वाटते, (रडावयास लागते.) देवा !

१० — अगे रडायला काय झाले ? उगी, रडूं नको, लोकांनीं बाहेर ऐकिलें हणजे ते काय बरे म्हणतील ? बादशाहाची इतकी भीतिशीं तुला कां वाटते ! प्राण घेण्या पालिकडे तो काय शिक्षा करणार आहे ! हजारों लोकांचे प्राण, माझे ए.

कन्याचेच प्राण जाऊन जर रहात आहेत, तर ह्यापेक्षां. जन्मास येऊन आणखी काय मिळवावयाचें आहे ? जा, आतां उशीर झाला. अन्नाची तयारी झाली असेल. तुजवांचून त्यानां कोण तृप्त करणार आहे ? तूं चल पुढें, मी हा येतोच पाठीमागून. जा, विठोवास सर्वांची काळजी आहे. कांहीं भिऊं नकोस.

सा० - मी आतां ह्यापुढें काय बोलूं. मी आपल्यास आतां कधीं सोडणार नाहीं. आपल्यास बादशाहाच्या कोठारांकडे जाऊंच देणार नाहीं. (पडद्यांत गडबड होते.)

दा० - अगं, उशीर झाला ह्मणून लोक इकडे येत आहेत वाटतें. जा तर आंत लौकर.

सा० - आपली भाजा. पण नका हो तसें करूं. ह्याचा चांगला विचार करा. (जाते.)

दा० - (आपल्याशीं) तिणें जरी मला हें कस्य न करण्याविषयीं माझी पुष्कळ विनवणी केली, तरी मला ह्मणजे तें कळूं नये असें मुळींच वाटत नाहीं. उलटें, तिचा हा उपदेश मला त्वरा करण्यासच जणूं सांगतो, असें वाटतें. हा मनोदय आपल्या उपाध्येबोवांस सांगावा काय ? त्यांना तरी कशाच्या सांगा ? आवडे न आवडेल. माझा हा निश्चय आतां, कोणी कांहीं सांगो फिरणें नाहीं. हा निश्चय माझ्या हृदयरूपी तांत्रपटावर आतां मी खोदलाच. हा नरजन्म केवळ आपलेंच पोट जाळण्यासाठीं केला आहे असें नाहीं, तर परोपकारार्थ आहे. आतां ह्या विषयीं मी जास्त कांहींच विचार करीत नाहीं, मनांत आलेले कस्य करण्याच्या उद्योगास लागतो, मग काय होणें असेल तें होईल. ईश्वरेच्छा. (जातो.)

प्र० ४. स्थळ - एका कारकुनाचें घर.

(चिंतोपंत, कृष्णाजीपंत व रामभाऊ.)

चि० - कृष्णाजीपंत, कालपासून येथें काय प्रकार चालला आहे तो पहात आहांना ? काय दादासाहेबांनीं आरंभिलें आहे हें ! ह्या दातृत्वाला ह्मणावें तरी काय ? आतां एकूण कळस झाला ! हें पाहून आपण फारच दिलगीर आहों. ह्याचा पुढें परिणाम तरी काय होणार ?

कृ० - सरकारी कोठारें वेधडक लोकांच्या सांगण्यावरून पंतांनीं लुटावयास त्यांस सांगितलें असल्यास ही मोठी त्यांची चूक आहे. ह्यावेळीं कशी त्यांची बुद्धि चकली कोण जाणें. ह्यापासून खचित मोठा अनर्थ होणार ! इतकी वर्षे इमानानें चाकरी करून शेवटीं हा लोकांसाठीं नाहक त्यांचे आचरणास काळिमा आला !

रा० - दादासाहेबांनीं हें मोठें भयंकर कृत्य केलें, हें कोणीही सांगेल ! आपण सर्व मंडळी एक दिलांचे असतो कीं नाहीं ह्मणजे कांहींही झालें नसतें. तिकडे कशानें मग दाद लागते ! पण ते काळेत्रुवा आहेतना ! ते लागले असतील आतां एका पायावर नाचायाला ! दादासाहेबांच्या ह्या कृत्यानें आत्मा सर्वाला खालीं पहावें लागणार ! बद्दशाहाकडे आत्म्यां सर्वाविषयीं नालस्ती करण्यास त्यास हें योग्य कारण झालें. चिंतोपंत, पुढें आतां काय करावें, काय मसलत योजावी, हें आपण सांगावें. आपण सुन्न अहां. आपणावर हा मोठा प्रसंग खरा !

चि० - पंतांनीं असें कृत्य न करावें हें नीतिदृष्ट्या योग्यच.

परंतु ते तरी काय करितात ! त्यांचे कोमलांतःकरण, या चकांच्या अति दीन शब्दांनी फारच द्रवले असेल ! ते व्हां त्यांनी सांगितले असेल की ध्या विठ्ठलाचे नांव आणि विठ्ठलाचेच ध्यान्य आहे असे समजून न्या पाहिजे तेवढे. काय चमत्कार हा ! लोकोपकार करण्याचे कामांत सत्पुरुष कर्तव्यकर्तव्य कांहीच जाणत नाहीत ! ! हजारों लोकांचे प्राण वांचविण्याच्या पंताच्या ह्या कृतीस अपराध तरी कसा झणावा ! आतां झाले ते झाले त्या विषयी शास्त्रार्थ सांगत बसणे व्यर्थ आहे. पुढे काय करावयाचे ह्याविषयी मात्र विचार केल्या पाहिजे.

कृ०— बरे पण वितोपंत, अगोदर त्यांनी उपाध्येत्रोवांस तरी ह्या विषयी कांहीं तरी विचारिले होते काय ?

वि०— ह्याविषयी अगोदर ते कोणाजवळ बोलले असतील असे मला वाटत नाही, उपाध्येत्रोवांस ते विचारते तर असे कधी झालेच नसते.

रा०— किती कोठारे लुटली हे कोणाला बराबर माहित आहे काय ?

कृ०— मी नुक्ताच तिकडून आलों; पंढरीस आषाढीकार्तिकीस जशी यात्रा भरते तशी तेथे गर्दी दिसली, तेव्हां किती लुटली वगैरे ते कांहीच मला समजले नाही. मी मग तसाच इकडे आलों. काय तिकडे गोंधळ व मारामारी चालली असेल !

रा०— तो मुजुमदार तर हे सर्व वर्तमान बादशाहास कळविल्यांत संशयनाहीं. त्याची आर्ली किती विनवणी केली, पायां पडले तरी तो सोडणार नाही. त्याचे हृदय मांगाच्या हृदयाहून कठिण आहे. दादासाहेब कधी गुन्द्यांत सांपडतील हाणून हा किती वर्षे आज टपत बसला आहे. तेव्हां

ही संधि तो कशी फुकट दवडील ?

क० — कितो धान्य लुटलें वगैरे आपणांस कांहींच माहित ना-
हीं, अजून ही अशी लुटालुट कितो दिवस चालणार हें-
ही समजत नाही, तेव्हां आतांच ह्या विषयी आपण ति-
घेच होऊन कोणत्याही प्रकारची मसलत योजणे किंवा
वाटाघाट करणे बराबर नाही. दादासाहेब उपाध्येचोवा
यांचे संमतीनेच काय तें केले पाहिजे. तेव्हां थोडक्याच दि-
वसांत ह्या विषयी सर्वानुमते कायते करावे ! ह्या वेळेस
त्याचा विचार करणे व्यर्थ आहे तुम्ही भितां कां ? पृथ्वीवर
काय तो शाहणा एक मुजुमदारच ! आम्ही काय हातांत
अगदी वांगड्याच भरल्या आहेत ! धान्य कोणी नेले ? वा-
दशाहाचेच प्रजेनेना ! चला आतां. आपण दादासाहेबांक-
हेस जाऊं.

चि० — कृष्णाजीपंत, आपण फारच योग्य बोललां. ह्या वेळेस
त्याविषयी विचार करणे रास्त नाही हें खरें. चला तर.

रा० — अहो, मुळी आपण असेच वेदरास कळवावे कीं
दुष्काळामुळे क्षुधेनें अगदी पीडित झालेले असे अतोनात
लोक येथें आले. व त्यांणीच होऊन कोठारें फोडलीं, व
लुटलीं. आमचा त्यांच्या पुढें कांहींच उपाय चालेना. मु-
जुमदार कांहीं कां लिहीना ?

चि० — अहो तें खरें, पण दादा साहेब, प्राण गेला तरी क-
धीं असें खोटे लिहितील काय ?

क० — त्याची पण ह्या वेळेस कशाला वाटाघाट ? चला आपण
तिकडेसच जाऊं. (सर्व जातात.)

प्र० ५. स्थळ-मंगळवेढें, मुजुमदाराचा वाडा.

(मुजुमदार व गणपतराव.)

मुजुमदार - गणपतराव, पहा, कोणतेही एकादें आपलें, कामि सिद्धीस जावें ह्मणून आपण आपल्या बुद्धीप्रमाणें हजारों यत्न करावे, परंतु परमेश्वराच्या कृपेवाचून ते सर्व व्यर्थ होतात. आजचा दिवस मोठा आनंदाचा खरा; असा दिवस यावा ह्मणून मी काय काय प्रयास करित होतो ते माझे मलाच ठाऊक. आज आलें देवाजीच्या मनांत मला संतुष्ट करण्याचें ! एका फळाचा तरी लाभ व्हावा ह्मणून एकाद्या मनुष्यानें आम्रवृक्षावर खांदे दुखत तोंपर्यंत दगड मारमार मारावे, आणि शेवटीं निराश होऊन श्रम दूर होण्याकरितां कांहीं वेळ त्याच्याच दाट छायेखालीं बसावे; तों इतक्यांत वारा सुटून हजारों पक्क फळांची जशी त्याचे पुढें वृष्टि व्हावी, त्याप्रमाणें आज मला लाभ झाला आहे. किंवा एकाद्या निराश झालेल्या वृद्ध श्रीमान गृहस्थास पुत्रप्राप्ति झाल्यानें त्यास जसा आनंद होतो त्यापेक्षां, मला ह्यावेळीं, शतपट आनंद झाला आहे. अथवा फार काय सांगूं ! आजच्या लाभाला व आनंदाला उपमाच नाही.

गणपतराव - ह्या दुष्काळांत प्राणही अधिक झाले आहेत, अशी लोकांची स्थिती. असून तुझालाच एवढा मोठा आनंद कशाचा झाला !

मु० - अहो, तुमच्या लक्षांत कांहींच कारण येत नाहीं ?

ग० - नाही ह्मणायाला काल पासून हजारों भिकारी येथून धान्य घेऊन जात आहेत. दामाजीनें पेंवें अगदीं मोकळीं

करून ठेविलीं आहेत ! हवें त्याणें त्यांतून धान्य न्यावें असें झणतात. ह्या मुळेंच आपल्याला आनंद झाला आहे असें वाटते.

१०- दुष्काळ विचारा पडेना ! आजाला लोकांशीं काय करावयाचें ! दोन वर्षे जरी दुष्काळ पडला तरी मी डगमगावयाचा नाहीं. दोन तीन वर्षांची वेगमी आज माझ्या घरांत आहे.

१०- (मनांत) असून फळ काय ! सुकाळांतही भुकेने ज्याचा कंठ शुष्क झाला असून पुढे पाऊल सुद्धां टाकण्यास शक्ति नाही. असा मनुष्य उभ्या दोनप्रहरीं घासभर अन्नासाठीं दारीं अला असतां, त्याला मिळणें काठिण, मग ह्या वेळेंत तर काय विचारता ! (उघडपणें) आपलें दैवत तसें आहे की, ह्या ऐन दुष्काळांतही समृद्धिदेवि आरली सेवा करित आहे. पण अजून आनंदाचें कारण काहींच माझे लक्षांत येत नाहीं हे कसें ! तर आतां तें सांगाच. कारण, तुझांस आनंद झाला तो मलाच असें मी समजतो

० - अहो, दामाजीनें सरकारी धान्याचीं पेकेंत फोडवून यथेच्छं लोकांकडून तो धान्य लुटवीत आहे ! त्याचे बापाचा माल वाटते !

० - मग मीं तें मघाशींच सांगितलें तुझाला. त्याला आला असेल तसा ब्रह्मशाहाकडून हुकूम. त्याचें आज दरबारांत वजनच तसें आहे. ह्याच्याकडूनही अगोदर ह्यासंबंधी कांहीं लिहून गेलेच होतें.

१० - काय वजन वजन घेऊन बसलां हो तुम्ही, गणपतराव ! असा कोण तो ब्रह्मशाहाचा लागून गेला आहे ! असा त्याचा

भलताच मोठेपणा सांगून माझा कोपाग्नि पेटवू नका नाही नाही, गणपतराव, मी चुकलों; तुम्हीं असेंच बोला हणजे मला जे पुढे कर्तव्य आहे ते करण्यास अधिक उमेद येईल. अशा वेळीं उत्तेजन देणे हे खऱ्या मित्राचे काम होय ! तुम्हीं हणतां तसा बादशाहाकडून कधीतरी हुकूम येईल काय ? निर्दय, लोभी मनुष्याचे हातून असे कृत्य कधी होणार नाही.

०— (मनांत) अरेरे ! ह्या दुष्ट मनुष्याच्या नादीं लागून विचाऱ्या दामाजीशीं मला वैर करावे लागले. लोभाला गुंतलों, काय करावे ! ते कांहींही मनांत आले तरी आतां उपयोगी नाही. आतां तर ह्याच्याच तंत्राने वागले पाहिजे कारण आपला कार्यभाग होणे तो आतांच. (उघड) तर काय हणतां, दामाजीनें आपणचं होऊन तीं फोडविलीं.

०— ह्यांत काय संशय ! काय वेइमान हे. साधुना हे ! मुसळाला कदाचित् कांहीं कृतीनें पळव फुटतील, परंतु बादशाहास कधीं दया यावयाची नाही ! उलटा यावेळेस तिकडून असा हुकूम यावयाचा कीं, ह्या दुष्काळांत धान्य खबरदारीनें विकून चांगला पैसा उत्पन्न करावा. व तिकडे दावड तो रवाना करावा. बादशाहाच वाईट असेल असें हणतां येत नाही ! पण हाताखालची मंडळी आहेना हिंदुलोकांचे हित इच्छिणारी !!

०— हे कसचे राजे हो, प्रजेला केवळ हे जनावरें समजतात त्यांची थैली भरली हणजे झाले. प्रजा मरेना ! त्यांचे काय गेले ! हर हर ! ज्या राज्यांत प्रजेस अतिशय दुःख तें राज्यें रसातळास गेलींच असें समजावे.

०— ते असो; बोलणें भलतिकडेच पाहलें. असें हे साहसाचे

कृत्य दामाजीने तिकडे कोणास विचारपूस न करितां केले, हे वादशास कळविले पाहिजे, लणजे दामाजींपत जो एवढा चढला आहे त्याची वादशाहाचे हातून काय दशा होईल हे सांगवत नाही. व आपली त्याचे दरबारांत मानमान्यता होऊन इकडचे सर्व आपले स्वाधीन होईल.

१०— वाः! आपली मसलत फार उत्तम आहे. आपण तर किती वर्षे दामाजींपताचे वादशाहाकडे वजन कमी करण्या करितां यत्न करित आहो, परंतु कांहीं कारण मिळना. दामाजीने हे मोठे भयंकर कृत्य केले !

१०— तेव्हां अशा अपराधास क्षिशा होणे हे रास्तच आहे. दामाजी, माझ्या तडाख्यांत भला सांपडलास !

१०— शिक्षेचें आपण कशाला बोलू? आपण ज्यापेक्षां त्याचे हाताखाली आहो, त्यापेक्षां आपले वरीष्ठाने केलेला अपराध वादशाहास कळविणे हे न्याययुक्त आहे. इतकेंच आपण तोंडाने बोलवें. अहो पण मुजुमशर, त्या धान्याचे मोल तो वादशाहाकडे पाठविणार असला तर.

१०— तुम्ही तरी मोठे शहाणे दिसतां; एवढी रक्कम पाठविणे लणजे खाण्याचीं कामे नव्हत !

१०— एवढी ती केवढी दोन महिन्यांनीं, तीन महिन्यांनीं किंवा पुढच्यावर्षी पाठवील, व ह्याविषयीं अगोदर तिकडे सविस्तर तो लिहील.

१०— ह्यावेळपर्यंत दोन मोठीं घेवें लुटविलीं असें ऐकितों. त्यांत साडेतीनशें दुर्गे सातशें खंडी इतकें धान्य असलेच पाहिजे. सध्या धारण पायलीचीच धरली तरी, खंडीच्या पायल्या दोनशें चाळीस, तेव्हां इतकेच रुपये एका खंडीचे होतात. जर एक खंडीला दोनशें चाळीस, तर सात-

शैं खंडींचे रूपये एक लाख अडसष्ट हजार होतात. इतके रूपये दामाजी कोठून आणणार ? अरे दामाजीपंता, एवढी रकम बादशाहा ऐकून बहुधा तो तुझा प्राणच घेईल ! अथवा यानें कां न घ्यावा ? ह्याचें हें कल्पच हरामखोरीचें आहे. मला तुज्जाविषयीं दया बावा, मुळींच यावयाची नाही ! मला बादशीहास कळविलेंच पाहिजे, नाही तर तुझ्या वरावर मला शिक्षा होणार ! मला तुझा साहाय्यकर्ता आहे असें तो समजेल.

ग०— मला असें वाटतें कीं पंधरा दिवसपर्यंत आपण ह्याविषयीं कांहीं हाल चाल करूं नये. तोंपर्यंत कसें काय होतें तें मुकाब्यानें पहावें.

मु०— मी तर महिनाभर हा कसा काय चमत्कार होतो तो पहाणार.

ग०— मग ह्या गणपतरावावर मात्र ह्या वेळेस आहे अशी कृपा असावी, लणजे झालें.

मु०— मग काय जास्त होणार ? आपण स्नेही जन्माचे आहों. पेवें किती लुटविलीं, ह्याविषयीं खरी हकीकत मिळण्या करितां चला तिफडे जाऊं व डोळ्यांनीं पाहूं.

(जातात.)

प्र० १. स्थल - वेदरयेथील पातषाहाचा दरबार.

(पातषाहा, वजीर, काजी, मुतसदी व इतर नौकरलोकतंगरे.)

त्रोपदार- रोषन्निघारुवरू, रोषन्निघारुवरू, जनावे सुलतान साहेबकी मदोआ हासिल होवे, पायेतख्त सलतनत् कायम रहे, और हुजूरके दुषमनोंका पायमाल होवे.

(मुजरे वगैरे झाल्यानंतर,)

जीर - गरीबपरवर, आज हुजूरको दरबारमें आनेकेलिये तजदियां दिई, इसलिये माफो मांगके बंदा ये अर्ज करता- है के चंदरोजके नीचे एक ऐसा अर्ज अयाहै के मंगल-बेढेका जो ठानेदार दामाजीपंत कहेनेहारा एक बम्भन है, उसने आपने तमाम हिंदुलोगोंकेलिये हुजूरके कोठारें सब फोडके तमाम अनाज लुटवादिया, और सदहू अर्जमें ऐसा खुलासा लिखाहै के अनाज लुटवानेका सब्र पूछो तो इस जिल्हेमें बारिष न गिरनेके सब्रसे महेंगाईसे तमाम लोग हैसनो परेषान होनेलगे. जबके हम यहांके ठाने-दार कहेलातेहैं तो रइयतकी अच्छीतौरसे बरदाप्ती करना-हमे लाजमैहै, गर्च इसमें कुछ मेरी तकसीर होतो सजा पाने-केलिये गुन्हेगारहूं, ऐसा इस अर्जमें लिखाहै, और अर्ज लिखनेहारा अक्सर करके उसी ठानेदारके तैनातीमें नौकरीकरताहै. सदहू अर्जमें अव्वलसे आखोरिषतक जो कुछ मजकूरहै सो सब बराबर है, इसमें कुछ षक नहीं, अब ऐसे गुन्हेगारीके लिये क्या सजाहोना सो मालिके तरफसे हुकूम होना चाहिये.

पातषाहा - (रागाऊन.) अरे ऐसा कोन बदमाश है के इ
 मुल्कमें लूटलाटकरे, और लोगोंको सतावे, बडी अजाय
 बकी बात है ! खैर, अब उसके अर्जपरसे युं साबित होत है
 के हजारों कोठारोंको फोडके लुटवा दिया, और इसीमाफि
 क् आजरोजतक उसने बहोत दंगामचा आपना मतलब
 हासिलकरके आखरिषको ऐसा अर्ज लिखभेजा है ? आ
 गच उसमें मतलब पूछो तो महेंगाईका सबब लिखता है
 देखो, क्या बेवकूफ है ! अरे महेंगाई हुई, और तमाम लोग
 बरवाद होते हैं, ऐसा तो मै कभी नहीं सुना; बरवादी कहाँ है !
 खैर इसके लिये कुछ सला करना जरूर है. (वजीरास.)
 क्योंजी दीवानसाहेब, अपने मुल्कमें बारिष वगैरा बरस
 के रइयतको इजा न होते उनके परवर्षोंके लिये अच्छातौरसे
 बंदोबस्ती तो करते होना ?

व० - खुदाबंद दामेमुल्कहू, इस कमतरानको ये क्या पूछते हो ?
 आपके कदमके तुफेलसे इस मुल्कमें जिधर देखो उधर आ-
 बादानी और खुषीकी षादियाने बजते हैं, व वख्तपर बारिष
 गिरके लोगोंका दिलखुषी ओ खुरेमीसे रखता है. सच पूछे
 तो हुजूरके काररवाईमें तमाम लोग एषोआरामसे रहेके
 आपकेलिये खुदाकेनस्दीक दुआभी मांगते हैं, मै समझताहूँ
 के इस षहेरके लोग जैसे खुषीसे रहते हैं वैसा और दूसरे
 पातषाहतमें नहोंगे इसमें कुछ नहीं, मुफालसी याने
 बिलकुल न रही.

पा० - क्योंजी काजीसाहेब इस सालमें बारिष वगैरा, कैसा गि-
 रा ? खुद मै समझताहूँके बहोत अच्छा बरसा होगा.

का० - (मनांत) इस सालमें बारिष बिलकुल नहीं गिरा,
 और जिधर देखो उधर अनाजका काल गिरा. ऐसा

हरवख्त मै सुंताहुं. ऐसा रहेके वजीर साहेब बोलतेहैं के चारो तरफ आबादानी है ? खैर, अब हमकोभी उन्होके माफिक कहेना जरूर है. (उघड) गरीबपरवर, ए सालमें गर्ब थोडा वारिष गिरा तोभी खेतोंकेलिये बहोत अच्छा था, क्योंके हंगामोंके वख्तपर पानी बरसा, इस वास्ते महेंगाई वगैराके लिये दहेषत कूरना कुछ जरूर नहीं. ऐसा मुझको मालुम होताहै.

व. — खुदाबंद दामेमुल्कहू, हाल आपने रियासतमें हिन्दू-लोग बडे नाखुष रहेते हैं. देखो के हुजूरके तैनातीमें और दूसरे पातषाहतमें कहो तो आज सेकड़ों हिन्दू सर्दार नौकरियां करतेहैं, मगर खुद मै जान्ताहुं के वे लोग हमपर कब टूटपडेंगे इसका कुछ भरोसा नहीं. इसवास्ते आपने मुल्कमेंसे या यहांसे सैरबदरकरें, ऐसा कैएकवार हुजूरके तै जाहिर कियाथा, मगर मालिक बिल्कुल खयालमें नहीं लाये. देखो के, ए लोग इस मुल्कमें आके तैनातीमें हमारे नौकरियां करके हमको इजा दिया चाहते हैं; सो उन्के लिये अच्छी तजवीज करना जरूर है. अब्बल इन् लोगोंको मुसोबतमें गिरफ्तार करें, इन्के दीनकी खराबी करें, और इन्के सब पोथियोंको जला दें, और इन्के खबरू गाईयोंको कटवावें, व देवलेंमेंके देवोंको फोडके उन्की बरबादी करें, ऐसा कियेबाद वे लोक रंजीदा होके यहांसे और दूसरेतरफ निकलजावें, या मुसल्मान होजावें. गर्ब मुसल्मानों दीनको कबूल करें तो बहोती अच्छाहोगा, क्यों के वे नहीं तो उन्की आलओलाद इस दीनको कबूल करेगी. फिर आपने रियासत्केलिये कुछ दहेषत न रही.

१०— वा: क्या बात है ! हमारे दीवानसाहेबकी नजर दूरत-
कहै, गर्व दिवानसाहेबके सलाके माफिक हो तो अल्बत्ता
मुसल्मानी दीनको कहो या रियासत्को, और दूसरे याने
हिन्दूलोगोंसे डरना कुछ जरूर नहीं, लेकिन हुजूरके
तरफसे ये बन्दोबस्ती जल्दी होना चाहिये. क्या बहादरी
हिन्दूलोगोंकी के हमारा निम्नक खाके हमपर टूट प-
उने मागतेहैं!!

१०— हां सच है, ऐसा करना जरूर है, (डोळे लाल करून)
देखो, भक्तरकरके सब् दिन्दू लोग हमारे लिये दुष्मनी.
की दावा और गीबत् करतेहोंगे इसमें कुछ षकनहीं,
मगर उसी हिन्दूलोगोंमें बम्बन् कहने हारे एक उम्दी जात
है, वो जात बडी बदमाश और उनके दिलमें यहांतक कीना
है, के जिनके तैनातमें वे रहेंगे तो उन्हीकी खराबी कर-
नेकेलिये मुस्तईद होते हैं. यही अकलमंदीकी बात है.
इसी मासलेका मंगलबेढेका ठानेदारहै, उस हरामखे-
रने आपने लोगोंको मदद करनेकेलिये समाम कोठारें
फोडके उसमेका अनाज लुटवादिया; और थोडे रोज रहे-
गा तो हमारीबी खराबी करें, इसमें कुछ षकनहीं. इस्वास्ते
ए बम्बन्की जात आपने मुल्कमेसे निकलवादेना चाहिये.
हाल कहो तो हमारे दरवारमें या इस षहेरके अतराफ् हमारे
तैनातमें जोकोयी होंगे उन्में जो बडेबडे हुद्ददारीपर
बम्बन् लोग हैं, उन् सबके तै कौन्सेभी तौरसे
याहांसे दूर किया चाहिये, उन्के जायपर नये लोग रख-
ना होतो दूसरोंको मुकरर करें. सच कहो तो इन् हिन्दू-
लोगोंकी खराबी किये बगैर दूसरी इलाज नहीं.

१०— सच है मालिक, आपका कहेना बर्हात दुरुस्त है.

बिल्फयेल् उस् दामाजीपंतने जो कुछ गुन्हा किया है, उसके गुन्हेगारीके वावतमें, जो कुछ नुकसानी हुई सो हुजूरको रोषन है, इस्वास्ते उसको सजा देवें, या आजातकरें, फक्त इस्केलिये हुकुम होना जरूर है.

पा०— अच्छा, जो कुछ करनाहो सो हमारे काजीसाहेबसे पूछो तो वे कहेंगे, लेकिन अब्बल उस् बम्मन्ने सरकारी नुकसानी कितनी की सो समझना जरूर है.

व०— खुदावंदबदौलत, इस अर्जमें लिखनेहारा मुतसद्दी यों जाहीर करताहै, के नुकसानी कितनी हुयी इस्के लिये खास मुकरर नहीं, तोभी इस् साल्के महेंगाईके सबबसे चार या पांचलाख रूपयेतक् नुकसानी हुयी होगी, ऐसा अंदाज होताहै. क्यौंके मंगलबेढा और उसके अतराफके दरमियान काल गिरनेके सबबसे लोगोंका बडा जोर ओ घोर हुवाथा.

पा०— अच्छा, ऐसे आदमीको और क्या करें? उसको वहां बगैर कत्ल करने शिवाय दुसरी क्या सजा देवें? गर्च ऐसा होतो वहांके लोग बडे दहेषत और हुषियारीसे रहेंगे, और उन्के तैं इस् रियासत्का कारोबार तमाम जाहिरभी होवेगा.

का०— जीहां मालिक, आपका कहेना दुरुस्त है, मगर अर्ज लिखनेहारा, और दामाजीपंत वे दोनो एक दिलहोके खर्च हुवासो पैसा खावें, ऐसा न करतेहुवे ए तमाम मजकूर हुजूरमें लिख भेजनेका क्या सबब है? सच्छ कहोतो दामाजीपंतने सरकारके तैनातीमें चन्दरोज बडी इमानसे अछि अछि कामें कीई हैं. जाहिरातमें ऐसा सुन्ताहूं के वो बम्मन् बडा नेकवख्त और बुर्दवाजहै, उस्में मुजुमदार आपना मतलब हासिल करनेकेलिये दामाजीपंतका नाम

जाहिर नहीं किया, ऐसा क्योंकर न समझें ? इस्वास्ते जो कुछ उसके हकमें सजा मुकर्रर कीई है सो वो सजा चाहिये-
तो-

११०- अजि हां काजीसाहेब, हम्तो वोही सजा कायम कि-
ये हैं, मगर तुहारी क्या सला है ?

का० - मालिक इस्में मेरी ये सला है, के अब्बल उसको
यहां पकडलावे, और उसकी बराबर इन्साफ करे, बाद दरिया-
फत के वो साबित गुन्हेगार ठैरा तो फिर जो कुछ हुजूर
उसके लिये सजा मुकर्रर कीई है, सो आमल्में लावे.

व०- सच्छ है, काजीसाहेबकी सला मुझकोभी पसंद आयी है.
इस्वास्ते अब्बल उस् दामाजीपंतको पकडलानेको अच्छे
मजबूत और हुषियार जवानोंको भेजना चाहिये, और उसमें
हरहमेषा उधर जानेहारा, और उसके पहेचानका,
उसकी सब् खुबी पहेचाने एसे जुवामर्दको भेजो, के जि
स्ते आपना काम फता होवे.

पा०- मेरा मतलब तुहारेको जाहिर कियाहुं. अब तुहारे
दिलमें जैसा अच्छा बने उसमाफिक करो. (असे लपून
निघून जातो.)

चोप०- रोषनिघारूरूरू, रोषनिघारूरूरू, हुजूरके दुष्म-
नोंका पायमाल होवे. दरबार बरखास्त.

व०- हां, क्योंन होवे, जिस्माफिक हुजूरसे हुकूम हो उसमा-
फिख् बंदेकीभी तय्यारी है. खैर जिस् जुवामर्दको वहां भेजके
पकडलानेकी तारीफ् करतेहै, सो वो जुवान यहां हाजिर
है. आजि मीरसाहेबजान, कल बडी फजर खुद तुम् और
पसंद आवे ऐसे पचास साठ जुवानोंको लेके इसी
बख्त मंगलबेदेकी तय्यारी करो, वहां जाके उस् हानेदार-

को कैद करके गलेमें उसके तौकजंजीर पहनाके यहां खींचलावें. और तुम् जाते वख्त हमारे कचेरीमें आवो तो उसको पकडनेकेवास्ते हुजूरका मोहोर सिका दिल्वाताहूं, उस हुकूमके माफिक पकडनेके लिये उसे कभी कम नाहै करना, बाद उसको यहां लानेके इस दरबारमें तुहारी अच्छी तौरसे सरफराजी कीई जायगी.

का० - वाहवा क्या बात है ! दीवानगिरीके लायक हो, और उसी के सबबसे ये जाय आपको मुकरर कीई गई.

मीरसाहेबजान - मालिक, इतने रोज मैं फक्त खाविंदके हुकूमका इन्तेजारथा, इन्घालाहोताला, मैं इसी वख्त वहां जाके उस निमक हरामको पकड तौकजंजीर पहनाके यहां खींच लाताहूं इस्में कुछ षक नहीं. (सलाम करून निघून जातो.)

ष० - क्योंजी मुनषीसाहेब, विलफयेल यहां हुवासो चर्चा तुहारे तैं सबकुछ मालुम होगा, तोभी उस् बम्नको पकडनेकेलिये एक परवाना लिखो, के कल् बडीफजर मीरसाहेबजानको हुजुरे दस्कत करदेना चाहिये के जिस्से उसके काममें खल्ल न होवें.

पु० - जी हां, हुकूमके माफिक अभी लिख तय्यार करताहूं. अगर मर्जी होतो आप दस्कत कीजिये, या कल् बडीफजर हुजूरके दस्कतसे उस जुवामर्दको यहांसे जर्दी रवाना करें.

व० - अच्छा, काजीसाहेब, दरबारमें काररवाई चलाने लायक कुछ मुकदमें तो नहींहै, इसलिये कचेरीभी बरखास्त करें.

खो० - रोषनिघारूरूरू, रोषनिघारूरूरू, पायतख्त सलतनत् कायम रहें, कचेरी बरखास्त (पडदा पडतो.)

प्र० २. स्थल-मंगलवेढ्याचे अलोकडे अर्ग कोश.

(चौघे जासूद येतात.)

परिसाहेबजान— अजी गुलामहुसेन, अवतो हम मंगलवेढेके नस्दीक आन् पहाँचेहैं, बहोत होगा तो यहांसे आधाकोस, वो देखों किलेके तुर्ज नजर आतेहैं ! खैर, गुलामहुसेन, आपना काम बडे हुषियारीसे किया चाहिये; क्यौंके पचास साठ जुवानोंको बराबर लेनेकेलिये सरकारका हुकूम हुवाथा मगर हमारी जुवामर्दी दिखानेकेवास्ते हम् चारं असांमी बस्सहै, वख्तपर पहाडहो तोभी उसके टुकडे करडालें, फिर आपने बढतिके लिये कहोतो ये कामकेवाद हुजूरके नस्दीक मांगे, या अर्ज करनेकेलिये अपनेतैं हक्कहै.

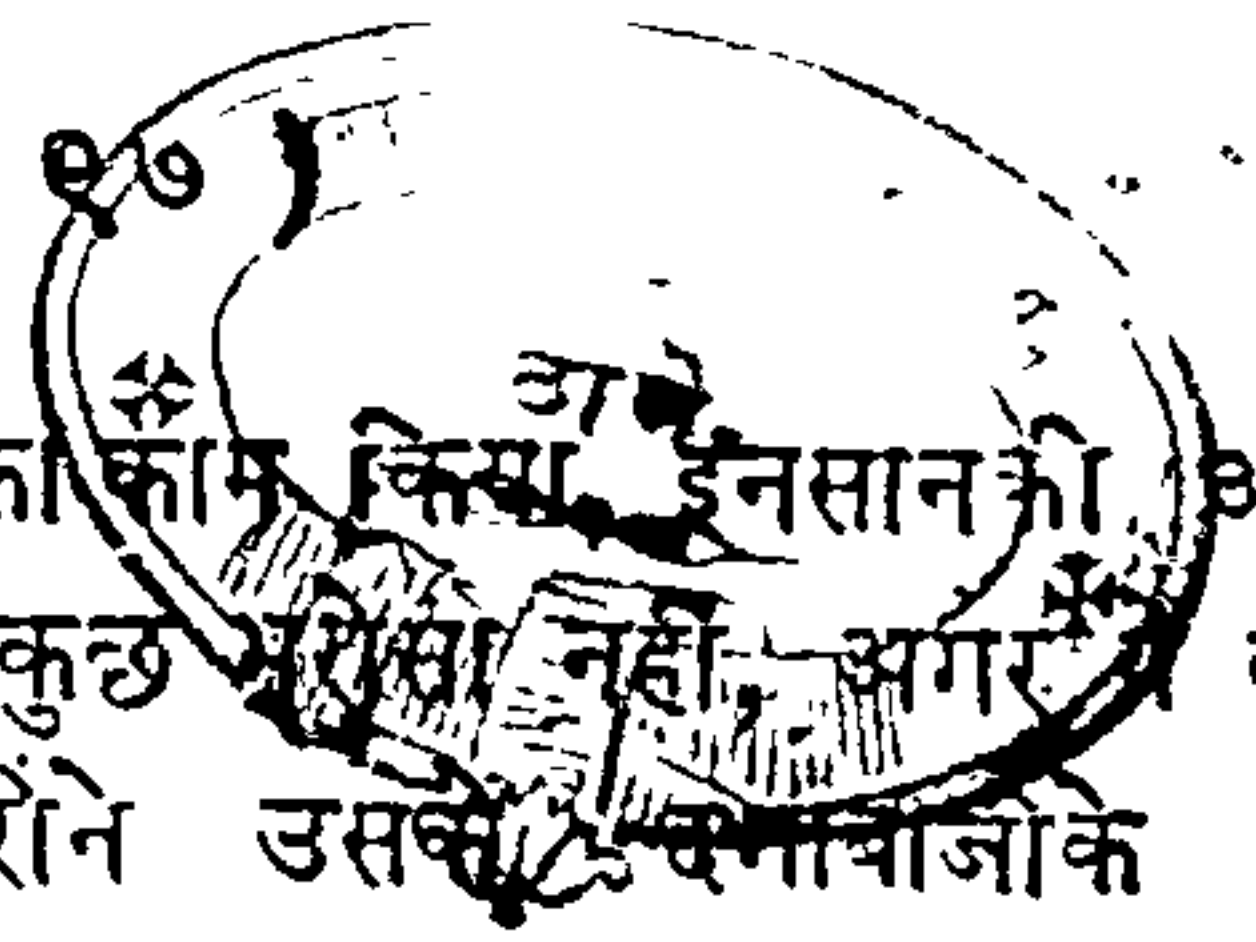
गुलामहुसेन— आपके हुकूमके बमोजब जो काम कहो सो वो करनेकेलिये हम तय्यारहैं. इसमें उस बस्नके वास्ते डरना ? क्या बात है ! अभी उसको एक पलभरमें पकड लावेंगे, इसमें कुछ षकनहीं, वाद पकडनेके हुजूरके तरफसे आपका हुदाभी बढेगा. खैर, मिरजासाहेब बेदरसे मंगलवेढा कहोतो घुमार साठ सत्तर कोस होगा ? और हमको वहांसे निकलके आजका पांजवा रोज, रस्तेकी मांदगीके सब्रसे हम्तो सात्र बीमार होगयें, और दिनभी थोडारहैं, इसालिये आज यहांका मुकाम करें तो बहोत अच्छा होवेगा, थके मांदगीके सब्रसे कुछ अमल पानीतो करें.

सेनखान— अजी तुझारातो हरवख्त यही रोना सुन्नेमेआता-है ! नाहाक टकटक करके मग्न खाजातेहो ! हम यहां आये सो अंमलपानीकेलिये नहीं आये समझेहो ? अव्वल .

सरकारी काम तो होना चाहिये, खैर, मिरजा साहेबके कहेने माफिक बेदरसे मंगलबेढा साठ सत्तर कोस होगा, तो भी हम जल्दी आन पौंचेहैं, अब इसवखत दामाजीको पकडनेके लिये उसके घरमें जाना नामुनासिबहै, ओर हम इस जायपर आये सो किसीको खबर न देतेहुवे आजके षत्रको कौनसेभी जायपर मुक्काम करके उसके पकडनेकी मसलेहत करें, क्यौंके षाय होनेके सब्रसे यहांसे आने जानेवालेभी नजर नहीं आते, इसवास्ते ये काम हाल तहकूब करो तो बहोत अच्छा होवे.

षेकरहिमान- वाहवा, बहोत अच्छी मसलेहत निकालिहो ! जबके दामाजीपंत सरकारी गुन्हा करके नुकसानो कियाहै तो बगैर बंदोबस्तीसे रहेगा ? अलबत्ता वो हुषियारहै, इसलिये आज रातोरात यहां कहीभी मुक्काम करके कल बडीफजर विछोनेपरसे उठानहीं, उसीवखत जाके उसको जेरबंद करें ऐसा मुझकोभी मालूम होताहै

मीरसाहेबजान- षाबास, षेकरहिमान्ने बहोत अच्छी मसलेहत निकालीहै, और सच्छ पूछो तो खुद मुझको जाना-पडेगा, क्यौंके मंगलबेढेके कामोंके सरबराईकेलिये हरवखत मैं यहां आया जाया करताहुं, उसीके सब्रसे दामाजीकी और मेरी अच्छी पहेचान हुईहै. गर्च उसको मेरे तरफसे चलकरके बोलुं तो झट घरसे बाहेर निकल आवेगा, और पकडनेके वखतमें उसे कौन मदद करनेवाला है ? ऐसे कामोंकेलिये कोई मदद नहीं करेगा. ये मुझको यकीनहै, खैर आज षुमार करके देखो तो दामाजीके माफिक हुषियार नीकर, उसके कामोंकी निघेबानी, और भरोसेदार, अबतक मेरे नजरमें नहीं आया, लेकिन गुन्हेगारीके लायक

आज उसने बड़ा तोहमतका काम किया, इनसानको धक
 कब बदलजायगी इसका कुछ भरोसा नहीं, अगर का
 दुष्मनके सबसे या दूसरोंने उसको दामाजीके लि
 तोहमतो नहीं उठायाहोगा ? अब्बल इसकी तहकीकात
 लिये मुन्मदारके घर जाताहुं, उसकी तमाम गुफ्तगू निव
 लके लेआताहुं, न जाने गर्च उसीने अपना मतलब हा
 सिल करनेके लिये दामाजीपंतका नाम जाहिर कियाहो सं
 क्यों न समझे, अगर ये बात सचहै तो उसीको कैद करेंगे
 नहीं तो इस बलामें विचारा दामाजीपंत मुफ्त माराजायोग
 गुलामहुसेन - आप कहतेहो तो सब रास्तहै मालिक, इसी मा
 क करना आपने तैं लाजम है, और ए सला हमकोभी पसंद है
 अब ऐसा करना हो तो कल बडीफजर उसके तरफ जाने
 की ताय्यारी करें, और कोई एक आसामी यहां रहेके सामा
 वगैराकी बंदोबस्ती रखें. (सर्व निघून जातात.)

प्र० ३. स्थल—दामाजीपंतांचा वाडा.

(खिन्न झालेला दामाजीपंत येतो.)

दा०— (आपल्याशीं) माझे मन आज अगदीं उद्विग्न झाले
 लें आहे. कांहीं सुचत नाहीं. भ्रमिष्टासारखा झालों आ
 हें. दहा घटिका रात्र झाली तरी अजून संध्या स्तोत्रपा
 वगैरे कांहीं नियकर्म झालें नाहीं, भजनही होणें आहेच
 अन्नावर तर वासना मुळींच नाहीं. दिवसास कचेरींत प
 काम कांहीं झालें नाहीं. एकाद्याचा मृत्यु समीप आल
 लणजे त्यास पूर्वीं जशीं कांहीं दुश्चिनें व्हावीत त्याप्रमाणें

मजन्नर येणांच्या महत्संकटाची हीं लक्षणे दिसत आहेत, ह्यांत संशय नाही. काय अरिष्ट येणार आहे तें तो विठ्ठल-जाणे. कांहीं कां विचारें येईना! अणणारा तोच व निवारण करणाराही तोच, मला काय त्याचें. बादशाहाचें धान्य लुटविण्यासु मी निमित्त झालों ह्मणून बादशाहा मज्जे पारिपत्य तर करित नसेलना ! त्या गोष्टीला ° दोडूपक म-हिना होत आला. काय ह्या देहाला भोक्तृत्व असेल तें तो भोगील. (डोळे मिटून स्तब्ध वसतो व थोड्याच वेळानें,) अरे ! उगाच निमिषमात्र डोळे मिटले तों काय तरी च-मत्कार पुढें दिसला हा ! बादशाहाचे तीन मनुष्य मला स्पर्श करून “ चलो अभी चलो ! ” असें ह्मणून मला ओढीत होते ! डोळे उघडले तों कांहीं नाही ! ह्या शरी-राची मला भावी स्थिति आतां कळून आली. मला बादशाहा पकडून नेणार खरा ! तर आतां आपण तयारींत असले पाहिजे. हें सर्व वर्तमान त्या मुजुमदारानें कळविलें असेल ह्यांत संशय नाही. ह्यांत त्याचा कांहींच अपराध नाही. त्यानें योग्यच केले. मीं मात्र ही खन्नर बादशाहास कळ-विली नाही, हा मोठा गुन्हा केला. अथवा गुन्हा केला असें मला वाटतच नाही मग काय कळवावें ? आतां त्या-विषयीं दुःख करणें व्यर्थ आहे. पंढरीनाथास अनन्य भावें शरण गेलें ह्मणजे तो कधीही उपेक्षा करित नाही. तर आतां सर्व नित्य नैमित्तिक आटपून त्याचेंच भजन करावें.

(जातो.)

(नंतर तिघे जासूद येतात.)

मीर साहेबजान-घेकरहिमान, दामाजीपंतका मकान २.
होगा, लेकिन दरवाजे तो अबतक बंद है, इसपरसे थुं मालू
म. होता है के बिछोनेपरसे नहीं उठा होगा.

घेकराहिमान-जिहां मालिक, नहीं उठा होगा, और हम
भी बड़ी फजर यहां आनके दाखल हुये, और जिधर देखें
उधर रात कालीभेर नजर आती है, उसमें ये अच्छ
हुवा के रस्तेमें हमको किसीने देखा नहीं. (कांहीं चाल
ल्यासारखें करून)

गुलामहुसेन-अर्जी मिरजासाहेब, एक पलभर खामोष रहो
अंदरसे कुछ गानेकी आवाज आती है !
(दामाजीपंत आंत भजन करतो.)

पद

(“ धाव विभो, करुणाकर० ” या चालीवर.)

धाव पाव, भो पंढरिराया, नतकल्पद्रुम कोमलहृदया. ॥ ध्रु० ।

मी० सौ०- ओहो! क्या मीठी आवाज, और क्या उमदा गात
है! गर्व हम् को उसका मायनाभी नहीं समझा, तो भी कुछ
मुजाका नहीं; लेकिन गानेकेलिये जवान क्या घोरिन है
सुभानला !

गुलाम०- मैं समझता हूं के हिन्दू लोगोंमें बड़ी फजरके
बख्त परवरदिगारकी याद करना ऐसा रुसुम है, और हमको भी
लाजम है के ऐसे कामोंमें खलल नहीं करें, इस लिये हम् सब
कहीं भी एक घड़ीभरतक बाहेर बैठजावें तो बहोत
अच्छा होवें.

(१००)

म- सुनोजी, नाहक . वक्का मत करो.

(पुनः गावयास लागतो.)

व पाव भो पंढारिराया, नतकल्पद्रुम कोमलहृदया. धु०
नामामृत अनर्घ्य फुकटहि, प्रेमै प्राशन केलें नाहीं. १
रोपकारीं क्षणभर मम हा, देह न श्रमला काय करूं, हां २
लुबुद्धुदवट् मानवजीवित, समजुन व्यर्थ न केलें निजहित. ३
तो पश्चात्ताप, विभो, मज, दीन शरण भी आलों तुज, अज. ४
सारवनीं चिंताजालीं, पडलों सोडिव हे वनमाली. ५

१०सां०- वाः साहेब ! इसके गानेकीं बडी कमाल है ! गा-
नेके वाचतमें इसने हमारे कलीजीमें गोया नषतर चु-
बादिया !

१०सां०- अगर ये षक्स और एकवार गावे तो बहोत अ-
डा होवे.

(पुनः गातो.)

“ उठिं गोपाळजी जायि धेनुंकडे पाहती० ” ह्या चालीवर.)

उठिं विठ्ठलेशा हृक्मिणीप्रियकरा
जोडितो तुज करा प्रेमभावे ० ॥ धु० ॥
पूर्वादिग्वधू ही कशी रक्त पाही
रविपति लवलाही उदित व्हाया १
अहाहा नाचती पक्षिगण हे किती
मधुर मधुर गाती तव कृपेने २
दयाघन तव दया तुहिनरूपे अगा
दिसे महाभागा भूमीवरी ३

स्वकर्मी रत द्विज	अर्घ्य हैं द्यावया	
भानुला, माधवा	सिद्ध झाले	४
उठीं नंदात्मजा	रुक्मिणीनायका	
ब्रजांतिल वायका	तुज बहाती	५
उठावें वामना	हर्ष द्यावा मना	
शुक्रीं मनकामना	पूर्ण आंतां	६
जानकीवल्लभा	हे कृपासागरा	
भो ब्रह्मावतारा	वा उठावें	७
अगा पांडुरंगा	उठावें उठावें	८
विनंतीस द्यावें	लक्ष पूर्ण	९

बे० रं० — घरमें कौनहै ? खोलो दरवाजा ! !

दा० — (आंतून) काय, मला आज उठावयास इत उशीर झाला ? कोणी याचक दरवाजावर आले आ वाटते. बाबांनो, उघडतो दरवाजा.

मी० सां० — अबतक नहीं खोला ? अरे हम् कबसे बाहेर डेहें ! खोल जलदी.

(दामाजीपंत बाहेर येतो.)

दा० — (सलाम करून) कां मीरसाहेबजान, आज हुजुर हून, अगदीं सकाळींच स्वारी ? रातोरात येण्याचें वादशाहाचें निकडीचें काम मजकडे काय आहे वरें ? स गा, मी करण्यास तयार आहे.

मी० सां० — (दोघांस) अरे इसने जो गुन्हेगारी किईहै खुदक तें मालुम नहीं ? बडी अजायबकी बातहै ! अग ये काममेंसे बचालेनेके वास्ते मुद्दाम तो नहीं करता होगा खदा जाने मालुम नहीं. (उघडपणें) हुजूरके कामके

लिये कुछ जरूरी थी सो हम चार आसामीको तुझारे तरफ उन्होने भेजे है, और हम् कल घामको याहां आये उसवखत अंदर आनेकेलिये इरादा था, मगर अंधियारीके सबबसे नहीं आये, आज बडीफजर होते ही हम् तीन जुवान तुझारे तरफ आये, और चौथा घक्स सामान वगैराके बंदोवस्तीके लिये मुक्कामपर है.

१० - मग गेल्या रात्रौच तुझी कां नाही आंत आलां ? आपले उतरलेल्या ठिकाणीं बहुत हाल झाले असतील !

११ - धर्यौजी, मिरजासाहेब, ए क्या बोलता है ? क्या करे हमको तो इसकी जवांभी नहीं समझ पडती !

१२ - अजी धेकरहिमान, तुझारे सबको समझके क्या करना है, मैं अकेला समझूं तो सबकुछ करसकता हूं, फक्त मैं कहूं सो काम तुम बखूषी बंदोवस्तीसे करना. इसकी और मेरी जानपहेचान बहोत अच्छी है, सो इसको पकडना कुछ बडी बात नहीं.

१३ - बादशाहाची स्वारी खुशाल आहेना ?

१४ - (मनांत.) जवाने घीरींसे हमको गिरफतार कियाचाता है; लेकिन हम् कहां ऐसे बातोंपर भरोसा रखते हैं. (उघड.) अब्बल हमारी मतलब हासिल करना जरूर है, तुझारे माफिक ईमानदार नौकर पातषाहाको अबतक नहीं मिला, खैर, अबे दामाजी, चंद्रोजकेनीछे सरकारी कामोंमें दगाबाजी करके नुकसानी कीई सो तुझको कुछ याद है ?

१५ - मला नाही कांहीं आठवत. बादशाहाची मजकडून कधीही नुकसानी होणे नाही.

१६ - क्या ? नहीं कहेता है ?

मी० साँ० - हां, ऐसा तो बोलता है, देखो कैसा दाओपेंच करके आदमीको पकड़ता है ! कुछ मुजाका नहीं, तुम फक्त उसके अतराफ रहो, (दामाजीस.) क्योंवे, तेरी तकसीर तू कबूल नहीं करता ? अरे तूने ऐसा गुन्हा किया है के उसका बयानभी नहीं किया जाता, और उस गुन्हेगारिकेलिये तेरे हक्कमें हुजूरसे क्या सजा मिले इसका भी अंदाज नहीं किया जाता, तूने जो सरकारकी गुन्हेगारी किई है, वो तमाम लोगोंको जाहिर है. बोल जल्दी, छुपानेसे कुछ फायदा नहीं उठावेगा.

दा० - (मनांत) रात्रीं जे मला दिसले ते हेच ! सरकारचे धान्य सरकारचेच रयतेने नेले, ह्यांत मजकडून काय अपराध घडला ? (त्यांस) मला तर कांहीं गुन्हा दिसत नाही. तुझीच कृपाकरून सांगा काय तो.

मी० साँ० - (मोठ्याने) अवे हगमखोर, ऐसा काम करके कबूलभी करना तुझको दुषवार हुवा है ! अरे बुढापेमें जो कोई दीवाना होके पागल होता है, उसमाफिक तेरी खसलत हुई है. अवे महीने देड महीनेके अंदाजमें सरकारो कोठारोको फोडके उसमेंका अनाज तमाम बरबाद किया ! ऐसा करनेकेवास्ते तुझको पातषाहाका हुकुम हुवाथा ? गरब हुकुम है तो हमे बतला ! जिसने आजरोजतक तेरेलिये अहेसानमंदी कीई सो उस नेकीके बदले तूने बदीकर छोडा, आँ ! षाबास, अरे उसखत तेरी अकल तोभी कहां गईथी ? मैं समझताहूं के तू पागल हुवा है, इसमें कुछ षक नहीं, अब सच्छ पूछे गा तो हम् इसी गुन्हेगारीकेलिये तेरेको पकडेने आयेहैं. चलो पकडोजी इसको. (दोघे जवळ जातात.) ये देख सरकारी मोहर कियाहुवा कागज. (आंगा-

वर फेंकतो.)

०- (वाचतो, नंतर) हो हो, या हुकुमांत तांबडतोव ज-
सा असेन तसा तुहीं मला धरून नेण्याविषयी लेख
आहे खरा. बादशाहाचा हुकूम मला शिरसा बंद आहे.
ज्यावेळेस ही नौकरी पत्करली त्यावेळेसच हा देह त्याचा
ह्मणून मानला होता, तेव्हां तो ह्या देहाचे पाहिजे तें क-
रो मला त्याविषयी यत्किंचित्ही आतां वाईट वाटत नाही.
माझा हा एकऱ्याचा देह जाऊन हजारों देहांचे कांहीं
कालपर्यंत तरी अन्नानें प्राण वांचले, येणेंकरून मी फार
कृतकृत्य झालों आहे. ह्याच्या राज्यांत धान्य असून प्रजा
दुष्काळरूपी वणव्यांत पटापट मरावी हें योग्य काय ?
तुहींचि पहा कीं, सर्व लोक जर अन्न अन्न करून मरते
तर पुढच्यावर्षीं शेंतीवगैरे धंदे करण्यास कोण लोक बरे
मिळाले असते ? पाऊस ह्या वर्षीं नाही ह्मणून पुढच्या
वर्षींही पडणार नाही ? लोकं न मिळाल्यानें धान्य उत्पन्न
होणार नाही ! ह्मणून होणारा तोटा तो बादशाहाचा नव्हे
काय ? व हा तोटा एकच वर्ष झाला असता असें नाही.
जर जी कांहीं थोडी प्रजा वांचली असती ती नंतर दोन तीन
वर्षांनीं अनेक अडचणी सोसून आपापल्या उद्योगास ला-
गेणार. तेव्हां धान्य देऊन कांहीं लोकांचे प्राण वांचविले
ह्यांत दूरवर नजर दिली असतां बादशाहाचा मी कोणत्या
हि प्रकारें गुन्हा केला नाही. आतां, त्याला एकदम सुमार
दुष्काळामुळे दीड एक लाखाची आज नुकसानी झाली असे
वाटते, परंतु विचार केला असतां एका जीवाचा तरी प्राण
लाखों रुपयें दिले असतां परत येईल काय ?

मी० र्हा०— अरे, लंबी लंबी बातें हमें क्यौं सुनाताहै, जो कु

छ तेरी अकलमंदी होगी सो पातषाहाके नस्दीक जाहिर कर, हम तो हुकुमके बंदेहै, चल कर तेरी निकलनेकी तय्यारी, अब तरेको बगैर लेजानेके कभी न छोड़ेंगे, अगर तेरे औरतके साथ कुछ गुप्तगू करना हो सो करलें. हम नहीं समझतेहैं के इसकेबाद तेरे औरतसे फिर तेरी मुलाकात होखी. °

दा०— मला कोणालाही भेटावयाचें नाहीं. मी हा अशाचा असाच तिकडे यावयास तयार आहे. हा देह आतां तुमचा आहे. आपण हुकूम देतां त्यापेक्षां एकदां आंतून जाऊन येतो. °

मी० सां०— बहोत अच्छा, जलदी कर नहीं तो घरमें जाकर भाग जानेकी तजवीज करेगा, जरासी देरी हुईके तेरे घरम वरमकी बिलकुल परवा न करते हुवे, बेधडक अंदर चला आवेंगे समझा, अब्बलकी पहचान रहेनेके सबसे अंदर जानेकोलिये छोड़ताहूं, नहीं तो उसीवख्त बांधके लेजाता.

दा०— महाराज, मजकडून उशीर मुळींच होणार नाहीं हा जाऊन आलोच. (घरांत जातो.)

मी० सां०— (दोघांस,) दामाजी अंदर गयाहै, अभी बाहेर आवेगा, देखो उसको पकडनेकेलिये कुछ मेहेनत नहीं, विचारा हमारे कहेनेके माफिक सुन्ताहै, और चलनेके लिये येभी कुछ तकरार नहीं, इसलिये हमकोभी यहांसे निकलनेकी तय्यारी किया चाहिये. °

गुलाम व बेकराहमान— अजी मालिक, हमारी तो सब कुछ तय्यारी है, फक्त उसके आनेकी देरी है.

(इतक्यांत दामाजीपंत व त्याची स्त्री येतात.)

सा०— हेच काय हो ते आपणास न्यावयास आलले बादशा-

हाचे मनुष्य ! देवा, काय हा मजवर दुःखाचा डोंगर कोसळला ! आतां काय तरी करूं !

दा०— अग काय उगाच दुःख करितेस ! उगी, घाबरूं नको. (इतक्यांत सूर्योदय होतो, त्याजकडे पाहून) अगा हे सूर्यनारायणा, हे विश्वाधारा, मी तुला अनन्यभावे नमस्कार करितों. हे सर्वसाक्षिन्, तूं, तो माझ्या हातूज्ज झालेला सर्व प्रकार पाहिलाच असशील, व आतां हे मला धरून नेत आहेत हेही पाहाण्यास ह्याच वेळीं ह्या लोकीं प्रवेश करित आहेत ! त्यां अनेक संकठीं भक्तांस तारिलें आहेत. तुजसारखा परोपकारी ह्या ब्रह्मांडांत दुसरा कोणहिही नसेल. एक दिवस जर तुझा उदय न होईल किंवा एक क्षण-मात्र तूं आपलें प्रखर तेज दाखविलेंस तर हें सर्व विश्व केव्हांच लयास जाईल ! तुजवांचून हें संकट कोण दूर करणार आहे ? अगा हे मित्रा, तूंच ह्या वेळेस माझा मित्र आहेत. विठ्ठला, ह्या दामाजीनें तुझे आजपर्यंत अनंत अपराध केले असतील, त्या सर्वांची क्षमा करून ह्या भवजाळांतून एकदां मला दूर कर. संकटसमयींमात्र लोक तुझे स्मरण करतात, एरव्ही सदा सर्वकाळ संसारांत निमग्न असतात हें खरें, परंतु जो अति दीन होऊन तुला शरण आला, त्याचें रक्षण तुजवांचून अन्य कोण करील वरें ? ही नीकरी सोडून आली उभयतांनीं तुझ्या चरगापाशीं “ विठ्ठल विठ्ठल ” म्हणून तुझ्या द्वारीं आनंदाने राहोवें असा मनांत विचार आला होता. परंतु हा आर्ता होणारा सोहाळा भोगणें माझ्या नशिबीं होता. तेव्हां मनांतिल हेतु तृप्त कसा होईल ? देवा, ह्या देहाची आतां विटंबना होईल ह्यामुळे मला यत्किंचितही वाईट वाटत नाही. परंतु ह्या अभाग्या-

लां आतां तुझे दर्शन पुनरपि कधीं झेणार नाहीं लणून फार दुःख होते. (विठ्ठल विठ्ठल असें लणत रहातो.)

मी० सौ०— अत्रे दामाजीपंत, अत्र कहांतक टकटक करेगा ? गुलामहुंसेन, देखते हो क्या ? बांबो इसको और लेचलो.

सा०— (त्यांना) अहो, मी तुमच्या पायां पडिते ह्यांना बादशाहकुडे नेऊं नका. मला चुडेदान द्याहो ! (पायां पडायला जाते)

षे० रं०— अरे बाई, हट पीछे, मिरजासाहेब, ये औरत ऐसी क्या करती है, कुछ दीवानी तो नहीं ?

मी० सौ०— अरे बाई, तू क्यों बोलती है सो हम बिलकुल समझ नहीं पडती, " चुडे दान " याने क्या ? हमको कुछ मालुम नहीं. तेरे खाबिंदको हम पातषाहाके तरफ लेजाते है, तू औरतकी जात इसलिये घरमें जा.

सा०— अहो नका नेऊं त्यांनां त्या दुष्टाकडे. त्याचा आहो अपराध कांहींच केला नाहीं लणून त्याला समजावून सांगा. जा बाबांनो, तुम्ही परत जा. आणि माझा हा प्रियप्राण बांचवा (रडूं लागते.) बादशाहाला, माझ्याबद्दल दया येईल असें सांगा. तुमच्या सर्व स्वाधीन आहे.

मी० सौ०— बाई, अब रोककर क्या फायदा होगा ? इसने जो सरकारकी गुन्हेगारी किई है वो करनेके अव्वल इसकी न बचानेके वास्ते कुछ बंदोबस्ती करनाथा, अब कियेसो गुन्हेके लिये तेरे मर्दको बगैर सजेके दूसरी कुछ इलाज नहीं, चल हट पीछे. उसको जल्दी लेजानेका है.

सा०— (नवन्यास) अहो, हे दुष्ट माझे कांहींच ऐकत नाहीत ! काय करावे एकाएकी मजवर हैं. आकाश कसे कोसळेल ! असें काय माझे मागच्या जन्मीचे पाप आड

आले. अहो तुझी तरी माझ्याकरितां त्यांना काकुळतीने सांगा. परमेश्वरा, शेचटीं माझ्या वांग्यास हें यावेना ? जो प्रसंग दुष्टदिवेदाच्यांवर सुद्धां येऊं नये, तो आज मजवर-कीं हो येऊन ठेपला. कायहो करूं ! माझे पाय लटलट कापूं लागले. शक्ति कमी होत चालली. डोळ्यांपुढे अंधारी आली अहो मला घेरी आली. (असे लक्षण घाडकन् पडते.)

मी० सा०— देखो, इस औरतने घैरो गुल कैसा मचायाहै ?

श०— (तिला मांडिवर सांवरून) अगे, शुद्धीवर ये, सावध हो, हें काय आरंभलें आहेस. असा प्रसंग काय हा-आज आत्मांवरच आला आहे, आजपर्यंत हजारों लोकांवर-ह्याहूनही विकट प्रसंग आले असतील. आला दिवस नि-मुठपणें काढला पाहिजे. अग, झालीस कीं नाही सावध ? हे लोक, पहा, वाट पहात बसले आहेत; ह्यांची खोटी होतेना ? ऊठ, ऊठ तर, ऊठ. असें रडून काय हेतें ? उगी, रडूं नको. (तिचे डोळे पुसतो.)

मी० सा०— अरे इतना दिन चढातोभी हमारा यहांसे निकलना नहीं होता, और ये लोगोंने तो धूम मचाय हैं, क्या करें; देखो, खबरदार कम जियादा कुछ करोतो इसको हम-जन्मवरके माफिक खींच लेजावेंगे.

सा०— (उठून) बाबांनों, माझे एवढें ऐका, तुझांपुढे हा पदर पसरला, ह्यांना नेऊं नका.

दा०— अग पतिव्रते, तुला माझ्या वियोगाने अतिशय दुःख होईल हें काय बोलून दाखवावे ! अग, ही मृत्युलोकची वस्ती मोठी दुःखदायक आहे. तुझा माझा पूर्वजन्माचा होता काहीं संबंध, त्या मुळेच तूं मी आज पर्यंत होतो ए-

कंत्र ! आजचा हा दिवस असा विभेग होण्याचा आला,
 तरी ठीकच ! हा दिवसपर्यंत तू माझ्याशी चांगल्या रिती-
 ने वागलीस, माझे वचन कधीही मोडले नाहीस, कधी
 उणे उत्तर केले नाहीस, सत्कर्माच्या कधी आड न येतां
 तू साह्यच करीत होतीस, तुझ्या सारखी चांगली स्त्री सं-
 गतक्षेप होती, ह्मणूनच मी संसारांत होतो, नाही तर केव्हां-
 च तीर्थयात्रा करित फिरलो असतो. जा, घरांत जा, आ-
 णि रडू नको. त्या निठोवाचे नांव घेत वैस. मी माझे मन
 आवरतो, पण तू रडतेस यामुळे मलाही रडे येते. मोह-
 वास मोठा विलक्षण आहे. त्याच्या गांठी सुटणे महा क-
 ठिण आहे. जा आते, पांडुरंग तुझे रक्षण करील.

सा० ७ (गळ्यास मिठी मारून) अहो, ह्या आपल्या बोल-
 प्याने मी सर्वस्वी खचल्ये. हाय ! हाय ! देवा, मी बन्मा-
 स तरी कशाला आल्ये ! मला रडे अगदी आवरत नाही,
 व यामुळे बोलतां येत नाही. आपण तिकडे जाऊ नये.
 वादशाहा मोठा दुष्ट आहे, काय करील नकळे. आई ! आई !
 काय तरी करूं. ज्यांच्या पतीवर अशी वेळ आली नसेल त्या
 किती सुखी असतील ! मीच कशी पापिणी ! आपल्यावां-
 चून मला आतां एक पळ सुद्धां करमणार नाही, आणि
 हें एवढें आयुष्य दुःखांत कसे तरी घालवूं देवा, धीक्षणां
 मला मरण तरी देरे. आपल्यास तेथे नेल्यावर आपली वा-
 दशाहा काय दशा करील हें मला येथून दिसतें आहे. मा-
 झ्या आई, नको जाऊं; मी ही मिठी सोडणार नाही. (त्यांस,
 मोठ्याने) जा परत ह्मणून मी तुलांस मघांच सांगितले,
 अजून तुही येथे उभे कां ? मी त्यांना कधी पाठविणार ना-
 हीं. न्यावयाचे असेल तर आपल्या तंवारानीं माझी अगो-

दर मान काटा. तुंगी ही कमरेची आतां मिठी कधीच सोड-
णार नाही. (कमरेसे मिठी घालते.)

मी० ती० - अरे दामाजी, जिसवख्त हमने तेरेको गिरफता-
र किया उसी वख्त लेजाते तो वहीत अच्छा होता, तेरे औ-
रतको मिलकर आनेकेलिये हमने सहम की, सो तूने उस-
को बाहेर ले आके हमसे ऐसा मसखरियां करता है ? इस-
लिये खुदतू बदमाश है, छोड उस औरतको, और चल ह-
मारे साथ, ऐसे गुन्हेगारोंको हम् कभी नहीं छोडेंगे.

दा० - तुहीं कांहीं लण्णा मला त्याचा राग नाही. (तिला) प्रिये,
काय हा तुझा वेडेपणा. अगेतू मिठी मारून मी नाही पाठोवणीं-
र झटलेस, लणून हे लोक तुझे ऐकतील काय ? त्यांना आपले
काम बजावले पाहिजे. तुझी यांना दया कशी ग येईल ?
आणि येऊन तरी काय उपयोग ? सोड सोड, हा कमरेला
घातलेला प्रेमपाश. मी मिठी सोडायला जातो पण हिचे
एकही बोट माझ्याने हलत नाही. मला अगदीच शक्ति
नाहीशी झाली (गळ्यावरून व तोंडावरून हात फिरवून)
अग वेडे, काय हा तुला घाम ह्या वेळेस आला आहे !
सर्वांग कसे अदी थवयवले आहे ! भिऊन काय होते. मला
तर ह्या विषयी आतां काडीभर सुद्धां वाईट वाटत नाही.
थिल्ल्याने गाणे. तू कधी कधी लणत असतेसना ? मग,
श्रियाळराजाची स्त्री चांगुणा हिने गीत लणून आपल्या
मुलाचे शिरकमळ उदळांत घालून कशाकरितां कांडले ?
तसेच, राजा हरिश्चंद्र याने आपला देह विकला, त्याच्या
अति सुकुमार स्त्रीबालकांस अंगावर कांटा उभा राहणारी
अशी असहनीय दुःखे भोगावी लागली, ह्याचे काय बरे
कारण ? तर एतें परोपकार. आतां त्यांची गोष्ट कोठे व

आपलीं कौठें! त्यांचे चरणधूलीचे व्रणाच्यां लक्षांशाचोही आमची योग्यता नाहीं. तरी, मी हा अल्प परोपकार लक्षण केला आहे. आतां बादशाहा पाहिजे तें करो. तू कांहीं जरी केलेंस तरी हे मला नेल्याशिवाय रहाणार नाहींत. मग उगाच कां वरें हा तुझा हट्ट ! तुझी ही अवस्था पाहून माझ्यानें एक शब्द सुद्धां बोलवत नाहीं. कंठ दाटून आला. काय तुला जास्त सांगूं ?

॥० - अहो, मी तरी बराबर येतें. स्त्री लटली लणजे पुरुषाचें अर्धें आंग आहे. तेव्हां येथें अर्धें आंग तुझांस कसें ठेपतां येईल ? मी कांहीं येथें राहणार नाहीं. आपल्या पाही मागून मी मी हे पाय कधीं सोडणार नाहीं. मला राज्यामध्ये निजलेली टाकून जातां तर मी ही अशी भिठी घातली असती काय ? माझ्या डोळ्यांसमोरून तुझाल्या नेत असतां, जर मी आपल्याला एकड्यालाच जाऊं दिलें तर हें ऐकून पृथ्वीवरील साध्वी स्त्रिया मला काय वरें लणतील ? आपल्या पाठीमागे मी एकटी कशी राहूं ? हें घर आपल्यावांचून मला मसणवटीप्रमाणें उदास भासेल. प्राण गेल्या नंतर कुडीची जी अवस्था हेतुते ती माझी आतां होणार ! हाय ! हाय ! देवा, ह्या भयंकर अरण्यांत आतां मी कशी राहूं. आपले संगतिरूप उदकावांचून मी कशी वांचेन ? ह्या गाईला नका येथें ठेऊं. (त्यांस) तुझीं माझे नाहीं का ऐकत ? चला मी स्वतः येऊन बादशाहाचे पाय धरितें. लणजे तो खचित मजवर कृपा करील. (नवऱ्याला) खरोखर तुझीं नका जाऊं. मीच जातें.

११० - (दोघांस.) आज यहांका मुकामि नहीं छूटता ! क्या जुलूम है ! पकड़ोजी उस दामाजीको और खींचो इधर !

मी० सां०- हां सछेंतै, दो पहेर हेने आयेहें तोभी इनकी गड-
वड बंद नहीं हुई, और दामाजीको तो जल्दी लेजाना
जरूर है, और जरा बेर रहे वो तमाम गांवके लोग जमेंगे;
फिर यहांसे जाना मुष्किल होगा. अरे बाई ! तू नाहक क्यों
मग्ज फिराती है ? छोड उसके गलेमेंका छत, नहीं तो हम
तुम्हारे दोनोंको छुडाके उसको लेजातेहै, अब केनेसे या
तेरे कहेनेसे इसको छोडेंगे ऐसा तो कभी न होवेगा. दामा-
जी, तेरे औरतको छोड और बाजू हटजा, नहींतो ये देख
तेरे लिये तलवार कैसी चमक रही है. (ग्यानांतून तलवार
बाहेर काढतो.)

दा०- अगे, उगाच त्यांचो व माझो कशाला नानाप्रकारे
विनवणी करितेस ? आमच्या हातून काय होणार आहे ?
ह्यांनी मला न नेले की दुसरे पुष्कळ न्यावयास येतील.
हे विचारे गरीब तरी आहेत. तुझी भेट तरी दिली करूं.
अग, ह्या संकटांतून त्या पंढरीच्या राण्याशिवाय कोण
पार नेणार आहे ? त्याचे हृदय अति कोमल आहे. त्याची
विनवणी कर. तो जवळ आहे, त्याला हांका मार. तो
तुझ्या हांका ऐकून तुला " ओं " देईल. तो सर्व कर्म
पहातो; मी तुझ्याशी बोलत आहे मात्र, परंतु सर्व लक्ष त्या
पंढरीच्या मूर्तीकडे आहे. हे संगुणरूपा, भक्तवत्सला,
तुझ्यावर मी आतां एवढे संकट घालतो की, हे दयाळा,
ह्या मोहपाशांतून मला लौकर सोडीव. मला घेऊन जात
आहेत त्यांना आतां हिजकडून अडथळा होऊं देऊं नको.
मला हिची मिठी सुटत नाही, काय करूं !

सा०- (निराशं होऊन) तुझी सांगतां हैं सर्व खरें, पण आ-
पल्या पाठीमागे मीं येथें दिवस कसे हो काढावे ?

मी० सा०— अरे तो भै बसकर, नाहक बातें करके मगज
 खागया. (दोघांस) अजी गुलामहुसेन, इसका हात
 पकडके एकतरफ खींचो, तो मैंभी एक हात पकडता हूं;
 नहीं तो इनके बीचमें खंजर रखताहूं इसके सबसे तोभी
 इनकी मगर मिठी छुटेगी.

(त्याला ओढतात, तिची मिठी सुटून ती धाडकन्
 भूमीवर पडते.)

दा०— शिव ! शिव ! विट्टला, काय हें !

सा०— (त्याला नेतील, ह्मणून लींकर सावध होऊन) अहो,
 अरु-थांबा; एक वेळ मला त्यांचें मुखकमल पोटभर पाहूं द्या.
 हे विट्टोळ पंढरीनाथा, काय हा आमच्यावर दिवस ये-
 ऊन ठेपला. असा आह्मांकडून तुझा काय अपराध झाला ?
 ज्याची विश्वासाने आज इतकी वर्षे एकनिष्ठपणे चाकरी
 केली, त्या बादशाहाने आज माझ्या प्राणपतीवर असा भयं-
 कर घाला घालावा काय ? विट्टला, मनुष्याची सेवा शेवटीं
 अशी व्यर्थ आहे, हें दाखविण्याकरितां तूं हें आम्हांवर
 असहनीय संकट आणून लोकांस आपली सेवा करावी हें
 तुला सांगणें होतें काय ? असेच जर तुला कर्तव्य होतें
 तर दुसऱ्या युक्ति तुझ्यापाशी काय थोड्या होत्या ? हे बाद-
 शाहाचे दूत मला प्रत्यक्ष यमदूतांहून निष्ठुर दिसवून देऊन
 बादशाहा, तूं खरोखर अविचारी, साहसी व मूर्ख आहेस.
 तूं यमाहून कठिण हृदयाचा आहेस. पहा, मरणसमयीं
 पंढरीराण्याचें नांव घेतलें असतां त्या यमाला आपल्याकडे
 नेण्याची काय विशद आहे ! परंतु इकडे एक सार-
 खी विट्टल विट्टल नामावळी चालली असतांही तुझ्या ह्या
 दूतांला कांहींच द्या येत नाही ! हंकिमणीवरा, हें जें

कृप्य त्यांनीं केले तें घरांतील मुलावाळांस पुढें संपत्ति करून ठेवण्यासाठीं केले नाही, अथवा स्वतः लक्ष नानाप्रकारचे उपभोग मिळावे ह्यासाठीं हीं कोठां लुटविलीं नाहींत; तर ह्या भयंकर दुष्काळांत मनुष्यांची ती झालेली अवस्था त्यांच्यानीं पहावेना त्यांचे प्राण वांचविण्यास त्यांस कांहींच दुसरी युक्ति सांपडेना ! दयेनें त्यांच्या नेत्रांतून अश्रूंचे लोट वाहूं लागले. अहाहा ! ! ज्या वेळेस ते ब्राह्मणादि हजारों याचक दाराबुढे आले आणि कृष्णास्वरानें तिकडचे नाव घेऊन, अहो, प्राण वांचवा प्राण वांचवा असें म्हणूं लागले, त्यावेळेस त्यांस ईश्वर-प्राण तो हिकडचेच पाय असें वाटले. भगवद्दत्त प्रसंगीं तिकडचे परदुःखदुःखित होऊन जी अवस्था झाली ती, देवा, शब्दांनीं बोलून दाखवितं येत नाहीं. ती माझी मलाच ठाऊक ! त्या वेळची ती मुखचर्या ह्या वेळेस मला दिसत आहे, कि ती मजान पण दिसत होती ! सर्वांगावर एकदम शाहरे उभे राहिले ! अहो, मला एकदां कडकडून भेटूं द्या. (उठून तसें करिये.) आतां आपली भेट तरी मला कधीं होईल ! हर ! हर ! मजवर कसा ईश्वर कोपला हा ! अहं मला न्या हो बरोबर. मी दिवस मोजीत आहे, कधीं येणें होईल तें बोलो. (रडावयास लागते.)

दा० — हे साध्वी, अगे आतां नको फार बोलूं. तुज्या घस वसला, शब्द सुद्धां उमटत नाहीं. अग लीकर येईन पंधरा दिवसांच्या आंत. उगी, नको उगीच रडूं.

प्र० सौ० — अरे तो भै बसकर, और चल जलदी, ऐसे वा करके कहांतक हमको सतावेगा ?

(इतक्यांत उपाध्ये बोवा लगवगीनें येतात.)

उपा० - अहो, काय हा एकाएकी प्रकार घडून आला ! मला कांहींच कळत नाही. पहिले स्नान करून देवघरांत ब्रह्मकर्मांत निमग्न होतो, तिकडे कांहींच ऐकावयाला आले नाही. बाहेर नमस्कार लपून घालावयास येणार तो ह्या साधूची करुणपर वाणी कर्णी पडली ! तेव्हां अतिशय धाडसले. ऋषीपंचपात्री तेथेच टाकिली आणि येथे आलो, तो हा गोधळ पंत, काय हे ? अगोदर मला ह्याविषयी कांहींच कळविले नाही. काय ह्या आपल्या स्वभावास लपविले !

दा० - कळविण्यासारखा कांहीं विशेष आश्चर्यकारक प्रकार ~~असे~~ असे नाही. हा एक संसारांतिल स्वप्नावस्थेसारखा ~~इहानसावेळ~~ आहे. आपल्यास आंत भेटणार होतो, परंतु आपण स्वकर्मांत अगदी निमग्न होतां.

उ० - हे वादशाहाकडून आलेले मनुष्य दिसत आहेत !

मी० सा० - हां तो फिर तुमारा क्या कहेना है ? गुलामहुसेन, देखो साव मेरे कहेनेमाफिक ये दूसरा आदमी हमारी समाजत करनेकेवास्ते आयाहै, अब क्या करें ? (उपाध्यास रागावून.) हमारे बीचमें बोलने-हारे तुम कौन हो ? चलो जाओ अपना काम करो, चले आपने नाहक धेकियां करने !

उ० - बाबांनी, रागावू नका, जरा थंड व्हा; दोन शब्द त्यांच्याशीं कृपा करून बोलूंगा. पंत, आपल्या मुखांतून हा प्रकार आतां कळलाच पाहिजे असे नाही. मला तो सर्व समजून आला. हन्त ! हन्त !! दुर्भिक्षपीडितांवर ह्या दयार्द्र पुरुषाने केलेले उपकार राजास न आवडून त्याने ह्या सत्पुरुषास पकडण्याकरितां हे मनुष्य त्रितियमदूत पाठविले आहेत ! अगळे सुपतिव्रते, तुला शोकही ह्याच करि-

तां आहे. आताः क्षमजलो. हर ! हर !

श०— उपाध्ये बोवा, ह्यांना उशीर होतो, त्यामुळे आता अपल्याशी बोलण्यास अवकाश नाही. आपण सुज्ञ आहां, आपणास लक्षणजे कांहीं सांगायला पाहिजे असा प्रकार मुळीच नाही. तरी मी ह्या वेळेस मोहाने अगदी व्याप्त झाले आहे, त्यामुळे आपल्याला एवढे सांगतो की, हिचा वेळ चांगल्या रीतीने जावा, व माझी अल्प काळ तरी हिला विस्मृति पडावी लक्षण दररोज घरी पुराण सांगत जा. हिचा सर्व प्रकार सांभाळ करणारा तो पंढरीनाथ आहेच ! आपल्या समागमरूपी चंदनाने हा देह आजपर्यंत शांत होत आहे. तां ह्या वियोगाची ज्या उकळा मला कशा झाली होतील ?

उ०— अगा सत्पुरुषा, काय करूं ! माझे दुर्दैव काय सांगते ? सत्संगतिरूप भूमीवर माझे मनोव्रज हजून परलोकी उपयुक्त होणारी अशी अनेक फळे मला प्राप्त झाली असतां आज हा भयंकर दुष्काळ ती भूमीसुद्धा नाहीशी करित आहे ! सज्जनांची कृपे जगतास सर्वकाळ सन्मार्ग दाखविणारी असतात ! तेव्हां तुमचे वादशाहाकडून कांहीं वाईट होणार नाही. तुमच्या दर्शनाने त्याला मात्र विलक्षण लाभ होतील, ह्यांत संशय नाही.

दा०— दामाजी, चल छोड तेरे रिपतेदारोंको, उन्स कहांतक वात करेगा! बोल यहासे जलदी निकलता या नहीं!

दा०— उपाध्ये बोवा येतो आतां, नमस्कार (तिला) अग, वेतें वरें; विठोवाला कधी विसरूं नकोस. (स्त्री रडावयास लागते.

उ०— नमस्कार, आपण लौकर परत यावे.

(दामाजीला घेऊन जातात, त्याची स्त्री मूर्च्छित पडते.)

उ०— (खिन्न होऊन दुसरीकडे वसतो नंतर तिच्याकडे पाहून

अरे! ही तर इकडे मुर्च्छित पडली आहे. अहो सावध व्हा, सावध व्हा पति संकटांत पडले असता, पतिव्रतास्त्रियांची कशी अवस्था होते ती अन्य पतिव्रतांसच कळेल ! आत्मांस तद्विषयी कांहींच कल्पना होणार नाही, हें उघड आहे. तुमचे नांव घेतांच त्या भारतांतिल 'सावित्र्याखान' आठवते. अहो, तिचे ज्यांप्रमाणे स्वपतीला मुक्त केले, त्यांप्रमाणे आपण आपल्या पतिव्रत्याच्या योगाने पंतास मुक्त कराल ह्यांत संदेह नाही. आतां आपण व्यर्थ शोक करूं नये; पंत, पंधरावीस दिवसांनीं खचित परत येतील. बादशाहास पंतांच्या मुखांतून सर्पखरा वृत्तान्त समजल्यावर तो ह्यांना सोडून देईल. हे तुहांवर झालेले अश्रु फार वेळ राहणारे नव्हे. व्याघ्रसर्पादिकांनीं व्याप्त अशा निविड अरण्यामध्ये, मनुष्य सांपडून तो कितीहि सावध गिरीनें वागला असता, त्याला जशी पदोपदीं मृत्यूची भीति असते, त्याप्रमाणे संसारांत नीतीनें वागले असतांही असे दुःखकारक प्रसंग येतात; कारण, संसारच मुळीं दुःखमय आहे. तेव्हां अनीतीनें वागले असतां दुःखावर दुःख येतील ह्यांत कांहींच आश्चर्य नाही ! हें, जगतास ह्या उदाहरणाने आणखी समजेल. काय, एवढा वेळ माझे बोलणे अरप्यरुदिता प्रमाणे व्यर्थ गेले ? अद्यापि ह्या सावध होत नाहीत ! कशा सावध होतील ! ह्यांतले पंचप्राणंच मुळीं त्या सधुपुरुषावरावर गेले. अहो, ह्या पहा गोठ्यांत तुहांसाठीं गाईं हंवरत आहेत ! हें आंगण आहे, येथे केवढा वेळ असा काढणार, ऊन्ही फार झाले.

(ती सावध होते.)

सा० - अहो उपाध्येबाबा, काय ही मज दीनेवर वेळ आली त्यांच्या चरणांचा प्रयोग आतां मला कसा सहन होईल

माझे मन त्यांच्या वरावर गेलं, तें कांहीं केल्यानें परलाय्या-
 चें नाहीं. मला वेद लागतसें झाले आहे. कांहीं सुचत
 नाहीं. तिकडून जेव्हां परत येणें होईल, तेव्हांच मी शुद्धी-
 वर येईन, तेव्हांच मला अन्न गोड लागेल, देवधर्म सुचेल,
 व घरांतलें काम करवेल. काय हो वादशाहा तिकडवें आतां
 करील? मला घरांत या ह्मणून कशाला बलावितं! ही जगा व घर
 मला सारखेंच वाटतें ! अग हे पृथ्वी, मलाच तूं येथें आ-
 पल्या पोटांत घे, ह्मणजे ह्या दुःखांतून एकदम सुटेन! का-
 य ह्या दिवसांत ऊन्ह तरी असते. हाय! हाय! त्या यमदूतां वरावर
 चालवें लागेल. ते वाईट शब्द बोलून त्यांच्या मनास दुःख
 वतील ! वाढत आंघोळी सुद्धां वेळेवर होणार नाहीत. मग
 फराळ कशाचा ? काय करूं एक ह्मणून आठवूं ! असें हें
 मनांत येऊन माझी जी कांहीं मनाची स्थिति झाली आहे
 ती बोलून सुद्धां दाखवितां येत नाहीं. अंतःकरण काळजी-
 नें अगदीं जळत आहे. अग हे पंढरीच्या आई, रत्नमाई,
 तूंच मला आतां सर्वस्वीं आधार आहेस. तुजवांचून हें
 माझे दुःख कोणीही निवारण करणार नाहीं. वादशाहाच्या
 अंतःकरणांत दया येईल असें करून इकडचें येणें लीकर
 होईल असें कर. परत येणें झालें ह्मणजे कोणी कांहीं ह-
 णो आही उभयतें तुझ्या चरणापाशीं सर्व आयुष्य घालवूं-

३०— अहो, आपण ह्मणतां तशी आपली स्थिति होणें हें
 साहजिकच आहे. आम्ही आपलें सांत्वन अधिक काय
 करावयाचें आहे? पहा, भगवद्भक्तांचीं चरित्रें कोणास कांहीं
 समजावयाचीं नाहींत. पांडुरंगाच्या रूपेनें आपल्या पतीच्या
 एका केशासही धक्का लागावयाचा नाहीं. त्यांची विठ्ठलाचे
 टायी जी निःसीम भक्ति व श्रद्धा आहे ती विफल होईल

कोक ? अमृताचा परिणाम कधी मृत्यु होईल काय ? ईश्वर, भक्तांना कधीही पाठमोरा होणार नाही. तो परम-कारुणिक भक्तांचा अंत कधीही पहात नसतो. कोणत्याही तऱ्हेने पंतांचे संरक्षण करील. आतां आपण काळजी कलं नये. पंत लौक्य येतील. पंतांनी, एकदां मार्गे तुम्हांसहव-र्तमान. पंढरपुरी राहण्याचा वेत केला होता. परंतु मजकडूः त्याला अनुकूलाभिप्राय मिळाला नव्हता, त्यामुळे आत मला विषाद वाटत आहे. अथवा विषाद तरी कसा म्हणावा ? कारण पंत जर तसे त्यावेळेस करते तर ह्यांचे पोषण कसे शक्य असते ? तेव्हां होणाऱ्या गोष्टी, त्याला कोणी कारण असतो असे नाही, त्या घडावयाच्याच. तुम्हीच पहा, मला तरी त्यांचा वियोग सहन होईल काय ? मी तुम्हांस उपदेश करतो मात्र, परंतु माझी अवस्था काय शाली आहे ती मलाच माहित. आम्ही आपले मन विवेकाने आवरतो एवढेच. फार काय सांगू, आपण आतां आंत चलावे.

सा० - आपण मोठे पुण्यवान् आहां. आपले वचन कधीही खोटे व्हावयाचे नाही. आपल्या म्हणण्याप्रमाणे त्यांची वाट पहात वसते. तिकडे अशा संकटांत पडण्याचे शक्य असून मी अभागीण आजून जिवंत कशी राहिल्या आहे ! अहो यमदूतांनो, तस्मीं तरी गुपचिप येज्ज-वेदरोसो ! पोचण्याचे अगोदर मला लोकेर न्या !

(जृतात.)

प्र० ४, स्थल-पंढरपुर विठ्ठलमंदिर.

(विठ्ठल व रघुमाई.)

वि०- अग हे आदिशक्ति, चित्स्वरूपे, विशेष बोलण्याचा हा प्रसंग नव्हे. तुझ्याशी दोन शब्दही बोलण्याला ह्या वेळेस अवकाश नाही.

२०- अहो, आज एवढी घाई कशाची ? असें काय कोणावर संकट आलें आहे ? हे सर्वज्ञा, असा कोण आपला परमप्रेमळ भक्त या वेळेस करुणस्वरानें आपलें स्तवन करून आपल्यास प्रेमपाशानें आपल्या कडे ओढीत आहे-?

वि०- अग हे सर्वज्ञे, हविमणी, कोण संकटसुद्धांत पडला आहे, हें तुला ठाऊक नाही काय ? सर्व विश्वें जणुं तुझ्या-डोळ्यांसमोर असल्या प्रमाणें आहे. असें असून, माझा संकटांत पडलेला परमप्रिय भक्त तूं पहात नाहीसना ? काय ग, मग मी हतभाग्य आहे ! भगवान् नाही तर ! !

२०- अगा हे परब्रह्म, सदयहृदया, आपले भक्त अनंत आहे-त; त्यांची परीक्षा पहाण्याकरितां त्यांच्यावर हजारों संकटे आपण आणतां, व शेवटीं त्यांतून त्यांस मुक्त करून अक्षय्य सुख देण्यास आपणच समर्थ होतां ! आपल्या अशा-भक्तांमध्ये कोण, कोणत्या स्थितींत आहे हें मी आपल्या पुढें सांगण्यास असमर्थ आहे.

वि०- हे विनोदशीले, हा वेळ विनोद करण्याचा नव्हे; तूं समजून उमजून अज्ञान स्वीकारतेस ह्याला काय ह्मणवें ? पर्वतश्रेष्ठ हिमाचल, जगत्प्रकाशक रवीला माहीत नाही असें ह्मटल्यास कोणाला तरी खरें वाटेल काय ? प्रिये, माझा प्रिय प्रेमळ भक्त दामाजी, हा ह्यावेळेस मोठ्या व्यसन-

महाणभंत पडून सर्व भार त्यानें मजवर ठेवून माझ्या नांवाची एकसारखी मोठ्या श्रद्धेनें जपमाळ घेत आहे. तर अशा समयीं मला लौकर धावले पाहिजे, व योग्य युक्तीनें आजपर्यंत त्यानें केलेल्या भक्तिव्रताची मला आतां सांगता केली पाहिजे.

— हो हो खरो गोष्ट, त्याला त्या अल्पज्ञ राजाकडून लोक धरावयास गेलेले आहेत ! सांगता करणे हे आपले ब्रीदच आहे. व लणूनच आपल्यास भक्तवत्सल असें लणतात. असा निःसीम सदय भक्त दामाजीपंत ह्याजवर आपण लौकर कृपावृष्टि केली पाहिजे ! मला सांगाल तर मीही त्याचें संकट ~~जे~~ जेज्हांच दूर करीन !

वि० — अग हे देववधूस्तुते ! त्याचें संकट लणजे काय पदार्थ आहे ! आतांच त्याला मुक्त करीन. परंतु त्याचें दुःख निवारण करण्याकरितां कांहीं लौकिक युक्ति योजिली पाहिजे; अशा करितां कीं जी लोकांच्या दृष्टिगोचर होऊन लोकांस असें समजले पाहिजे कीं, जे स्वधर्माचरण करून मला कधीही विसरत नाहींत, जे कोणत्याही स्थितींत असले तरी माझे सर्वकाळ भय वाळगतात, जे अनन्यभावे मला शरण येतात, जे भूतमात्रावर दया करितात, फार काय सांगू ? जे आपला देह परोपकारार्थ खर्च ~~करण्यांत~~ मार्गे पुढे पहात नाहींत, त्यांचे मी परमेश्वर सर्वदा आपल्या अंगे रक्षण करितों. लणून मला कांहीं तरी रूप घेतले पाहिजे कीं जेणेकरून माझा हा भक्त मुक्त होईल. सदा अज्ञा नांधकारांत निजणाऱ्या ह्या जगताच्या डोळ्यांपुढे कर्ध कधी असे चमत्कारप्रदीप आणले पाहिजेत. तर कशे रूपाची योजना करावी हे त्वरित सांग पाहूं.

१०- आपण आजपर्यंत भक्तकाजासाठी नानाविध अक्षर व रूपे धारण केली आहां, तेव्हां मी आपल्यास काय सांगायें ? तरी मला वाटते की सावकाराचे आपण रूप घेऊन दामाजीला द्रव्य द्यावे; ह्मणजे लुटलेल्या धान्याचे तो द्रव्य वादशाहाकडे रवाना करील. ह्या योगें त्याचे संकट दूर होऊन त्याला आपले, सावकाराचे रूपानें दर्शनही होईल.

वि०- अहाहा ! ! ही योग्य युक्ति ! परंतु ज्याच्या पदरीं दामाजीपंताच्या रूपानें पुण्य राहिलें आहे त्या वादशालाही दर्शन देऊन त्याला साधुसमागमाचे माहात्म्य दाखविणें पाहिजे. तर मी आतां अंत्यज्मचे रूप घेतों आणि त्याचें सर्व रूपये भरण करून त्याची पावती आणतो. नंतर ती पंताच्या गीतेंत ठेवावी किंवा त्याला त्याच वर्षानें दर्शन द्यावे त्याविषयीं, मग दामाजीपंताविषयीं माझा प्रेमा त्या वेळेस जसे सांगेल तसें करूं. प्रिये, आतां योग्य समय पाहून तसें रूप घेऊन वेदरास वादशाहाकडे गेलें पाहिजे. भग ऐक, कोणी या वेळेस माझा धावा करित आहे. तर त्याला संकटमुक्त करण्यासाठीं मी अगोदर तिकडे जातो.

(जातो.)

१०- परमेश्वर भक्ताधीन खरा ! तो भक्तांच्या कार्यासाठीं पाहिले तें करील. कृष्णावतारीं त्याणें त्या अर्जुनाचे घोडे धुतले, त्याचें घरीं उच्छिष्ट काढलें ! आजपर्यंत नानारूपे धरून परमेश्वरानें भक्तांची रक्षणे केली, त्यांची गणना करण्यास कोण समर्थ आहे ? वेदपुराणादि त्याचें भाग्य गात आहेत, पण त्याविषयीं कांहींच समजत नाही असें ह्मणतात. त्याचप्रमाणें त्याणें कोऽप्यधि दुष्टांचें निर्दलन करून साधुजनांस सुख दिलें आहे. मोठं मोठे पातकी असून

पंश्चात्तापाने ज्यांणीं ह्याचें श्रद्धेने ध्यानभजन केलें, असे काय परमात्म्याने थोडे उद्धरिले आहेत ? ह्या कलियुगांत सर्व प्रकारें मनानें, आयुष्याने, बुद्धीने लोक निर्वल झाले आहेत ह्मणून ईश्वरप्राप्तीचा सुलभोपाय, त्यांना भगवन्नाम-सेवन सांगितलें आहे ! तर असा जो भक्तकाजकैवारी सर्व भुक्तांज्वा स्वामी, ज्यास लोक, अनेक पंथांनीं भजून शेवटीं ज्या सुखाची इच्छा करितात त्यांना त्यांच्या भक्तीप्रभाणें-तें देणारा, ज्याचे गुण यथामति गाऊन व ज्याचें ध्यान करून योगिजन ब्रह्मानंदांत निमग्न होतात, त्याचा क्ष-णमात्र वियोग मला कसा सहन होईल ? मी तिकडे जा-ल्येच. (जाते.)

प्र० ९. मंगळवेढे, पंतांच्या घराकडचा रस्ता.

(रमाबाई, सगुणाबाई, व यशोदाबाई.)

रमा० - काय हो सगुणाबाई, तुहीं कोणीकडे ह्या यश्वदा बाईना बराबर घेऊन ? तुहीं कधीं बाहेर पडावयाच्या नव्हत ह्मणून विचारिलें.

सगु० - हे हो काय माझ्याकडून कांहीं तरी बोलवायाचें ह्मणून मला असें विचारितां वाटतें ! सावित्रीबाईंवर काय अकस्मात वेळ आली ती ऐकिलीतना ! तेव्हां जावे म्हटलें त्यांच्या समाचारास; . मी निघाल्ये तों यश्वदाबाई आमच्या-कडे आली. काय हो, सावित्रीबाईंसारखी बायको कोठें पाहूं गे-लें असतां मिळावयाची नाही. तिची जी नवव्याच्याठिकाणीं

प्र० ४, स्थळ-पंढरपुर विठ्ठलमंदिर.

(विठ्ठल व रसुमाई.)

- वि०- अग हे आदिशक्ति, चित्स्वरूपे, विशेष बोलण्याचा हा प्रसंग नव्हे. तुझ्याशी दोन शब्दही बोलण्याला हा वेळेस अवकाश नाही.
- र०- अहो, आज एवढी घाई कशाची ? असे काय कोणावर संकट आले आहे ? हे सर्वज्ञा, असा कोण आपला परमप्रेमळ भक्त या वेळेस करुणस्वराने आपले स्तवन करून आपल्यास प्रेमपाशाने आपल्या कडे ओढीत आहे ?
- वि०- अग हे सर्वज्ञे, हविमणी, कोण संकटसमुद्रांत पडला आहे, हे तुला ठाऊक नाही काय ? सर्व विश्व जे तुझ्या डोळ्यांसमोर असल्या प्रमाणे आहे. असे असून, माझा संकटांत पडलेला परमप्रिय भक्त तू पहात नाहीसना ? काय ग, मग मी हतभाग्य आहे ! भगवान् नाही तर ! !
- र०- अगा हे परब्रह्म, सदयहृदया, आपले भक्त अनंत आहे-त; त्यांची परीक्षा पहाण्याकरितां त्यांच्यावर हजारों संकटे आपण आणतां, व शेवटीं त्यांतून त्यांस मुक्त करून अक्षय्य सुख देण्यास आपणच समर्थ होतां ! आपल्या अशा-
-पुढे सांगण्यांस असमर्थ आहे.
- वि०- हे विनोदशीले, हा वेळ विनोद करण्याचा नव्हे; तू समजून उमजून अज्ञान स्वीकारतेस ह्याला काय ह्मणावे ? पर्वतश्रेष्ठ हिमाचल, जगत्प्रकाशक रवीला माहीत नाही असे ह्मटल्यास कोणाला तरी खरे वाटेल काय ? प्रिये, माझा प्रिय प्रेमळ भक्त दामाजी. हा ह्यावेळेस मोठ्या व्यसन.

महाणैशंत पडून सर्व भार त्यानें मजवर ठेवून माझ्या नांवाची एकसारखी मोठ्या श्रद्धेनें जपमाळ घेत आहे. तर अशा समयीं मला लौकर धावले पाहिजे, व योग्य युक्तीनें आजपर्यंत त्यानें केलेल्या भक्तिव्रताची मला आतां सांगता केली पाहिजे.

१०— हो हो खरी गोष्ट, त्याला त्या अल्पज्ञ राजाकडून लोक धरावयास गेलेले आहेत ! सांगता करणे हे आपले ब्रीदच आहे. व ह्मणूनच आपल्यास भक्तवत्सल असे ह्मणतात. असा निःसीम सदय भक्त दामाजीपंत ह्याजवर आपण लौकर कृपावृष्टि केली पाहिजे ! मला सांगाल तर मीही त्याचे मंकादे ह्जेऱ्हांच दूर करीन !

वि०— अग हे देववधूस्तुते ! त्याचे संकट ह्मणजे काय पदार्थ आहे ! आतांच त्याला मुक्त करीन. परंतु त्याचे दुःख निवारण करण्याकरितां कांहीं लौकिक युक्ति योजिली पाहिजे; अशाकरितां कीं जी लोकांच्या दृष्टिगोचर होऊन लोकांस असे समजले पाहिजे कीं, जे स्वधर्माचरण करून मला करीही विसरत नाहींत, जे कोणत्याही स्थितींत असले तरी माझे सर्वकाळ भय बाळगतात, जे अनन्यभावे मला शरण येतात, जे भूतमात्रावर दया करितात, फार काय सांगू ? जे आपला देह परोपकारार्थ स्वर्ग चरण्यांत मागे पुढे पहात नाहींत, त्यांचे मी परमेश्वर सर्वदा आपल्या अंगे रक्षण करितों. ह्मणून मला कांहीं तरी रूप घेतले पाहिजे कीं जेणेकरून माझा हा भक्त मुक्त होईल. सदा अज्ञानांधकारांत निजणाऱ्या ह्या जगताच्या डोळ्यांपुढे कधीं कधीं असे चमत्कारप्रदीप आणले पाहिजेत. तर कशा रूपाची योजना करावी हे त्वरित सांग पाहूं.

प्रीति आहे, ती कांहीं वाई अतोनात, सांगतां येत नाहीं । किंहीं वाई त्यांच्या घरीं जो, त्या सदा हस्तमुखी, त्यांचे सर्वकाळ देवाकडे लक्ष. त्या गोष्टी जरी सांगायला लागल्या तरी देवादिकांच्या गोष्टी सांगतील; गाणीं हणवतील, त्यांचा अर्थ सांगतील. घरीं वेळ जात नसला तर मी क नाहीं आपली त्यांच्याकडे जाऊन वसत असते. हणजे तिकडून घरीं सुद्धां येऊं नयेसें वाटते. काय त्या घराचा गुण आहे तो ईश्वर जाणे. तिकडे असले किं नाहीं हणजे देवधर्म करीनसा वाटतो, कुणाचा दुष्टपणा करूं नये, कुणाबरोबर भांडूं नये, कुणाला लावून वोलूं नये, तिकडचे वोलणें. ऐकावे, सदा प्रीतीनें वागावे, असें वाटते.

रमा० - अशा चांगल्या वायकोवर कसा हो ईश्वर कोपला हा ! धर्म करतां कर्म पाठीस लागते हणतात ते कांहीं खोटे नाहीं. मी त्या साधुपुरुषांनीं बांधलेल्या विहिरीवर सकाळीं पाण्यास गेलें होतें, तों रस्त्यावरून ते मेले शिपाई सावित्रीबाईच्या नवऱ्यास नेत होते त्याला पाहिलें. तेथे त्याला पाहून माझेचसे काय पण सर्वांचे डोळे भरून येऊन सर्वांस अगदीं गहिवर आला, कित्येक ढळढळां रडूं लागले, काय देवा हे, अरेरे ! आमच्या अन्नदात्याची काय ही दशा ! असे सर्वांच्या तोंडांतून शब्द निघाले. मी त्यांस नमस्कार केला. कित्येकांना तर विहिरींत टाकलेले पोहारे सुद्धांवर काढण्याचे साप्रथ्य राहिले नाहीं. माझ्या पोटांत एकदम धरस झाले. मला पंढरपुराहून न्याहो, असें पंत त्यांस हणत होते, पण मला त्या गुलामांचीं बोलणीं कांहीं समजलीं नाहींत. तरी त्यांनीं तें ऐकिलें, असावेसें वाटते. तेव्हां लढले जावे सावित्रीबाईनां सांगायला कीं ते पंढरपुराकडून जात आहेत हणत.

व. त्यांना आपल्या बुद्धीप्रमाणे दोन समाधानाच्याही गो-
ष्टी सांगाव्या. दामाजीपंत ह्या वेळेस होते ल्हणून हजा-
रों मनुष्ये वांचलीं. त्या प्राणदात्यास नेल्यामुळे ह्या आ-
मच्या मंगळवेढ्यांतच काय परंतु ज्यांना ज्यांना ल्हणून
ह्यांचे नांव माहित आहे त्यांना फारच वाईट वाटेल.

य०—पूतांस धरून नेले ही जेव्हां बातमी आमच्या तिकडे
कळली, तेव्हां मला सांगायाचें झाले की “ अगोदर सर्व काम
काज टाकून सावित्रीबाईंच्या समाचारास जा, मीही देवपूजा
करून तिकडे येतो.” आहो सर्व मनुष्ये त्यांचे अन्नानें वाढ-
लीं आहो तेव्हां आम्हांस किती बरे दुःख झाले आहे !
सावित्रीबाईंवर असा दुःखाचा डोंगर कोसळेल असें वन-
च्या पांखरास तरी वाटले होते काय ! हें आलेच त्यांचे घर.
आज तिकडे पहावतच नाही ! मला वाई त्यांपाशीं का
य बोलावे काय सवरावे हें काहीं समजत नाही. म्हणून
म्हटले जावे सगुणाबाईंवर, तो ह्या निघाल्याच होत्या.

रमा०— अहो हें वर्तमान इतक्यांत तिकडे तिकडे केव्हांच क-
ळले. तर मग एव्हां त्यांच्या घरीं पुष्कळ पुरुष असतील,
मला वाई लाज वाटते, तर मागील दारानें आंत जावे. क-
शी हो, ती माउली आतां दिवस काढील. आतां हें मंगळ
वेढें अगदीं अमंगळवेढें झाले आहे ! देवा, विठोबा, ह्या
दुःखांतून त्यांना लौकर सोडीव एवढें आमचे मागणें आहे.
आम्ही सर्वच दुर्देवी मनुष्ये कशीं ? कोणाचेंच पुण्य कसें उभें
नाहीं राहिलें !

स०— तुम्हीं वाटेंत भेटल्यात म्हणून बरे झाले ; बोलत बोलत
आलो, तेव्हां घर लौकर आलेसें वाटले ; चला आंत जा-
ऊं. रमाबाई, तुम्हो चला पुढें, माझ्यानें नाहीं पुढें पाऊल

टाकवत.

रमा०— मी जातें पुढें, या मज बराबर.

स०— यश्वदावाई, चला.

य०— ही मी आपल्या बराबरच आहे. (जातात.)

प्र०६. मुजुमदाराचा वाडा.

(मुजुमदार व गणपतराव.)

मु०— काल रात्री बादशाहाकडून दामाजीस नेण्याकरितां चार स्वार आले, ते गांवाबरोबर उतरले होते. त्यांपैकी एक रातारात मजकडे येऊन विचारूं लागलाकीं, “ उस दामाजीको कौनसे तौरसे पकडें ” नंतर त्याने मला बादशाहाकडून आलेला हुकुम दिला.

ग०— वाः ! चांगलें वर्तमान आज तुम्हीं ऐकविलें. बरें काय तो हुकुम, व पकडण्या विषयी काय युक्ति सांगितलीत, ती ऐकू-द्या तर खरी.

मु०— मी सांगितलें कीं “ दामाजी अगदीं भोळा मनुष्य आहे. त्यास धरणें लक्षणजे एकाद्या गरीब गाईला धरण्या-पेक्षांही फार सोपें आहे. त्याच्या कडून कोणत्याहि प्रकार-ची तक्रार होणें नाहीं. तेव्हां अगदीं पहाटेस तो भजन करीत असेल त्या वेळेस तुम्हीं तेथें जावें ” त्या प्रमाणें त्यांनीं करून त्याची येथून तळी उठविली. जन्मास आल्यापासून समाधान, म्हणून जो काय पदार्थ आहे, त्याचा आजच काय तो मी पूर्ण अनुभव घेत आहे. माझ्या संतोषरूप समुद्रास आज

भरतें आलें. माझ्या, उद्योगरूपी जलने शिंपलेल्या इच्छा-
वल्लीस आज फळे आलीं. काय दामाजीनें हे अघोर कृत्य के-
लें हो ! ! आतां, त्यास सजा झाली असें वर्तमान ह्या का-
र्तें पडलें, म्हणजे सर्व ठीक झालें. कित्येक मूर्ख लोक, वा
दशहास हीं मीं खबर दिल्यामुळे, मला फार दोष देतात
असें मीं ऐकितों, अजून माझ्या तोंडावर कोणी बोलला ना-
हीं. अहो, पण माझ्या तोंडावर बोलण्याची कोणाची छाती
आहे ! ! कां न देतील दोष ? चोरांची चोरी जर मालका-
स कोणी मुद्यासह पकडून दिली तर तो मनुष्य त्यांस दुष्ट
कसा वाटणार नाही ? जारिणीस्त्रियांस अथवा चोरांस चंद्र,
शत्रुवत् वाटलां ह्मणून सर्व जमत् तसें ह्मणेल काय ? ते-
व्हां आपल्याच मतलबावर नजर देऊन लोकांस वृथा दूष-
णें देणाऱ्या लोकांच्या तोंडीं कोण लागेल ? काय लोकां-
चा तरी चमत्कार आहे ! दामाजीस चोर लुटारू ह्मणाव-
याचें तें त्यास उदार सद्य असें म्हणतात ! विश्वासघात
हें कलियुगांतिल दातृत्व काय ? व अपराध करून मौन
धरणें हा विश्वास काय ? अरे दामाजी, ह्या दातृत्वा-
बद्दल पुढच्या जन्मीं उत्तम फळ स्वर्गीं मिळावें ह्मणून तूं
इच्छित असशील नाही बरें ? पण तुझे दातृत्व पडलें अतो-
नात ह्मणून ह्याच लोकां तुला त्वरित फळ मिळालें ! माझा
विठोबा ! माझा विठोबा ! ह्मणतोस तो आतां कोठें आहे ?
अशा कर्माला बाबा देव काय करील ? गणपराव, हा पाहि-
लात हुकुम ! ह्यांतिल मर्तलव असा आहे कीं. “ तुम्हीं मोठे
विश्वासू आहां, दामाजीच्या कृत्याची ताबडतोब बातमी तुम्हीं
दिली, ह्मणून दामाजीस असलेला सर्व कारभार तुम्हांला
मोठ्या इतमामानें दिला आहे. तुम्हीं विश्वासानें वागावें.

दामाजीसारखी हरामखोरी करूं नये ” व आणखी त्यास धरून देण्याचे कामीं मला मदत करण्याविषयींही आंत लिहिलें आहे ! आतां बादशाहास मोठी हुशारी दाखविली पाहिजे. हरतऱ्हेनें त्यास खुष ठेविलें पाहिजे. मात्रे शत्रूंचा आतां सुड उगवला पाहिजे. राजाचें वरें करतां प्रजेस कांहीं वाटो, मला त्याविषयीं यत्किाचित्ही वाईट वाटणार नाही.

ग० - एकूण दामाजीपंत आज रवाना झाले. आतां तत्पक्षीय मंडळीस फार वाईट वाटेल. पण ते लोक ह्याचें कस्य कोठें मनांत आणीत आहेत. अहो, ईश्वर डोळेझांक कसा करील ! तो सर्वांचीं कस्यें पाहतो ! कुकर्म करणारास परमेश्वर शिक्षा करीलच करील. मुजुमदार साहेब, तुझांस हा अधिकार मिळाल्यानें आत्तासही फार आनंद झाला आहे.

मु० - तर आतां हळुहळू असें केलें पाहिजे कीं, दामाजीच्या पक्षाची मंडळी हरतऱ्हेनें काढून नवीन लोक नेमले पाहिजेत. तर आतां चला, आपला नवीन हुदा लोकांस कळविण्यास. (जातात.)

प्र० ७, स्थळ-पंढरपुर, रस्ता.

(केशवराव व विठ्ठलपंत.)

के० - अहो, विठ्ठलपंत, ह्या उभ्या दोनप्रहरीं एवढ्या घाइ-
घाईनें, आमच्याशीं एक शब्दसुद्धां न बोलतां अगदीं अंगा-
वरून कोणीकडे आपण चाललां ? आमचा गरिबाचा हा

एवढा नमस्कार तर ब्याल ! नमस्कार.

वि० - ते ह्या वेळेस मला विचारुं नका. देवा, मला त्या पुरुषाची भेट तरी होईल असें कर. अशा सत्पुरुषावर, एकूण शेवटीं असा प्रसंग येऊन ठेपला ना ! अरेरे ! लोकांनीं तेव्हांच भविष्य केलें होतें कीं, हें असें पुढें होणार (ज्ञानुपासक लागतो.)

के० - (त्याचें धोतर धरून) असें काय आपलें हें तुटक तुटक भाषण ? मला कांहींच समजलें नाहीं त्यांतील. भेट कोणाची ? सत्पुरुष कोण ? प्रसंग कसला ? मला सर्व सांगाल कीं नाहीं !

वि० - मला जाऊं द्या हो लौकर. ही वेळ अशी थट्टा करण्याची नव्हे.

के० - बाहवा, मी तुझांस नीट विचारीत असतां, तुम्हींच थट्टा म्हणतां ? काय चतुकार ! मला सांगा काय तें नीटपणीं, म्हणजे आपण उभयतां गोष्टी बोलत बोलत बराबर जाऊं.

वि० - काय म्हणतां ? तुम्हांला अद्याप कांहींच ठाऊक नाहीं ! मग तुम्हीं करीत असतां तरी काय ? चांगल्या दोन तीन घाटिका झाल्या. जो उठला तो देवळांत चालला आहे. तेथें मंगळवेढ्याचा तो आमचा अन्नदाता दामाजीपंत आला आहेना !

के० - मग म्हणतां काय तर. ते दर एकादशीस येतच असतात. मध्यें त्यांना वाटलें असेल दर्शन घ्यावेंसे. त्यांनीं आणखी धान्यविन्य इकडे वांटण्यास आणलें असेल कदाचित्. खरा दयाळू पुरुष तो ! थांबा तर, मी कांहीं धान्याकरितां घेऊन येतो. तुम्हीं हात हालवीतसे चाललेत ! एकूण त्या पुरुषाची ह्या क्षेत्रस्थलोकांवर पूर्ण कृपा खरी !

वि०— झालें सर्व बोलून तुमचें, कीं आहे कांहीं शिष्टक !
त्यांच्यावर केवढा प्राणान्त प्रसंग आला आहे, आणि
तुम्हांला आपलें धान्य दिसतें !

के०— दुष्काळांतच आम्ही सांपडलों आहों ! मग धान्य कसे
नाहीं दिसणार ? काय काय ! त्यांच्यावर असा प्रसंग ?
बोला लौकर, मला कांहींच माहिती नाही.

वि०— त्याला बादशाहाच्या मनुष्यांनीं येथें कैद करून आणि-
लें आहे, तिकडे बेदरास गादीजवळ न्यायाला.

के०— कांहीं तरी गप्प देतां शेकून तुम्ही. मंगळवेढ्याहून
बेदरास जाण्याचा, हा पंढरपुरावरून तुम्ही समोरचा नवा
रस्ता कढला आहां वाटतें ! येथेंच जर त्यांना कैद केलें
असेल तर आपलें म्हणणें संभवेल. असा ह्याजकडून
त्याचा गुन्हा तरी काय झाला ? अरेरे ! त्यांना कैद
केलें असल्यास मोठीच वाईट गोष्ट झाली. परंतु आपण
म्हणतां असें होणें नाही.

वि०— अहो, मला खोटे सांगून काय मिळणार आहे ? मला-
ही प्रथम आपल्यासारखेंच वाटलें. ही बातमी खोटी ठर-
ली तर आम्हांलाही मोठा आनंदच आहे. परंतु आमचे
शेजारचीं मनुष्ये देवळांत गेलीं होती, त्यांनीं त्याला पाहिलें;
व सर्व हकीकत सांगितली. त्यावरून मी त्यांचे दर्शनावि-
षयी फारच उत्सुक झालों आहे.

के०— काय काय त्यांनीं हकीकत सांगितली ?

वि०— आतां बोलत वसूं नका, चला लौकर. मंगळवेढ्यास
त्यानें सरकारी धान्य लुटविलें, तें इतक्यांत तुम्ही विसरलां
वाटतें? त्या गुन्द्याबद्दल त्यांस कैद केलें आहे. शेवटीं वि-
ठोबाचें दर्शन घेऊन मग तिकडे न्यावें म्हणून त्यांस पंतांनीं

विनंती कल्या वरून तें सर्व प्रकरण येथें आलें आहे.

के०— हो हो आतां सर्व ध्यानांत आलें. अहो, ह्या मुसल्मानांनीं आमचा सर्व प्रकारें उच्छेद मांडला आहे ! ह्या दुष्काळांत आमचे लाखों लोक मेले ! त्यांच्यातील एकही मेलण नसेल, इतकेंच नाही तर ते ऐषआरामांत व पैशाच्या धुंदींत इतके मग्न आहेत कीं त्यांना दुष्काळ पडला आहे, हें देखील माहित नसेल !! अरेरे ! असा प्रकार झाला ना ? पुढें काय परिणाम होणार हें समजतच आहे. नशिवांनें कोणालाही सोडलें नाही. हजारों लोकांचा प्राण वांचविणारा, उदार, धीर अशा एकच्या पुरुषाचे प्राण आज आमचे इतके लोक असून त्या काळाच्या मुखांत पडत आहेत ना ? आपल्यामध्ये असा एकही मार्याचा पूत नाही कीं तो ह्या पुरुषास कोणत्याही प्रकारें ह्या संकटांतून मुक्त करील ! धिक्कार असो आम्हांस. हाय ! हाय ! काय आमची नीचावस्था ही ! ही आणखी कोणत्या थराला जाऊन पोहोंचणार ! अथवा लोक तरी काय करतील ! आपल्या लोकांचें दैवच तसे ! !

शि०— दुःख करून आपले हातून काय होणें आहे, चला लोकर.

के०— चला. (जातात.)

प्र० ८, स्थळ—पंढरपुर, विठ्ठलमंदिर.

(दामाजीपंत विठ्ठलमूर्तीजवळ हात जोडून उभे असून चौघे जासूद बाहेर आहेत व दुसरे कित्येक लोक तेथें आहेत.)

दायाजीपंतः—

गीत.

अगा विठ्ठला, भक्तवत्सला, जगदाधारा, हे करकमला,
 पाहुन तव ह्या वदनैदूला, हरला मम शीण.
 भूवरि तडफडणारा मत्स्य, डोही जातां जैसा होय,
 तैसा झालों, पंढरिराय, सन्निद्ध तव येतां.
 हरली माझी भूकतान, मज देशचें नाही भान,
 अश्रुजळानें दोन्ही नयन, भरले हे सदया.
 नयनसरीं तव दर्शनधारा, पडतां अति हे कृपाजलधरा,
 प्रेमजन्माचा पूर उदारा, आला सर्वांगा.
 अवतार तुझा हा जरि बौद्ध, मजशीं बोलाया जणुं सिद्ध
 दिसशी, तरि बां बोल मुकुंद, एकांतीं मजशीं.
 अपराधी मी बहू पातकी, दंडाया हा योग्य घातकी
 म्हणुनी मजला राजसेवकी, धरिलें हे ईशा.
 आले मनिं जे प्रेमोद्गार, काथेतों तुजला ते साचार.
 मद्य मज तार अथवा मार, नतरक्षणदक्षा.

हरिणी.

उदक लवही पर्जन्यानें दिलें नच धान्यही !
 लयसमय हा वाटे जाळी क्षणांत अृतां मही !
 हर ! हर ! किती अने मेले ! श्मशानाचे भू दिसे !
 तव अवकृपा होतां देवा, करील जगत् कसे ?

शिखरिणी.

क्षुधेनें यत्कंठांतुन असुं निघायास व्रघती !
 अहा ! गेले खालीं नयन अति उदांचे वटुं किती !
 करी, दीनांविस्था, उदर मज दावून काथिती !
 मद्यत्नें आल्यां ममगृहिं अशा याचकतती.

“स्रांतील मुलें तर असे म्हणत कीं:—

भुजंगप्रयात.

“ अगे आइ, दे गे मला खावयातें !
तुझ्यावीण, आई ! असे कोण मातें ?
नको चिंत्ति आणूं जरी हट्ट केले !
“ अगे आइ गे, प्राण मात्रे भुकेले ! ”
असे बोल ते बोलतां ऐकवेना !
सुदीनांस मातांसही पाहवेना !
तर्धी वाटले बोल हे रे दयाळा,
जणूं कापिती अंतरीचा जिह्वाळा !

द्रुतविलंबित.

किति सती पडती पतिंच्या पदीं,
पति तयां वदती मृदुलीं पदीं
“ अवन जो करितो अखिला जगा,
हरि रमापति कोमलगात्र गा.”

दिंडी.

तयां पाहोनी हृदय फार फाटे !
कसे ‘ नाही ’ मी बोलुं मुखावाटे ?
धान्य द्यावें मन्मनीं असें आले,
अहा तत्कृतिफल आजि हें उदेलें !

वैतालीय.

अयि ! शब्द न बोलवे मलां, तनु रीमांचित, कंठ दाटला !
अपराध असेल सत्यु हा तरि शिक्षा करिं मी उभा पहा !
(डाळ्यांत पाणी आणून) हे परब्रम्ह, विठ्ठलेशा, तुझ्या
चरणांपाशीं म्या मूढानें अधिक काय बोलवें सर्वहें हट्ट-

दायाजीपितः— तच आहेस, इतके दिवस मीं तुझे एकाग्र
 ध्यानपूजन कांहींच केले नाही. त्यामुळे आतां मला
 अनुताप होत आहे ! परंतु घराला आग लागल्यानंतर
 विहीर खणावयास लागणें काय उपयोगी ? अथवा, कफानें
 ज्याचा कंठावरोध होत असून पाय गार पडत चालले आहेत;
 सभोवार माता, स्त्री, बाप, बंधु इत्यादि आप्तजन शान्तपणें
 ज्याच्या मुखाकडे पहात आहेत, व मधुन मधून अतिवात्स-
 ल्याने स्त्री, माता निराश होऊन एकदम रडून मोठा हृद-
 यभदक कोलाहल करीत आहेत, व कपाळवक्षस्थळादि
 हातांनीं, हाय ! हाय ! लणून पिटीत आहेत; त्यांस दुसरे
 लोक, “ अहो, तुम्हीं हें काय मांडलें आहां ? अशां
 घाबरतां कां ? ते आतां सावध होतील. तुमच्या रडण्यानें
 ते जास्त घाबरत आहेत ” अशा प्रकारें समजावीत आ-
 हेत, अशा स्थितींत आंथरूणावर पडलेल्या मनुष्यानें—किं-
 चित् शुद्धीत असून—कृतपापाच्या पश्चात्ताप करून उपरांत
 सदाचरणानें वागण्याचा दृढनिश्चय केला तर तो जसा
 व्यर्थ आहे, त्याप्रमाणेंच आतां माझे बोलणें व्यर्थ आहे !
 देवा, मी केलेलें कृत्य मला अपराध आहे असें वाटत
 नाही ! व वादशाहाचें करणेंही अन्यायाचें आहे असें
 नाही ! तो कांहींही शिक्षा करो, जन्मपर्यंत बंदीत
 टाको अथवा ठार मारो. ती भोगण्यास मी समर्थ आहे.
 परंतु, देवा, माझे तुझ्याजवळ एवढें मागणें आहे कीं,
 मी कोणत्याही स्थितींत असलों तरी मला तुझे मात्र विस्म-
 रण होऊं नये. तुला मी दुसरे कोणत्याही प्रकारचें संकट
 घालीत नाही. मी हें संकट आहे असें मुळींच समजत नाही.
 जें जें ज्या ज्या काळीं व्हावयाचें तें होणारच ! तें कधीही

चुक्रणें नाही. देवा, वृक्षाचें एकही पान जर तुझ्या आज्ञे-
वांचून हलत नाही ! तर बादशाहाच्या अंतःकरणांत तुज-
वांचून दुसरा कोण प्रेरणा आणणार आहे ? तुजकडून
अन्याय्य कस कसे होईल ? इक्षूपासून कधी कडु रस नि-
घेळू काय ? विट्टला, आज सकाळीं ज्या वेळेस मी इकडे
यत्रयुस धराहून निघालों, त्यावेळेस तिणें जें काहीं
केलें तें सांगतां येत नाही. हाय ! हाय ! तेव्हां माझे,
विट्टला, तुझ्याजवळ एवढी विनंती आहे कीं, तिच्या जी-
वांत जीव आहे तोपर्यंत त्या साध्वीचें त्यां रक्षण करावें.
माझे तिला विस्मरण पाडून, सर्वदा तुझ्या चरणाचें स्मरण
होईल असें कर. हंतागें लोकांस एकंदम स्वाहा करून
टाकणारा, ह्या दुष्काळा सारखा भयंकर अग्नि ह्या पृथ्वीवर
कधीही पेटवूं नको ! अहाहा ! काय तुजें नेत्रांला आनंद
देणारें ध्यान हें ! हे कटीवरील हात भक्तांनां भवसिंधू-
च्या खोलीचें परिमाण दाखवितात काय ! हें पंढरपुर
भक्तजनांचें माहेर घर, प्रति वैकुंठच. येथें वैराग्यशाली
मोठ मोठे प्रेमळ भक्त पुष्कळ होऊन गेले. आजपर्यंत
कोस्यवधि लोकांनीं ह्या चरणसरोजीं आपलीं मस्तकें ठे-
वून ते भ्रमरांप्रमाणें तृप्त होऊन गेले आहेत. (खालीं दग-
डांकडे पाहून) हीं नांवे देवद्वारीं येणाऱ्यांच्या पायांनीं
झिझावीं ह्यासाठीं खोदलीं आहेत काय ? अहो भाविक-
लोक हो, तुम्हीं ह्या परब्रह्माच्या दर्शनानेंच मुक्त झालां
आहां. हे पंढरीच्या आई, विठ्ठी, माझे मन येथेंच रमलें
आहे. अभागी मी, अशा स्थळीं मन रममाण झालें अस-
तांही मला रहातां येत नाही. काय करावें, हा देह पराधीन
पडला ! बाहेर राजाचे मनुष्य वाटू पहात असतील ! !

देवळांतलिलोक- अगा हे सावो, दामाजीपंता, काय हा आपल्यावर प्रसंग ! यथाकाळीं विपुल फलें देणारा, व मार्गानें श्रांत झालेल्या लोकांस दाट, रम्य व विस्तीर्ण छाया देणारा असा आंब्याचा वृक्ष जसा वादळानें एकाएकीं भूमोवर पडावा ; किंवा, कृष्णपक्षीं सूर्यास्ताचे वेळीं गांवापासून दूर अंतरावर, सकुटुंब जाणाऱ्या पांथस्थाच्यः गाडीचें एकाएकीं जसें चाक मोडावें ; त्याप्रमाणें आमची गति झाली आहे ! आपण देवाजवळ सांगितलेली सर्व हकीकत आह्मांस कळली. आपण आह्याचें वर्तमान ऐकून पुष्कळ लोक आपल्या दर्शनास आले आहेत. व एकसारखे येत आहेत ! काय गर्दी ही ! आपले उपकार हे पंढरपुरस्थ लोक कधीं तरी विसरतील काय ? आपल्यासारखे पुण्यात्मे जगतावर मुळीं कधीं काळीं लोकहितार्थ जन्मतात, आणि त्यांची ही स्थिति व्हावीना !! अशा सत्पुरुषास वादशाहा पकडून नेत आहे ! मूर्खा वादशाहा, तुझ्या पदरीं हा परीस आहे हें तुला कोठून समजणार ? पंत, आपण वेदरास जाऊं नये, आह्मी या वादशाहाच्या मनुष्यांस येथें पकडून ठेवितों, तुहीं जाऊं नये. तुमचा वियोग आह्मांस कसा सेंहन होईल ?

दा ०- लोकहो, असें करणें योग्य नाहीं. मनुष्यावर कसाही संधाडाचा पर्वत कोसळो, त्याणें धैर्यवज्र हातीं धरलें ह्यणजे बस आहे. नीतीचा पदर कधींही सोडूं नये. मरण आज किंवा शंभर वर्षांनीं निश्चयानें येणारच, मग पापाचा संग्रह करून नरकाचें साधन उगाच कां म्हणून करावें ? अहो, सत्य व सच्छील कधींही सोडूं नये. पुण्याचरण करून मानवदेहाचें सार्थक करावें.

मी० साँ०— (आंत येणाऱ्या मनुष्यास) अरे ए भाई, तू अंदर जाता है तो हमारा आदमी दामाजीपंतको जाके ऐसा सुना के, दरोजेपर जवान खड़े तेरी रहा देखते हैं. तू जलदी नहीं आवेगा तो हम् बेधडक अंदर चले आवेंगे.

मनुष्य— (घाबरून) होहोहोय, सससरकार !

लोक— सत्पुरुष संकटसमुद्रांत बुडत असलें लणजे ते सद्गुणरूप नावेला अधिकच लगटून रहातात. कापूर जळत असतांही तो जसा अधिकाधिक सुवास देतो तसे सत्पुरुष संकटावस्थेंत, परोपकारादिकाचा अधिकच अंगीकार करतात. पंत, घरांतील कुटुंबाची सर्व मनुष्ये एकत्र जमून सुखाच्या गोष्टी बोलत असतां तें घर जसे एकदम कोसळून पडावें त्या प्रमाणें, हें आत्मांस आपल्या वियोगानें दुःख होणार आहे ! देवा, विठोबा, पंतांचा तुझ्या चरणीं किती भाव आहे हें तुला काय सांगावें ? सर्व प्रकारें, त्यांचें तू रक्षण करून दाननाथ हें आपलें ब्रीद सार्थ करावें. तू भक्ताधीन आहेस ! तेव्हां ह्याचा साक्षात्कार दाखविण्यास हा समय योग्य आहे. हे उदारपुरुषा, आत्मांस आपली भेट पुनः कधी होईल ती होवो ! आज आत्मांला कडकडून आण. (सर्व भेटतात.)

दा०— आपलाश ही विलक्षण आहे. मला हें देवालय, हें मजबूत प्रीति करणारे लोक सोडून जाऊं नयेसे वाटते. पण काय करूं ! मन स्वाधीन केलें पाहिजे. बाहेर ते वाट पहात असतील. (डोळे भरून येतात.)

लोक०— अहो काय करावें ! आमच्या डोळ्यांतील पाणी खळतच नाही, तुमच्या ठिकाणीं जी आमचे प्रेमबुद्धि आहे ती काय सांगावी ? तुमच्या दर्शनमानेंच वेदशाहा दयाळ

होऊन तुझांस सोडून देईल यांत संशय नाही. आपल्या परत येण्याची आह्मी चातकाप्रमाणे वाट पहात आहो.

चौथे^{३६}०— (वाहेरून) अवे दामाजी, बाहेर आता या महीं, हमारीभी खराबी किया चाहताहै ? अब हम् यहां कबी नहीं ठैरेंगे.

दा०—आलों आलों. मजकडून उशीर झाला खरा ! (विठो-वाच्या चरणीं मस्तक ठेवून अश्रुपूर्वक) विठार्ह, हे तुझे मला शेवटचे दर्शनना ! माझे सहस्रशः अपराधतुजवांचून पोटांत कोण घालणार आहे ? देवा, हे चरण मला सोडून जाऊं नयेसें वाटते. पण काय करूं ! देहमाझा तिकडे विकला आहे. विठूला, येऊना आतां ? दयाळा, ह्याला विसरूं नको. (लोकांस) लोकहो, ईश्वर सर्वज्ञ आहे, तो ज्या स्थितीत ठेवील त्यांत संतोष मानून राहावे. मी तुझांस हा शेवटचा नमस्कार करतो. आपली कृपा असूं द्यावी.

लो०— (नमस्कार करितात.) महाराज, आपली असली पाहिले. शेवटचा नमस्कार ह्या आपल्या ह्यजण्यानें तर आमचीं अंतःकरणे अगदीं चर चर कापत आहेत. जास्त कांहीं बोलवतच नाहीं. आमचे कंठ दाटून आले.

दा०— (चाललेसें करून) अरे ! येथेंच मला पाऊल टाकण्याची शक्ति नाही ! मग आतां मी साठ पांसष्ट कोशांचा मार्ग कसा झरण करूं ! अरे, अद्याप माझे स्नान होणें आहे ! संध्या व्हावयाची आहे ! मला प्रातःस्नान अंतरलेले कधीं आठवत नाहीं. कार्य करूं ? आतां रत्नमाईच्यादेवळांत जावे. (चालून) हे रुक्मिणी आई,

द्रुतबिंबित.

भवनांत मृगासम मी अहा !

व्यसनवन्धित सांपडलों पहा !

अहह ! लुब्धक हे, असु घ्यावया,

असाति पाठाशिं दे तव अश्रया.

अगू हे, अहिमाते, मी तुला अनन्यभावे शरण आलों आहे.

तुझी मूर्ते सर्वकाळ माझ्या हृदयांत असावी, पतिवियोग

साध्वीस्त्रियांना किती दुःसह आहे हे सीतावतारीं तुला

माहीत आहेच तिचे रक्षण सर्व प्रकार आतां तुला केले पाहिजे.

दुसरे तुजपाशीं कांहीं मागणे नाही, आपल्या कर्माप्रमाणे

मनुष्यास फलप्राप्ति होणारच, मग संसारांत मनुष्यमात्रावर

येणारीं जीं स्वाभाविक संकटे त्यांविषयीं विषाद मानणे

व्यर्थ होय ! माझे डोळे भरून आले, अधिक काय सांगू ?

आई, आतां मी वेदरास चाललों वरें ! (नमस्कार करतो.)

मी० सौ०— अरेभाई दामाजी, वाते करके हमको यहां दे-

री मतकर, बडी तारीफ है ! अरे तेरेपीछे लोगोंका हलका

कितना जमा ! गुलामहुसेन, हमारा तो सात्र मगज फिरगया.

दा०— (लोकांस) तुझीं आतां माझ्यावरावर येण्याचे कशा-

ला व्यर्थ श्रम घेतां ?

तिथे— दामाजी, चलो जलदी, नहीं तो हम् धक्के मारेंगे.

दा०— निघा. हा मी तयार आहे.

लो०— पंत, तुझी लौकर परत याल, पंढरीनाथ तुमची कधी

उपेक्षा करणार नाही.

दा०— लोकहो, येतो आतां, नमस्कार, मजवर लोभ असावा.

लो०— नमस्कार, महाराज, लौकर या. शिव ! शिव ! काय

प्रसंग हा !

(१४०)

दा०—(साश्रु) विठोबा, हा माझा तुला शेवटचा नमस्कार.

मी० सै०—चलोजी जलशी पांव उठाओ.

(सर्व जातात.)

अंक. ६.

प्र० १. स्थळ—वेदर.

(अंजलरूपधारी विठ्ठल प्रवेश करितो.)

वि०—(आपल्याशीं) मी आपल्या भक्तासाठीं हें महाराचें रूप घरिल्लें आहे. जो मला अनन्य भावे भजतो तो कोणीही असो, मी त्यास जन्ममरणापासून मुक्त करितो. मला भक्तां-वांचून प्रिय कांहीं नाहीं ! मी त्यांच्यासाठीं पाहिजे तें करण्यास तयार आहे. अहाहा ! डोकीस बांधलेलें हें फडकें, वैडूर्यरत्नांच्या किरीटीपेक्षां मला किती प्रियकर वाटत आहे ! कारण तो पुकुट पहाणाऱ्यांस मात्र शोभादायक दिसतो, परंतु हें भक्ताच्या कार्यां लागलें आहे. हे कर्णांमध्ये पगर घातले आहेत, ते जणुं असें सांगत आहेत कीं, वा, भक्तासाठीं लौकर धांव मार ! ज्या स्थानीं रत्नकुंडलें धर्षण पावतात, तेथें गंधाचे शुभ्र पटे लाविले आहेत ! कंठांतिल वैजयंती मालेचा आज काळा दौरा करावा ला-

गला ! हे ह्या हृदयावरील शुभ आवर्तकार श्रीवत्स-
 लांचून, ही काळी घोंगडी उजव्या खांद्यावरून घेऊन
 लपविले आहे. शंखचक्रादि आयुधांचा त्याग करून गदे-
 ची लांब खुळखुळी काठी केली आहे. पीतांबराच्या
 ठिकणीं दीड हाताची लंगोटी लाविली आहे. (चालून)
 पासांतु वंहाणा तर करकर वाजत आहेत. भाकरीही कंव-
 रेल्या बांधल्या आहेत. पुढे माझे भक्त या रूपाचे प्रेम
 पुरःसर ध्यान करून मला आठवितील. हे पेतें बादशाहापु-
 ढें ओतावयाचें. ह्यांत तेथें एक लक्ष अडसष्ट सहस्र
 रूपये असले पाहिजेत. येथून बादशाहाचा वाडा अर्ध कोशही
 नाही. आतां चलावे हळू हळू. सरकारांत थेट महाराची
 भाषा बोलले पाहिजे. दामाजीला पंढरपुराहून निघून आ-
 जचा सहावा दिवस. अजून त्याला यावयाला तीन दिवस
 तरी पाहिजेत. हा कागद दरबारीं द्यावयाचा. (उघडून)
 थेट हे पंतासारखे अक्षर आहे ! ह्यांत तितके रूपये पा-
 ठविल्या विषयीं लिहिलेले आहेना ? (चालून) हाच त्या-
 चा वाडा ह्यावेळेसच तिकडे वर्दी द्यावयास जावे हे यो-
 ग्य. हे मद्भक्ताशिरोवतंस दामाजी, अगा साधो, वा आतां
 कष्टी होऊं नकोस. हा पहा, तुजकारितांच राजवाड्यांत मी
 प्रवेश करित आहे. बादशाहा, वजीर, काजी व दुसरी
 मंडळी आंत गुप्त कामासाठीं जमली आहे, तर हा समय
 आंत जावयास उत्तम आहे. बरे झाले ही देवडीही आली.
 (उघड) अवे जमादारसाब, मंगुड्याहून इक्या येसकर आलाया
 हून सरकारच्या पायांजवळ वर्दी घेवी.

देवडीवांला—(धमकी देऊन.) अवे पीछे हट, समझतां मही !
 पातषाहा, वजीर, बगैरे दूसरे सरदार कुछ मखफी मसलेहत

करनेके लिये अभी बैठे हैं, सो इसवख्त किसीको अंदर न जानेके लिये सख्त हुकुम है, फिर तू कैसा जावेगा ? इस-वास्ते आयेसो रस्तेसे चलाजा, नहीं तो नाहक धक्के खायेगा.

विठू— अबो, माज लइ निकडीच काम हाय (पऱ्ठीवरच्या पोत्याकडे बोट दाखवून) ये बगा, जपुनइयान् आन्तां आन्तां माझा जीव अक्शी बेजार झाल्या ! आज आट धा दिस इवोप न्हाइ. तवां कुरपा करूनशेनी गरिवाची दात लावो.

१०— वो कुछ नहीं, गर्च हजार बहाने तू बतावेगा. तोभी तेरी बात हरगिज नहीं मानुंगा. इसलिये यहांसे चला जा नहीं तो, (तलवार दाखवून.) ये देख, तलवार कैसी चमक रही है

विठू— (मनांत) काय मला हा शस्त्राची भीति दाखवितो !! (उघड) आव, हा पैसां सकारामोहर भराय्चा हाय, तवां मला आंत मंदी जाऊं द्या.

११— अच्छी बात है, अंदर जाके मैं वदीं देताहूं, लेकिन (बोटांनीं कांहीं खूण करून विशांत हात घालतो.)

विठू— अबो, आमी खेड्याचीं मान्स नीट समजूनइयेन सांगाव- (देवडीवाला, त्याच्या कानाशीं तोंड लावून कांहीं द्रव्य माझ्णो; विठू त्याचे हातावर ठेवितो.)

१२— अभी अंदर जाके तेरी वदीं देताहूं, (देवडीवाला आंत जातो.)

(इतक्यांत पडदा उघडतो आणि पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे पातषाहा वगैरे मंडळी आंत असते.)

१३— अजी वजीरसाहेब, कुछ जरूरीके कामकेलिये देइ एक

लाख रुपयोंकी गरज है तो उस रुपयोंके लिये जलदी तजवीज होवें.

वै०— मालिक, हाल पूछो तो बाकीमेंसे रुपये निकाले इसमें कुछ हासिल नहीं, क्यों के आज खजानेमें रुपयोंका बहोत तोटा है, गर्च इसमाफिक अतराफके लोगोंको समझे तो हमारे सलतनत्कोभी धक्का है; (मनांत) अभी अतराफके सरदारोंसे चवथाई नहीं आई क्या करें. (उघड) अगर हुजूरको रुपयोंकी बहोत जरूरी है तो हर एक बहानेसे अभी ला हाजिर करताहूं फिर करना कुछ गरज नहीं.

है०— (संशाम करून) गरीबपरवर, मंगलबेढेसे कोई जुवान आयाहै, सो अंदर आनेके लिये अर्जमद है.

काँ०— सरकार, चंशरोजके नीचे दामाजीपंतको पकड लानेकेलिये जिस जवानोको भेजेये, षाद वे आये होंगे.

पाँ०— (रागाऊन.) हां सच्छ है, उस बदमाष दामाजीको कत्ल करनेकेलिये जिस जुवानोंको मैं भेजाथा, सो वे आपने कामसे फता पाके आये होंगे, (देवडीवाल्यास.) अच्छा, उनको अंदर आनेकोलेये हुकुम करो.

है०— (विठूजवळज ऊन.) अत्रे ओभले आदमी, तुझको अंदर आनेके लिये हमारे सरकारका हुकुम हुवाहै, चल जलदी.

काँ०— नहीं, उसको पकडलानेके लिये हुकुम हुवाथा फक्त.

पाँ०— क्या ? पकडलानेकेलिये मैं हुकुम किया था ? अच्छा कुछ मुजाका नहीं उसको अंदर लेआवो, (तलवार बाहेर काढून, मोठयानै.) उस हरामखोरकी गर्दन इस खंजरसे अभी उतारताहूं.

(इतक्यांत विठूमहार येतो.)

वै० - अरे ये कौन है ? अत्रे तो दामाजी, और यहांसे गयेसा जवान किधर है ? और ऐसे दीवाने आदमीको यहां किस वास्ते लाया ?

वै० - गरीबपरवर, फक्त ये अकेला मंगलवेढेसे आया है, और दूसरा तो कोई नहीं, सरकारके कदमोंके नस्दीक फक्त इसीकी लिये वर्दी दिया था.

वै० - बहोत अच्छा, इस दीवानेको बाहेर निकाल, खबरदार फिर ऐसे आदमीको अंदर आनेदेवेगा तो सख्त सजा पावेगा.

वै० - (विठूस धरावयास जानो. इतक्यांत)

विठू - खाविद. सर्कार, माताप, लइ दयावंत धनी त्याच इमानी चाकर आमच समद्या गोरगरिवांच परानदात दामाजीपंत येनी (हात जोडून) मझा सर्कारकडे धाड्डल हाय.

वै० - अरे ए कौन आदमी है ? दामाजीको ईमानी ठैराके और उसकी तारीफभी करताहै.

विठू - आव आपल मंगुड्याच ठानदार दामाजीपंत येच्याकडून ये पोंते घेऊनश्यान मी आलैया. येनी लकोटात्री दिलैया (लाखोटा पुंढें टाकतो)

वै० - (लाखोटा हलूच वाचतो व हर्ष 'पावून पातषाहास.) हुजूर, बडी अजायबकी बात है, और उसमें खुषी ए है के, जिस रकमके लिये सरकार मेरेतें हुकुम कियेथे, सो खुदायेतालानें बोधी रूपयें भेज दियें, सो परवरदिगारकी हमपर कमाल मेहरवानी नजर आतीहै.

वै० - अब्बल ए दरियाफ्त करो के इतनी बडी रकम किसके तरफसे आई है ?

— मालिक, इस खतपरसे युं जाहिर होता है, के दामाजी पंत जोके अनाज लुटवा दियाथा, सो उसका पैसा भेज दिया होगा, ऐसा मालूम होताहै.

कौ०— क्या ? ये सब रूपये दामाजीने भेज दिये ? बडी तारीफ है, और वो कितने रूपये हैं.

वै०— एक लाख अडसठ हजार इस खतमें दर्ज किया है, और मिन्नतोजारिसे युं लिखता है, के बडी रकम एकदम भेजनेकी थी उसके सबबसे देरी हुई, इस लिये मेरेपर मेहेरबानीकी नजर करके इस बंदेके तैं हज़ूरके साय दौलतमें सरफराज करें, और जोके सात सौ खंडी अनाज खर्च किया गयां उसका बराबर* हिसाब करके तमाम पैसा भेज दिया है, इस माफिक तमाम उसका मजकूर है.

कौ०— खर्च हुवासो अनाजका इतना पैसा भेजा है ? बडा नेकवख्त सरदार है.

वै०— बडी अजब तन्हाकी महेंगाई हुईथी, के सब लोग तमाम बेहालीमें गिरफतार होके मुक्त गरीबोंकी जानकी खराबी, अक्सर करके रूपये पायली अनाज लेनेकेलिये रइयत तय्यार थी, मगर वोभी मिलना मुष्किल हुवा, युंभी जाहिर करता है.

पौ०— ओहो ! ! दामाजी इतना हुषियार और भरोसेदार आदमी ! लेकिन उसकेलिये मंगलबेढेसे दुष्मनोंका अर्ज आया है ! ऐसा लिख भेजनेहारा कौन होगा ?

वै०— मालिक, जिसने अर्ज भेजा है, वो आपना मतलब हासिल करनेकेवास्ते, दामाजीपंतके दावेदारीसे लिख भेजा होगा, ऐसा तो खास मालूम होता है.

कौ०— सछ है, इसमें कुछ षक नहीं.

६६०— (विठ्ठलास.) क्यौंवे, इस थैलीमें रूपये कितने हैं सो-
तुझको मालुम है ? (थोडा थांबून) वाः इसको हमारी
जवानभी समझना मुष्किल है.

विठ्ठू— (हात जोड़ून) आपली जवान—बोली ! व्हय म्हाराज,
व्हय उलि उलिस उमंगत, पुन् बोलतां न्हइ येत.

६७०— अजी काजीसाहेब, इन मरेटोंकी बात हमारे मतलब-
के माफिक हमको समझती है, लेकिन बातें करना नदारत,
सच्छ पूछो तो मरेटोंकी और बम्भन लोगोंकी जवानीमें
बड़ोत तफावत है. बम्भनोंकी बात समझती है, और इन-
की बात हमें समझना जरा मुष्किल है. खैर, अबे वोठू,
इस थैलीमें कितने रूपये हैं सो तुझको मालुम नहीं ?

विठ्ठू— म्हाराज, रूपये पुसता व्हय, (कानांवर हात ठेवून)
काय किं वा ! आपनाला ठाव न्हाइ. लकोच्यामंशी लिब्ल
अस्याल. हे ध्या मजूनश्यान. (पोतें खालीं ठेवितो)
आन् पावती द्या.

६८०— अरे मंगलबेठा छोडके तुझको आज कितने रोज हुये ?
भला, आते वखत सरकारी जवान कोई तुझको नजर आये?

विठ्ठू— मी व्हय निगुतच निघालों. खेनी न्हाइ मला पाइल, पुन्
सर्कार, मी आपली समदी मान्स पायली.

६९०— (पातघाहाकडे पाहून) मालिक हमारे काजीसाहेब उसको
जो कुछ पूछे सो उसने उसका क्या जुवाब दिया, हाल
हमें तो कुछ समझ नहीं पडो, खैर, इस बातके लिये उसके
पूछना कुछ गरज नहीं. हाल कहोतो अपने दामाजी
पंतको रसीद लिखदेना है, उसके सबबसे अब्बल रूपयोंकी
गिन्ती होना चाहिये. अरे म्या चोपदार, खजांची साहेबके
इसी वखत यहाँ हाजिर होनेकेलिये जाके जलदी बर्दी सुना

चाँ०— बहोत अच्छा मालिक, उनको अभी ले आता
(खाला चोपदार घेऊन येतो.)

खँ०— (सलाम करून.) क्या हुकूम है सरकार ?

खँ०— खजांची साहेब, ये रुपये कितने है सो गिनके बताने-
केलिये आपको तकलीफ दिये है.

खँ०— (थैलीकडे पाहून.) मालिक, मेहेरबानी करके कोई
मददगार दिलवावोगे तो एक पलभरमें गिनके बतला-
ताहूं, क्योंकि थैला बड़ा जबरदस्त नजर आता है.

खँ०— बहोत अच्छा, आपको अभी मदद दिलवाताहूं, लेकिन
एक बाजू बैठके गिनो. (खजांची आंत जातो.)

खँ०— (विठूकडे पाहून मनांत.) ये आदमी यांह
आये जवसे मेरा दिल बहोत खुशी और खुरमीमें है
क्या है सो मालूम नहीं पडता ! (विठूस) अब ए भले
आदमी, इधर सामने तो आ, आज कितने रोजसे
दामाजीपंतके नस्दीक तू नौकरी करता है ? तेरेको कुछ तन-
खाभी मिलता है ? और तेरा नाम क्या है ? सो ये तमाम
बलदी जाहिर कर.

विठू— (मनांत) आतां येथें फार वेळ रतातां कामा नये.
(उघड) मला व्हय ? इटुम्हार म्हन्याली मी येस्कर
हाय. मी उमाप वर्स दामाजीपंताकडु हाय. थोरल्या
दादाच्या येळेपुन् मी आज येच्याकड एक इसा आन्
आठ वर्स हाय. मला तन्का व्हय; तन्का ? सर्कारच उ-
माप बिग श्यात हाय. आन् गावांत बलुतवी हायना!

खँ०— हां सच्छ है, ये आदमी दामाजीका बडा भरोसेदार है,
और इसीके सबबसे इतनी बडी रुपयोंकी थैली इसके
बराबर भेजा, अब ये सच्छ हैके जिस किसीके मेहेरबानी

में हरहमेषा पालाजाता है, फिर उसको तनखेसे क्या निसवत ? अच्छा, वे वीठू, तू हमारे पास रहेगा ? रहे तो मा-हावारभी अच्छा मिलेगा.

विठू- नग सात्र, नग बाबापच वर. तो बाबा लय द-याळू वामन वगा, आन् माझ्यावर खेचा अक्शीं समदा लोत्र. हरवडी खेला इट्टु पायजे. माझ्यां विगर" त्याला काइ सुचत न्हाइ, तवा खेला, ह्याजी रुक्मी आन् माजा ल्योक पुंड्या खेला सोडूनश्यन नगरे नग. मी आपल्या खेड्यामंदांच वरा. मला चिटी देवी हंजी झाल.

पौ०- अजी वजीर साहेब, जो कुछ लिखदेनाहो सो लिखो, और उसको जल्दी भेजो. रुपयोंकी गिन्ती फिर कियेजा-यगी, क्योंकि अपना दामाजी बडा तमीज और भरोसेदार आदमी है, दगावाजी कभी नहीं करेगा, इस वास्ते रसीद तय्यार करके उसके सुपर्द करो के वो चला जावेगा. अजी वजीर साहेब, जिस बदखोरने दामाजीके दावेदारीसे दर-वारमें अर्ज लिख भेजाथा, गर्च उसके अर्जमें लिखेहुये मत-लबपर भरोसा देते, और रुपये आनेके अब्बल दामाजी यहां आता तो विचारा मुफ्तमें मारा जाता ! उस ठगवाजने आज बडी हुषियारी किईथी, मगर फूसगया, ऐसे झूठ खत लिखनेहारे बदमाषकी अभी कोषिष करके पकड मंगावै, बाद इनसाफके उसे कैद या कत्ल करे.

कौ०- हुजूर, बहोत करके दामाजीपंत; और अपने जुवान दोतीन रोजमें आवें, बल्के षहरेके नस्दीकभी आन पहांदे होंगे, फिर जो कुछ बात गुजरी है सो वे आयेबाद तमा मजकूर उनके मूंसे जाहिर होगा; फिर उस लिखनेहां दुष्मनको जो कुछ सजा हमारे दामाजीपंत मुकरे

करें सो वो देनेमें आवेगा.

व^१०— हां सच है मालिक, हमारे काजी साहेब जो कुछ कि दबीमें अर्ज किये हैं उसी माफिक किया चाहिये.

पं०— बहोत अच्छी बात है.

विठू— रूपये मूजूनश्यान घेऊन कुरपा करून मला बिटी लिखून श्येन देवी. श्ये दोनशें कमी असत्याल तर मी पुना जावुन घेऊन येईन.

पं०— अरे विठू, तू जातका घेड है, लेकिन जो जो तू बातें करता है सो मेरेको बहोत पसंद आके दिलकेतें आरामभी होता है ! इसका क्या सबब है सो कुछ मालूम नहीं होता ! तू यहांसे न जावे तो बहोत अच्छा होवे.

व^२०— क्यौंजी खजांची साहेब, रूपये अबतक नहीं गिने ? रसीद जलदी लिखेदेनेकेलिये सरकारका हुकुम है, चाहतेहो तो और दूसरोंको मदद लेके जलदी गिनके बतलावो.

व^३०— (आंतून) मालिक, सब मिलके सब्बालाख रूपये गिनाहूं, इतनेमें रसीद लिखनेकेवास्ते हुकुम करो तो बाकीके रूपये अभी गिनके आपको इतला करताहूं.

व^४०— (पातषाहास.) मालिक, मुतसदी तो रसीद लिख तय्यार कियाहै, मगर उसमें कम जियादा कुछ करनाइो सो हुकुम किजिये तो उस माफिक करनेमें आवेगा.

कौ०— अजी दीवान साहेब, उसमें हमको फक्त रूपये पहाँचे इतना जाहिर करो, बाकी लिखना कुछ गरज नहीं.

पं०— हां, जबके दामाजींत यहां आनके खुदके कामकेलिये और उसके दुष्मनकेलिये क्या बोलता है सो असल जाहिर होगा फिर इसमें दर्ज करना क्या गरज है ?

व^५०— (विठूस पावती देतो.) अरे विठू, तेरे खाबिदने को

कुछ रुपये भेजे थे, वे तमाम हमको पहोंचे, ऐसा बालके
ए रसीद उनके हातमें दे.

बिठू— यामंदी समद बराबर लिबल हायना हाराज ? तुमी
माज्या धन्याला आनन्याला मान्त धाडलीं हायत काय ?
धर ! अर ! काय तुमी केल्या ! माज्या धन्यावानी
इमानो चाकर कंदी कंदी तुमाला गवसायच न्हाई. लइ
(हात वर करून) इस्वासू बगा सर्व्यासनी गरीब. अक्शी
पंडरीच्या इटोत्राला भंजत्याती आन् लइ धार्मिक बगा.

पं०— खैर, जो कुछ होना था सो हुवा, लेकिन इसके मारिफत-
से उसकी मुलाकात तो होगी, अबे बीठू, तेरा धनी जो दामा-
जीपन अभी आवेगा, उसकी और तेरी यहां मुलाकात
भी होगी जबतक जानेकी फिकीर मन कर, मेरे दिलको
ऐसा मालूम होता है के तू हमेषा मेरे नस्दीकर रहे, इस तख्त-
पर आनके बैठे, और साथ तेरे हम् बगलगीरं हेवे ऐसा
चाहताहूं, और तेरेसे गुफ्तगू करना जो कुछ मेरे दिलमें है,
सो ए लोग हसैंगे, इसलिये कुछ इलाज नहीं, खैर, मैं
तेरेको खूब देखने चाहाताहूं, सो तू इधर आ.

बिठू— (मनांत) आतां येथें फार वेळ राहणें योग्य नाही
(उबड) आव अस काय लंगता सर्कार ! मी जातीचा
ध्येड हाय ध्येड, येस्कर पाघरीला कस शिवाव आमी ? सं-
मद लोक हसैथाल (घोंगडी सांवरून आणि कपाळावर
हात ठेवून) माज्या वावास्नी धरायला पाटिवल, हे बगा लइ
बंगाल शाल ! बगा साव आपल शिपायी लोक रस्यामंदी
खेला तरास वेयाल ! इया देयाल, रस्यामंदी सनान देवाची
पुंजा शाल्या त्रिगर आन्यत्री न्हाई ध्यायच वावा माज ! माज्या
बाइसयवानीची आन्य सोड्ल असल ! खेला पकडल्या

मुठ समद्या लोकांला लइ दूक व्हइल बगा ! लेनी मला कं-
दी भेटयाल अस झालया. त्येला सोडाय्ला हुकूम सात्र ते-
व्डा घेवा, लंजे मी चाललों बगा ! नग नग सर्कार, मी जा
तोंच भेटाय्ला. जोहार सर्कार. (विठू जातो, व तत्क्षणी
पातषाहा खाली पडतो.)

व^१०—१ घाबरेने) मालिक, ऐसा एका एक बेफाम होना क्या सबब
है ? जरा होषमें आके हमसे बातें तो करो, अजी काजी साहेब,
देखो कैसी अजायब की बात है ! इसलिये अपने हकीम
साहेबको बुलवा भेजो. क्या हैसो मालुम तो पडेगा.

कां०— हां बुलवा भेजना जरूर है, (पातषाहास) सरकार,
ऐसे क्या करते हो ? जरा अच्छी तौरसे उठ बैठो !

पां०—(सावध होऊन) अरे, दामाजीके तरफसे रुपयोंकी थैली लेकर
आयासो वीठू कहां है ? उसको मेरेनस्टीक ले आओ. क्या वो
चलागया ? हाय ! बडी अफसोसकी बात है!! अजी वजीर
साहेब, गर्च वो चलागया होगा तो जल्दी बुलवाभेजो, उ-
सको देखनेकेलिये मैं बहोत इश्टियाक हूं, नहीं तो मेरी जान
बचना बहोत मुष्किल है. देखो के वो जिसवख्त यहांसे गया,
उसवख्त जैसी बिजली चमक जावे ऐसी मेरी आंखियें रो-
षन होगई, और उसीके सबबते इस तख्तपरसे मैं गिरप-
डा, काजीसाहेब, नाहक देरी क्यों करते हो ? बल्के वो दूर-
गया होगा तोभी तुम लोग मेरोलिये मेहेरबानी करके जल्-
दी आवे ऐसा करो. वो आयेबाद ऐसा करनेका क्या सबब
था, सो खुद उसे मैं पूछनाहूं.

कां०— हुजूर, उसने क्या किया ? उसके लिये नाहक गम
करते हो ? पितके जोरसे आंखियोंके सामने अंधियारी आई
होगी धार, इसमें कुछ षक नहीं, कहोतो आपके लिये उसको

बुलवा भेजताहूं, अजी उसको लाना कितनी बड़ी बात है ?
(मनांत.) अब्बल हकीम साहेबको यहां ला हाजिर
करना जरूर है फक्त. (जातो.)

पौ०— (उभाराहून.) अजी वजीर साहेब, पितका बहाना
बताके दूसरे बातें नाहक क्यों सुनातेहो ? सछ पूछोतो
उस बीठू धेडके लिये खुद में दीवाना हुवाहूं, सो उसे जलदी
मुझको दिखावो, नहीं तो मैं कैसा समझूके वो कौन है ? और
दिल मेरा ऐसा चाहाता है के, साथ उसके बगलगीर करूं.

पौ०— हुजूर, ए क्या बात करते हो ! उसकी लियाकत कहां,
और आपकी बुर्दवाजी कहां ? कहो तो जमीन आसमानका
फरख है, और उसमें हिंदूकी जातमें धेडकी जात बड़ी
कमीनी है, ऐसा रहेके, साथ उसके बातें करने और नस्दीक
उसके बैठने चाहते हो ? क्या तारीफ है ! ऐसे कामोंके
लिये दुनियां तोभी क्या कहेगी ? ख्याल करोके ऐसे का-
मोंमें बिलकुल जेवा नहीं.

पौ०— अजी दीवान साहेब, कचेरी बरखास्त करके हम दरबार
अमीर लोग आप आपने घर जावें. (चोपदार ओरडतो.
कचेरी बरखास्त होते. बादशाहा व वजीर मात्र राहतात.)

पौ०— वजीर साहेब, उस आदमीकेलिये मुझको बहोत षक
आताहै के वो कोई बडे खांदानीमेंका होगा ! खुदको छुपा
नेकेलिये आपने दामाजीपंतके मोहबतके वास्ते धेड बनके
यहां आया, इस्में कुछ षक नहीं. ओहो ! ! बातें करते
बखत कितनी तमीज, और खुबसूरतीमें तोभी कैसा था ! अ-
गर वो दिलावर आदमी नहीं तो, हमारा तोभी दिल उसपर
क्यों टूटपडता ? खैर, वजीर साहेब, ये टकटक सब छोडो,
और मेरा मोहबते जिगर कहां है सो जलदी

करो, हाँय ! हाँय ! वीठू, अरे भाई वीठू, मुझ गरीबको छोड़के तू अकेला कहां गया ? बगैर तेरे मैं बेकरार हूँ, सौ जलदी आके तेरा मुँ दिखा, अरे तेरेलिये मैं इतना दीवाना हूँ के जैसी कोई खुबसूरत महेजवीं आपने आषकंकाँ दिल छीनलेके पिषेमान करती है, उसीमाफिक तूने मुझको दीवाना किया है, इसलिये जलदी आके मिल, नहीं तो मरजाऊंगा [वजीरास मीठी घालितो] वजीर साहेब, वीठू कहां है ? अजी साहेब, जलदी जाके उसकी कोषिष करो, देखो उसके बगैर मैं बिल्कुल बेकरार हूँ, अरे उसके देखेबगैर मुझको खाना पीनाभी हराम है, अच्छा मैं आरामसे रहेने मांगताहूँ तो कुछ खुषमस्वरियां भी सूजती नहीं, क्या करूं ? दरबारोंके कामोंसेभी नाराज हुवाहूँ, (वजीरास) क्यौंजी खडे क्यौं ? उसको यहां जलदी लानेकी तजवीज नहीं करतेहो ?

४७०— (मनांत) इनकी ऐसी तबियत होनेका क्या सबब है ? कुछ मालुमतो नहीं पडता, क्या करें, बडी मुष्किलकी बात है ! और उस आदमीको तो लाना जरूर है, (उघड.) हुजूर, आप तषरीफ वहांतक ले चलो तो तुरंत उसे दिखलाताहूँ.

४७०— (रागावून) हुजूर, मालिक, तषरीफ करके मेरे जलेहुये कलीजेपर और दयों डाग देतेहो ? उसको यहां लाना हो तो जलदी लाके मेरे नस्दीक हाजिर करो. उसकी राहेदारी देखते मैं बैठना हूँ, अरे तुम्ह अबतक नहीं गये ! सच्छ कहो तो मैं खुद पिषेमान हुवाहूँ, उसमें ये लोग दिलको अज्ये सो वार्ते सुनाके और मुझको दीवाना करते हैं. ऐ मेरे परबरादिगार, मुझ गरीब बेकसपर ऐसा अंगार बरसाना क्या

जल्दिया ! खैर तेरी मर्जी, तू जो चाहेसो कर सकेगा, इसमें कुछ षक नहीं, (अमळ थांनून) अजी तुम पैतानोंके माफिक मेरे सामने क्यों खड़ेहो ! यहांसे जाके आपना मूं काला करो.

वै०— बहोत अच्छा मालिक, मैं अभी जाके उसको लेआताहूं, (मनांत.) क्या ताआजबकी बात है ! के उसवख्त हम इतने लोग यहां थे, मगर हमारा दिल ऐसा नहीं चहाके द्वारा उसको देखे, लेकिन ये हमारे साहेब आपने तनबदनकी बेहोषी करके उसकी इन्तजारी खींचतेहैं ! क्या करे कुछ बन् नहीं आता ! सच्छ पूछो तो उसके लिये इतना दीवाना होना क्या सबब है ? (उघड.) अच्छा मालिक जानेकेलिये रुकसत मांगताहूं (जातो.)

पै०— (आपल्याशां.) अरे म्या वीरू, मोहोवतके फासेमें गिरफतार करके मेरे दिलको खींचनेहारा ऐसा तू कौन है ? या कोई जादूगीर है ? या कोई तिलसम कहेलावे, तो हमारे दामाजीपंतके तैनातीमें बहोत रोज बडे एतेवारीसे नौकरी करके इजत कमायाहुवा नजर आताहै. और उसीके सबबसे दामाजीपंत तेरे हात इतने रूपये भेजे हैं, ईसपरसे मुझको खूब यकीन हुवाके तू बडा दानिषमंद है, लेकिन जिसवख्त तू यहांसे गया, उसवख्त तुझको सरकारमेंसे कुछ बक्षिसभी मिली थी ? नहीं ! हॉय हॉय ! बडी जुलूमकी बातहै ! ! के उसवख्त हमारी अकिल तोभी कहां मारेगईथी ! अफसोस के ऐसे अहेसानमंदीके कामोंमें दामाजीपंतके वफादारीके वास्ते हमारे तरफसे कुछ नजरानाभी न पहाँचा ? खैर, ऐसा कोई मददगार नहींके इस काममें कोषिष करके उस वीठू धेडकी मु-

लाकात करवादे ? बगैर उसके चैनोआराम मुझको जहेरको पानिद हुवाहै, क्यौंके वो मेरा आव है, और मैं उसका तिष्णा जिगरहूं, गर्च मुलाकात न होवे तो एक पलभरमें मेरी जान उखड जावे ! (कान देऊन) काहेकी आवाज आतीहै ? क्या “ सरकारको खुदबदौलत कहांहै ? ” करके कोई पूछताहै ? अगर कोई मेरी मुलाकात करने मांगताहो तो, उस वीठू धेडके हमराह होके यहां आवे, नहीं तो दूसरोको अंदर आना बेफायदा है !! (थोड़े थांनून) क्या करे कुछ सवर नहीं आता, हरचंद दिलको समझताहूं, लेकिन वो आपने नाफिक कर छोडताहै ! सिवाये उसके मुझको सब कुछ अंधियारी नजर आतीहै, गर्च मुझको पर होते तो इमीवख्त यहांसे उडके उस दिल जिगरको टुंड लाता, ऐसे मुष्किलातमें फसाहूं के उसका कुछ ठिकाना नहीं. कहे तो मैं ऐसा गाफिल कभी नहीं हुवाथा ! जिसके सबबसे ऐसा दीवाना बनाहूं. अगर इस वारेदातमें पिषे-मानी हासिल किया ऐसा मानूं तो लोगोको अच्छी तौरसे पहचानके उनके साथ बखूबी बातें करताहूं ! मेरी तवियत होषमें है ऐसा मुकरर कलं, तो उस वीठू धेडकी दर्सनकी खाईष क्यौं होती ? और तमाम लोग तोभी मेरे लिये क्या बोलते होंगे ! ओहो ! कुछ तदवीर नहींके मेरे विरादरको जाके शट मिलूं ! (इतकप्रांत हकीम येतो,) (पातषाहा त्याच्या गळ्यास मिठी घालितो) ऐ मेरे हकीमसाहेब, मेरे कलीजेका ठु कूडा कहांहै ! अगर वो बाहेर होतो अंदर आनेके लिये कुछ हरकत नहीं. (मोठयानें) अरे भाई वीठू अंशर आनेके वस्ते तुझको अटकाव कोई करता होगा, तो तेरे मिलनेको मैं खुद बाहेर

आताहूँ, (मोठ्या रागानें) अरे तुम सब लोग बदमाश हो, के बैठूँसे मेरी मुलाकात नहीं करवाये ? बडा अजब खेल है ! अगर्च वो एक लहेजे भर मेरे नजर नहीं आवेतो मैं क्या करूँगा इसका कुछ भरोसा नहीं ! हकीम साहेब, ये देखो मेरे हातमें नंगी तलवार कैसी विजलीके मानिंद चमकती है ! अच्छा, भाई बैठू, तू मुझको छोडके काहां जायगा ! खुद मैं तेरे मुलाकातके वास्ते बाहेर आताहूँ. (असें हलणून निघून जातो.)

हकीम - सच करके पूछो तो, हमारे सरकार दीवाने हुये हैं, इसमें कुछ षक नहीं, अब मुझको भी उनके बराबर जाना लाजम है, क्योंकि हातमें उनके नंगी तलवार है, न जाने वख्तपर क्या करेंगे ! सो इस लिये जाना जरूर है (असें हलणून निघून जातों.)

प्र० २. स्थल-वाटेंतील धर्मशाळा.

(चौघे जासूद व दामाजीपंत येतात.)

मी० सां० - दामाजी, तुजको कुछ सेंटी वीरा बनाना होतो, इस कारवानसराईमें उतरके बनले, इसलिये कुछ जिन्सकी गरज है, तो बाजारमें जाके मैं तेरेवास्ते कुछ लेआताहूँ. इतने रोज तूने अनाजको एक निमालाभी नहीं खाया, जबके पातषाहाके नस्दीक तुजको हाजर करना है तबतक तेरी आनकी खबरदारी करना हमे जरूर है अगर चहताहै सो यहां थोडा पानीभी नजर आता है, रस्तेके मांदगीके सबबते

सराईमें कुछ बनावेगा तो अच्छे बात है.

वे ० ई^{०३} ०— मैं तो खूब समझताहूँ के इसने राहेदारीकी सफर पैदलसे कभी किई नहीं, क्यों के उसके मूंपरसे थका हुआ ऐसा साफ नजर आता है, खैर, बेदरभी यहांसे बीस एक कोस होगा.

दा०— खुली फार दयावंत आहां. माझे रस्त्यांत मुळीच हाल झाले नाहींत. ईश्वर तुमची बादशाहाचे दरवारी बढती करो ! गावांत जाऊन माझ्यासाठी कांहीं खटपट करूं नका. आपल्यासाठी काय ती करा. बादशाहाची भेट होई पर्यंत वाटेंत फक्त देह राहण्यासाठी थोडा फराळ मात्र करण्याचा मी निश्चय केला आहे.

मी० सां^० ०— फराल? कुछ मुजाका नहीं, तेरे कहेने माफिक करें. (दोघांस) षेकरहिमान, तुम दो आदमी बस्तीमें जाके कहीं भटियारखाना हो तो उस भटियारनको मस्तूरी देके कुछ रोटी, सालना वगैरा ले आनेकी तजवीज करो, और आते देखत दामाजपिंतके वास्ते भी कुछ मेवामिठाई लाना के वोभी विचारा कुछ खायेगा.

(दोघे जातात.)

दा०— (आपल्याशीं) प्रातःकाळीं आपलें स्नानवगैरे सर्व आटपलेंच आहे. गीतापाठ मात्र राहिला होता, तो करण्यास हा वेळ बरा आहे. (गीता काढतांना धर्मशाळेकडे पाहून) कोणी पुण्यशीळ पुरुषानें ही धर्मशाळा बांधली असेल बरें ? असेच पुरुष जन्मास आले म्हणावयाचे. नाही तर मी ! (पुस्तक वाचावयांस लागतो, दोघांना नीज लागते, इतक्यांत अंजवेषधारी विठ्ठल प्रवेश करितो.)

वि०— (पंतांच्या पाठीमागे राहून आपल्याशीं) अहाहा !

भक्तांचें दर्शन किती आनंदकारक वाटतें ! मातेला, आपलें तान्हे बालक पाहून, पान्हा काय तो तिच्या स्तनांच्या ठिकाणींच फुटतो; परंतु भक्तदर्शनामुळें माझे तर सर्वांग प्रेमानें परिप्लुत झालें आहे ! त्याला घट्ट आलिंगन देण्याविषयीं माझे हे चरण जणूं मला त्याच्या जवळ नेत आहेत असें वाटतें. हे हस्तांनो, तुम्हीं इतके उतविळ कां ? हे तुमचे प्रियमित्र नेत्र, भक्तदर्शनामृतानें तृप्त होत आहेत, मग तुम्हींही तृप्त झालां हें उघड आहे. कर्णानो, तुम्हीं मात्र आतां सस्पृह व्हावे. कारण, तुमचें व नेत्रांचें जन्मतःच वैर आहे ! व ह्यामुळेंच परस्परांस परस्परांचें दर्शन सुद्धां होत नाहीं !! (इतक्यांत पंत, “ अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ॥ तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ” ॥ अ० ९ श्लो० २२, मोठ्यानें वाचतात.)

त्रि०— (आपल्याशींच) मीं. माझ्या ह्या वाणीप्रमाणें तुझा योगक्षेम तर वाहिला आहेच ! काय तो, ह्या क्षणीं ह्याला सधजावा म्हणून ही तिकडची पावती गीतेच्या पुढील पृष्ठांत सांपडावी असें करूं काय ! अथवा मीच होऊन वेदरास झालेला सर्ववृत्तान्त ह्याला निवेदन करूं ? आतां ह्या भक्ताला दुःख देणें योग्य नाही. ह्याला सर्व सांगतोच. अथवा भगवद्भक्तांना दुःख कोठें आहे ? किंवा अर्जुनास पूर्वयुगीं सूतवेषानें जशी समग्र गीता सांगितली, तद्वत् आज ह्या अंजजवेषानें ह्या कॅलियुगीं ह्याला ती सांगूं ? काय करूंसें झालें आहे. फक्त यथे ह्याला अभिज्ञानासाठीं दर्शन मात्र द्यावे. ह्याला दोन दिवसांत वेदरचा सर्व वृत्तान्त रत्नजणारच आहे. (दामाजीपंतांस) अगा वाटसरू दादा

पंडरीला ह्योच (बोटानें दाखवून) रस्ता ज्ञातोया का !
हतून पंडरपुर किति मज्जला हाय ?

दा०— (त्याच्या कडे पाहून, हर्ष पावल्यासारखें करून)—स
मोरचा दिसतो हाच रस्ता. पंडरपुर येथून फार लांब आहे,
चाळीस पन्नास कोश. अरे वाटसरा, ह्या धर्मशाळेच्या
छात्रेखालीं •क्षणभर विश्रांति घेऊन जरा हुशार हो. ह्या
ऐन दोनप्रहरच्या उन्हांतून चालणें फार कठिण आहे !
तुझे सर्व आंग घामानें फारच थवथवले आहे ! तहान
लागली असेल तर तुला बावा, पाणी प्यावयास घालतो.
ये इकडे वस.

वि०— मला वेगी वेगी घरी गेलें पायजे. समदीं माझी मूल
मान्सं वाट पात असयाल.

दा०— अरे आज तूं कोठून आलास ?

वि०— वेदरापुन.

दा०— तिकडे काय काम होतें ?

वि०— काम व्हय, मी एका ठानदाराच्या कामापायीं येठ
गुजरायला गेलो व्हतो.

दा०— (मनांत) जास्त कशाला आपण उगाच चौकशी
करा. (उघड) बरें तर ओळख देख असूं दे.

वि०— आमी गरीब मनुकश्य, आमची कसली वोळख घेऊन
बसला रावसाव ? आपली शिरीमंताची असावी लंजे झालं
आमासनी कंधीं इसरू नका. हीच आमची तुहासनी
इन्ती हाय.

दा०— बरें तुझे नांव ?

वि०— आमा गरिबासनी नाव कसच पुसता ह्यारज, ह्या दोह्यालां
इट्टु लंगत्याती.

दा०— मी तुला कोठें पाहिलें असावें असें वाटते. बहुतकरून पंढरपुरीं असेल !

वि०— (हसून) व्हय तिथल्याच मी. तत दादा तुमासनी पन पाहिल्यावानी वाटत. आपनची तिथ्च काय ?

दा०— मी मंगळवेळ्यास असतो, पंढरपुरास देवदर्शनाला कधीं कधीं जातो.

वि०— (मनांत) आतां लौकर येथून जावें. (उघड) तुमी मंगुळ्याऊन आला व्हय ? तत आमचा गोरगरिवांच दामाजीपंत म्हून भान्यदात खुशाल हायती ? तो लइ चांगळा परानी वगा. देव त्याच कल्याण करो.

दा०— (मनांत) तोच मी असें ह्याला उगाच कशाला सांगा. (उघड) तो खुशाल आहे.

वि०— जोहार. ह्याराज मी येतो तर, जोहार. (जातो.)

दा०— (पुनः वाचावयास लागतो.) कां बरें माझे मन चंचल झालें हें ! पुस्तकाकडे लक्ष मुळींच लागत नाही. तो पांथस्थ गेला काय ? तो जातीचा अंजुन असून त्याचें रूप कसे मनोहर दिसत होते ! अहाहा ! त्याला कडकडून भेटावेसे वाटते ! तो माझ्याशीं थोडे बोलला पण तें बोलणें किती मधुर लागलें. जों जों मी त्या पांथस्थाविषयीं बोलत आहे, तों तों माझे हृदयकमल प्रफुल्लित होत आहे. ह्याचें काय बरें कारण असवें ? त्याच्याविषयीं अत्यंत प्रेम उत्पन्न होऊन त्याला पुनः पहाण्याविषयीं मी फार उत्सुक झालों आहे. असें माझे मन पूर्वीं कधींही सस्पृह झालें नव्हतें. तो इतक्यांत फार लांब गेला नसेल. त्याला एकदां हाक तरी मारतो. (उठून रस्त्याकडे पाहून) तो कोठें दिसत नाही. काय त्याला गांठण्याला त्याचे पाठीमागे धांवत

जाऊं ? (जावयास लागतो) अरे, पण मी बादशाहा
कैदी आहेना ? मी कोठे निघालों ? (पुनः बसतो) मा
मन मला येथे बसूच देत नाही. त्याला एकदां तरी भे
टच हणून सांगत आहे. काभिजनासारखी माझ
अवस्था झाली आहे ! असा तो माझें मन हरणकरणा
कोण तरी होता ! गौडवंगाली जादुगीर तर नसेलना
रस्ता आहे हा, कोण लोक कोणत्या हेतूने येतात याच
काय नेम आहे ? हे गारुड्या, घनाचे आशेने जर मला
वेड लाविले असतील तर मी कफळक आहे. तूं कोणीही अस
मी येतोच तुझ्या पाठीमागून ! (जावयास निघतो व मोठ्याने
अरे विठू, अरे पंढरपुरच्या विठूमहारा, मी आलों थांब.

(इतक्यांत चौघेही जासूद जमतात.)

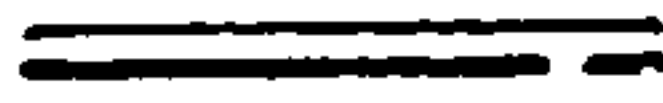
मी० साँ०— अरे किधर चलावे ओ दामाजी ? क्या कुछ
भागजानेका इरादा करता है ?

दा०— नाही महाराज, नुक्ताच येथून एक वाटसरू कोणी
विठूमहार गेला, त्याला पाहावयाला जाणार होतो. म-
हाराज, तुझाला कोठे तो भेटला काय ?

साँ०— अरे काहेका विठू महार लेके बैठा है ! मिर-
जा साहेब, इन कैदियोंपर कभी एतेवार नहीं रखना
इस कैदिको लेके इट् यहांसे निकलो.

दा०— हे विठोजी, मला तूं आतां कसा व कधीरे भेटशील ?
इतक्यांत हांहां हणतां मला हें तुझे वेड कसे लागलें ! तुला
पाहण्याविषयी मी फारच उत्कंठित झालों आहे ! विठूमहारा,
तूं येथे येऊन माझी बुद्धि कशीरे चंचळ केलीस ? तूं कोण
आहेस मला कांहींच समजत नाही. त्या विठूलाच्या मूर्तीवेडे
लक्ष लागलें हणजे मला जें कांहीं प्रेम येतें त्यापेक्षां शतपट

तुझ्या विषयीं माझे ठिकाणीं या वेळेस प्रेम उत्पन्न झालें आहे ! अरे विठू ! अगा विठूजी, लौकर येरे . मला एकही पाऊल टाकवत नाही. (त्याला हातांत धरून घेऊन जातात.)

२० ३, स्थळ, पातषाहाच्या दिवाणखान्या बाहेरील जागा :

(दोघे हुजरे येतात.)

जांफर — अरे म्या फरीद, अपने सरकार होषमें कब आ-
वेंगे ? रात और दिन उस वीठूधेडकी फिकर करते हैं,
षुमार आज दोतीन रोज हुये हैं के हम खाविंदकेसाथ बीस
पचीस आदमी मारे फिरतेहैं, जो मिले सो उसको पूछ-
तेहैं के “ वीठू कहां है ” ऐसे दीवानेके माफिक भटक-
ते फिरतेहैं.

फरीद — अब जो तूने कहा वो सब सच है, और मैं भी
देखताहूं के कलसे धूप या छांव इसका कुछ परवा न
करते हुये, वीठू धेडको बताओ, ऐसा बोलतेहुये फि-
रतेहैं.

जांफर — अरे यार, तू क्या कहेता है, कल तो तमाम
रातभर नींद नहीं आई, और जाहिरातमें उनका कहेना
ये है के गर्च कोई वीठूको यहां ला हाजिर करें तो
मेरी तमाम पातषाहात उसके सुपर्द करूं ! तैर, उनको
खुदा अच्छीतौरसे रखें, मगर अभी अंदर बिछोनेपर
लैटे हैं, और जरा नींदभी लगी ऐसा मालूम होता है, सो
बातें करना हो तो आस्तेसे कर.

'फरीद' - (हळू.) आज कहो तो उस धेडको ढूँडनेकेलिये जिधर देखो उधर आदमीयोंको भेजे हैं, मगर उसका अवतक पत्ता नहीं लगा, क्या करें !

जाँफर - अरे ये हकीकत तुझको नहीं मालुम ? अब वो मंगलवेढेके ठानेदारका नौकर है, उसको पकडलाना कुछ बड़ी बख्त नहीं, लेकिन वो यहांसे जाते वख्त सीधा मंगलवेढेको न जाते हुये और आपने कामको कहीं गया होगा, नहीं तो वो कभी मिलजाता. (आंत, " मुझको वीठू धेड कत्र मिलेगा ? " असे शब्द होतात.)

जाँफर - अपने पातषाहाकी सवारी नींदसे उठी होगी षाद ! चलो हम यहांसे अंदर निकल जावें. (इतक्यांत पातषाहा डोळे चौळीत बाहेर येतो.)

पाँ^३ - (जाफरास) वीठू धेड अवतक नहीं आया ?

जाँफर - जिहां मालिक, वो अवतक नहीं आया, मगर उसके ढूँडनेकेलिये बहोतसे जवान गये हैं, और वो अभी आवेगा.

पाँ^५ - दामाजीपंतको लानेकेलिये यहांसे जो जवान गयेथे, सो उसको अवतक नहीं लाये ? ऐ विरादर दामाजी, तूतोभी मुझको मिल, फिर बाद मुल्लाकातके और मारिफतसे तेरे वो वीठू धेड तोभी मिलेगा. (पडद्यांत " अरे विठू महारा, मला कधीं रे भेटणार ? " असे शब्द होतात.)

पाँ^६ - अरे, हमारे वीठु धेडका नाम कौन लेता है ! (इतक्यांत पंत व मीरसाहेबजान वगैरे मनुष्य येतात.)

मी० साँ^९ - (पातषाहास सलाम करून) हुजूर, बमोजब हुकुमके आपकें दामाजांपंतको पकडलया हूं, और मैने गुन्हा किया ऐसा वो खुद कबूलभी करता है.

दा०— (आपल्याशी) विठूजी मला एकदां दर्शन देरे ! हे वेदर माझे वधस्थान आले ! आतां तू कधी रे भेटणार ? हाय ! हाय ! काय माझे दुर्देव तरी ! माझा अंतकाळ आला असूनही माझ्या तोंडांतून त्या विठूलेशाचें नांव येत नाही ! तो कोण महार भेटला त्याचाच मला छंद लागला ! काय करावे ? मन त्या पांडुरंगाकडे लावितों, पण व्यर्थ ! त्या धर्मशाळेंतील महाराचीच मूर्ति डोळ्यांसमोर दिसत आहे. नशीब माझे ! (उघड) विठू, आतां माझा हेतु कसारे पूर्ण होणार !

पा^१०— ऐ विरादर दामाजी, तूनें उस धेडको मेरे तरफ लायाथा, सो वो अब कहां है ! (मिठी मारून व हनवटीस हात लावून) भाई, इसमें तेरी गुन्हेगारी नहीं, मगर मेरी तकसीर हुई ऐसा कहे तोभी चलेगा, क्योंकि अब्बल इस बातकी तहकीकात न करते हुये दोचार जवानोंको तेरे पकडनेकेलिये भेजाथा, सो ये मेरी खता है, खैर, हाल इस बातसे कुछ गरज नहीं, तूनें कहीं विठू धेडको देखा है ?

मी० भा^१०— जिहां मालिक, विठू धेड कहेनेहारा कोई राहेदार इसको मिलाथा; और ये वम्भनभी उसीके मोहोबतमें गिरफतार हुवा है.

पा^२०— अच्छा दामाजी, तेरा नौकर विठू धेड कहां है ?

दा०— हे काय सरकार आपले बोलणें ! कोण माझा चाकर ! मी सरकारचा गुन्हेगार आहे; कोठारांतील धान्य सरकारच्या हुकुमावांचून मां लोकांस दिलें खरें. त्या गुन्ह्याबद्दल मला काय सजा द्याल ती मी भोगण्यास तयार आहे,

पा^३०— अजी साहेब मेरे दामाजी, ये तुझारा कहेना मैं हर-

गिज कबूल नहीं करनेका, जिस आदमीके हात तुमने रुपयोंकी थैली भेजी थी सो वो भरोसेदार आदमी कहां है सो जल्दी मुझको बतावो.

मीर० सौ^{१३२}० — सरकार, दामाजीपंतके तरफसे या इनके बराबर आया होगा ऐसा आप गुमान करते हो, मगर वो न होगा, क्योंकि आज आठ दस रोजसे हम दामाजी-पंतके सात हैं.

दा० — मीरसाहेब सांगतात हैं सर्व खरें आहे. मजकडून असा मनुष्य इकडे आला नाही. विठू महार या नांवाचा माझा कोणीही नोकरच नाही व मी कोणाजवळ सरका-रांत भरण्याकरितां रुपयेही दिले नाहीत !

पौ^३० — क्या गलत बोलते होजी ? अरे खुद मैं तोभी होषमें हूना ? अरे जिस वखत उसने रुपयोंको जमीन पर उंडेले उस वखत मैं उसके नस्दीक था, और उसका नाम क्या और वो तुम्हारे नस्दीक कितने वरसे नौकरी करता है तमाम अहवाल उसको पूछा तो, ये माजिरेको सुनके वो बोला मैं दामाजीपंतका पिढीजात नौकर हूँ, और मेरा नाम विठू है, ऐसा उसने जाहिर किया. ओहो ! ! मैं उसके खुबसूरतीका तोभी कैसा बयान करूं घावास, जवान तोभी क्या धिरोन थी, आखरिष जिस वखत वो यहांसे गया, उस वखत मेरे आंखियों के सामने मारिंद जैसी बिजुली चमक जावे उस माफिक मेरे तैं सब रोषन नजर आया, उस वखत मेरे दिलकीभी तन्हादारी कुछ और थी, मुझको ऐसा बेहोष पाके उसो वखत उसने रुपयोंकी रसीद लेके यहांसे चलागया, अजी ये तो रहा, मगर तुमको मैं पूछताहूँ के तुम्हारे लिखे हुये हर्फ

तुम पहचानोगे या नहीं ?

१०— होय सरकार, मी अक्षर ओळखीन. (गहिंवर येऊन)
काय चमत्कार आहे हा ! मला जो विठ्ठलमहार रस्यांत
भेटला त्याला पाहून माझीही सरकाराप्रमाणेच अवस्था
झाली आहे !

११^४०— क्या बात है, उसकेलिये तेरीभी तत्रियत खराब हुई है?
तो फिर उसके बगैर तू अकेला कैसा आया ! अगर
सच पूछेगा तो उसके मोहोबतमें गिरफ्तार होके मैंभी-
दीवाना हुआ हूँ, और उसके तलाशके लिये पूछेगा तो आज
सेकड़ो जवान फिरतेहैं मगर उसका कुछ ठिकाना नहीं
लगता. क्या करें, कौन है, साहेबजान, इसीवख्त बजीर
साहेबको यहां आनेकेलिये हुकुम करो.

मी० साँ^{१३५}०— ब्रह्मोत अच्छा मालिक, हुकुमके माफिक उनको
अभी जा लेआनाहूँ. (असें लपून निघून जातो.)

११^३०— ये क्या खेल है सो कुछ मालूम नहीं पडता ! दामाजी,
मैं सच करके बोलताहूँ, आज दोतीन रोजका अंदाज हो-
गा, सो तुझारे तरफसे एक आदमी आया और तुझारा
नाम जाहिर करके ये रकम भरी है, उसवख्त वो रकम
कितनी थी सो मैं नागव्हाथा, मगर जाहिरातमें कही तो
सिवाये तुझारे भरोसेदारीके इतनी रकम कौन भेजेगा !
ऐसा रहेके तुम खुद बोलते हो के मुझको मालूम नहीं !
या मेरा दिल लेने मांगते हो सो कुछ समझ नहीं पडता, अ-
ब कहोतो इसमें मेरी गुन्हेगारी है, वो येके, तुझारे दा-
वेशारीके वाबतमें उस मुजुमदारने अर्ज लिखा था, उसमें
मजकूर क्या था सो बराबर चौकसी न करते
और उस मतलबको सच मानके पकड लानेके लिये तुमको

जत्रानोंको भेजनेमें आया, उस गुस्सेके सबबसे मेरी बात कबूल नहीं करते होंगे बाद. अरे झूठा मतलब दर्ज करके ऐसा अर्ज लिखनेहारा कौन होगा ? खैर उसके लिये तुम जो कुछ सजा फर्मावोगे तो वोही मुकर्रर किई जायगी, लेकिन दामाजी, तेरा नौकर वीठू कहां है सो जलदी बता, जियादा कहेनेकोलिये मुझको बिलकुल ताकत नहीं, मगर मैं ये कहेताहूं के वो नामजान मुझको नहीं दिखेगा तो तुम जानोके मेरी जान उखड गई. (त्याच्या गळ्यास मिठी मारतो)

दा० — सरकार हैं काय आपण आरंभलें! सरकारापुढें खोटे कोण बोलणार आहे? व बोलण्याचा हेतु तरी काय? महाराज, भुकेनें हाय! हाय! करणारांची मला दया येऊन सरकारच्या हुक्मावांचून मी त्या लोकांना धान्य नेण्याकरितां कोठारें खुलीं करून दिलीं. हा एक माझा गुन्हा तुझापुढें आहे; व दुसरा गुन्हा हा आहे कीं, मीं होऊन सरकारास ही खबर कळविली नाही. त्याबद्दल खावदांनीं मला पाहिजे ती सजा करावी, मी आतां आपल्या आधीन झालों आहे. खरोखर मी सांगतो मजकडून कोणताही मनुष्य आला नाही. ती रक्कम दुसऱ्या कोणाकडून आली असेल!

पौ० — वा: साहेब, अब तुमको क्या कहें! अरे मैं जागा रहे के नींदकी खललके लिये साब्रिती करके मुझको ऐसे बातें सुनातेहो? खैर, अब तुझारे हातके हुंफ तुमको दिखाये. बगैर उसका कुछ रफा इफा नहीं होवेगा, लेकिन तुझारे सायमें पालाहुवा वीठू कहां है, सो जलदी मेरे सामने ला खडा करो, दूसरे बातोंसे कुछ गरज नहीं, और तुम गंगलवेढेसे आतेवखत वीठू कहेनेहारा जो धेड मिला सो

वो कैसा था ? और उसकी बदन की निषानियां तो भी कैसी थी ? ये तो कहोगे ?

श० - त्याचें रूप फारच मोहक होतें, ह्यापेक्षां दुसरें काय सांगूं ? त्याचें माझे बरेंच भाषण झालें, पण त्यानें आपण पंढरपुरचा महार आहे असें सांगितलें. तो त्या धर्मशाळेंतून गेला न गेला इतक्यांत पुनः त्याला भेटण्याची मला अतिशयितइच्छा झाली. ह्मणून तो ज्या रस्त्यानें गेला तिकडे पुष्कळ वेळ पाहिलें परंतु कोठें मग तो दिसला नाहीं. पुढें जावें तर मी सरकारचा कैदी. त्या क्षणापासून तो मला कधीं दिसेल असें झालें आहे ! फारकाय सांगूं आपल्यासारखीच माझी दशा झाली आहे.

पा^३० - अच्छा, मुझकोभी मालुम होताहैके कुछ तिलसम है ! देखो जो कोई उस वीठूको लोके मुझको मिलवेगा तो मेरी वफादारी पूरी करनेकेलिये तमाम रियासत उसके सुपर्द करताहूं, वगैर उसके दर्सनके ये पातषाहातके कारोबार तमाम मुझको खार नजर आतेहैं. और जिधर देखो उधर उसके तालाषके लिये सेकड़ो जवान फिरते हैं, मगर वो किसीकोभी नहीं मिलता ऐसा वो कौन होगा ? (इतक्यांत वजीर येतो.)

व^{२२}० - (पातषाहास सलाम करून) क्या हुकुम है मालिक ?

पा^३० - वजीरसाहेब, दो तीन रोजके नीचे हमारे दामाजपिंतके तरफसे रुपयोंके बाबतमें जो कुछ रक्का आयाथा सो कहां है ?

व^{३३}० - जिहां मालिक, अर्ज आया था और वो अपने दफ्तरदारके तरफ होगा, चाहोतो इसीविख्त मंगवाताहूं. अजी मिरजासाहेब, तुम इसीविख्त दफ्तरदारके तरफ जाके दो

तीन रोजके आरसेमें जो कुछ सरकारी काररवाईके कागज आये होंगे, सो तमाम सात दफ्तरके तुहारे जल्दी आनेके लिये सरकारका हुकुम हुवा है, ऐसा जाहिर करो.

मी० साँ०^{१३२}— बहोत खूब मालिक, अभी जाके उनको ले आताहूँ (जातो.)

पाँ०^{१३३}— अजी दीवान साहेब, उस वीठू धेडकी मुझको बड़ी फिकर है, सो वो कत्र मिलेगा ? और अपने दामार्ज तो युं बोलते हैं के मेरा ऐसा कोई भरोसेदार नौकर नहीं के सात उसके इतने रूपयें देके भेजदेवें, ए तमाम गलत है, वो कोई दूसरा आदमी होगा, ऐसा करके जाहिर करते हैं, अब क्या करें !

ब०^{१३४}— क्या हमारे दामार्जीपंतका कहेना है के इतनी बड़ी रकम हमने नहीं भेजी ? फिरतो बड़ी तारीफ है ! (पंतांस) हमने उस वीठू धेडके पास पहुँचीहुई रकमकी रसीद दिई-थी सो वो तुमको नहीं मिली ? अबतक् षाद वो तुमको मिला नहीं होगा, तो रसीद तोभी कहाँसे पहुँचेगी !

दा०— मला कोण भेटणार ? व मला कोण पावती देणार ? मीं कोणाकरावर रूपये दिलेच नाहींत. धान्य लोकांनीं लुटलें, त्याचे रूपये कसे उत्पन्न होतील ? माझ्या शिल-केंत एकही पैसा नसतां मीं सरकारांत महारावरावर ही रक्कम पाठविली, असें कसें होईल ?

ब०^{१३५}— (पातषाहास) हुजूर, ये रूपयें भेजनेवाला थक, मगर जिसवखत हम् इसको पकड लानेकेलिये जवान भेजेथे, वो माज-रा आपने दिलमें लाके मारे गुस्तेके मैने रूपयें नहीं भेजे, ऐसा बोलता होगा.

पाँ०^{१३६}— अजी दामार्जीपंत, इसीके लिये हमारी बातें सब मस्त-

रियां समझके और उनको नाकबूलभी करते हो ! इसपरसे हम झूट और सच क्यौंकर समझें ? उस मुजुमदारके ख-तकेलिये, बराबर चौकशी नकरते हुवे, तुझारेतैं पकड़ मंगवाये ये खुद हमारी तक्तीर है. गर्च उसमें हमारी खता हुई है तोभी माफ करके (मिठी मारून) उस नीमजा-नकी मुलाकात करदेनेकेलिये तकलीफ उंढावें, क्यौंके मुझको बिलकूल सवर नहीं.

ता०— खरोखर मीं सरकारी धान्य लुटावयास सांगितलें. मु-जुमदारानें लिहिलेलें सर्व खरें आहे. मीं रूपये देऊन को-णीही मनुष्य सरकाराकडे पाटविला नाही. असें पुनः पुनः सांगतो, ह्या आपल्या मनुष्यांला आपण विचारवें, मी असख कशाकरितां बोलूं ? खरोखर मीं रूपये भरले नाहींत, दु-सरीकडून कोठून आले असून सर्वांचा समज मजविषयी झाला असेल !

वृ^{३७}०— (पातषाहास) ये षक्स रूपयें भेजके और उसको नाकबूलभी करता है तो उसमें इस्का मतलब तीभी क्या होगा ! अच्छा, अभी दफ्तरदार आवेगा तो इस्के हुर्फ बतवेंगे फिर नाकबूल करे तो कैसा चलेगा ? (इत-क्यांत दफतर घेऊन दफतरदार येतो.)

द^{३८}०— (मुजरा करून) क्या हुकुम है, हुजूर ?

वृ^{३९}०— दोतीन रोजकी जिकर है के मंगलबेडेसे एक लाख अडसठ हजार रूपयोंकी रकम आई सो उसके बाबतमें हमारे दामाजीपंतके जो कुल कागज व चिठियां होंगे सो सब निकालो तो देखें उसमें क्या मतलब है.

दा०— (आपल्याशीं) काय प्रकार आहे, हे कांहींच समजत ना-हीं. हा दस्तऐवज निघाल्यावर आतां सर्व निकाल होईलच.

ह्यांत संशय नाही.

१४० - अजीसाहेब, घोडा मैदान सामने, ये देखो उनका दस्त-
ऐवज. (दाखवितो.)

१४१ - (हाती घेऊन पंतांस) ये देखोजी महाराज, ये कि-
न्हे हातके हुर्क है ? अच्छी तौरसे पेहेचानो, ये तुझारे
दिक्की इम्नेहान हुयेवाद फिर सब कुछ याद होगा.

दा० - (न्याहाळून उलट सुलट पाहून) अक्षर तर माझेच
असे वाटते, माझ्या अक्षरांत व ह्यांत तिळभरही तफावत
नाहीं ! परंतु असा मजकूर मी कधीही लिहिलेला नाही.
ह्यावरच्या तारिखेला आज दाहवा दिवस, इतक्यांत मी
कसा विसरेन ? सरकार, हे अक्षर सर्वप्रकारे जरी माझेच
असे दिसत आहे, तरी हा मजकूर मी लिहिला नसून रूपयेही
मी पाठविले नाहीत !

पा० - फिर ये काम किस्का होगा !

दा० - सरकार मी तरी काय सांगवें ? (विचारांत निमग्न होऊन,
आपल्याशी) काय ह्या चमत्कारास ल्पणावें ! माझ्या प्राण-
रक्षणासाठी कोणी बरे हें कृत्य केले असवें ? अगा हे
भीमातीरनिवासा, विठ्ठला, माझी मति अगदी गुंग झाली ! मला
कांहींच समजत नाही. (गाहेचर येऊन) विठ्ठला, 'आले
माझ्या लक्षांत. खचित खचित ही तुझीच करणी ! त्वां म-
नकरितां अंत्यजाचे रूप कीरे धारण केलेस !
मजसाठीं तूं इतके श्रम कशाकरितां उगाच व्यर्थ घेतलेस !

पंद. . .

(" दाखवि त्व दिव्य पांय० " या चालीवर.)

हर हर ! हे काय तुझे कृत्य, सद्ग देवा ! ध्रु०
पापभीतिकंपित मी बदलें तुज धावा ..

हृणुन भागलास, हाय ! हे कमलाजीवा ! १

ज्ञानहीन मी न केलि क्षणभर तव सेवा,

मग किमर्थ भागलास ? कोमलस्वभावा ! २

संतत मी, विभो ! जरी तव गुणौघ गावा,

परि तुवां अयोग्य हा न हीनवेष ध्यावा. ३

तुला काय हृणवि ! मला बादशाहा ठार मारतां तरु ह्यांत
काय वाईट झालें असतें? पृथ्वी कांहीं ओस पडली नसती! देवा,
माझ्या सारखें अक्षर काढून एवढा द्रव्यभार मस्तकीं घेऊन
दरवारांत माझा महार असे सांगितलेसना ? माझ्या तर्फेनें
तूं पुष्कळ बोलला असशील ह्यांत संशय नाही. दयाळा, तें रूप
कसें होतें हें मजला दाखविण्याकरितां त्या धर्मशाळेंत तूं-
च तो प्रकट झालास. हाय ! हाय ! मी तुला त्या वेळेस
ओळखिलें नाही. तुला यःकश्चित मनुष्य समजलों. अनाया-
सें परीस हातीं सापडला असून तो पाषाण हृणून टाकावा,
त्याप्रमाणें माझे हातून झालें. विठ्ठला, तूं मजकरितां फार
फार रे भागलास, श्रमलास ! तूं तेथें गुप्त झाल्यापासून
मला तुझा ध्यास लागलेला आहे. काय परमेश्वरा, तुझा
हा साक्षात्कार ! (साश्रु) पांडुरंगा, तुला असें कर-
ण्याला, हें मला महत्संकट वाटत होतें असें मुळीच नाही.
परमेश्वरा, हें तुझे ऋण मी कोणत्या रीतीने आतां फेडविं
हें कांहींच समजत नाही. त्या धर्मशाळेंत जें तूं अल्प बोललास
त्यावरून तूं पंढरपुरस्थ विठ्ठलेश भक्तकाजकैवारी आहेस
असेच मला जाणविलेंस ! मी तुला विचारलें कीं, वेदरास
काय काम होतें? त्या वेळेस तूं मला उत्तर केलेंस कीं,
“ एका ठाणदाराच्या कामापायीं येठ गुजरायला गेलो
व्हतो ” देवा, कोण तो ठाणेदार ? हाय ! हाय ! तुझे

उपकार कित्ती आठवूं ! (पातषाहास) महाराज, हें काम त्यां खुदाचें आहे. त्याणेंच विठूधेडाचें रूप घेतलें ह्यांत संशय नाहीं. त्यामुळेंच सरकाराला व मला त्याचें वेड लागून गेलें आहे. (डोळे पुसतात.)

व^{४३}०.— (पातषाहास) हुजूर, जिस्ने तमाम मख्लुकातको पैदा करके और उन्को परवर्षभी करता है, ऐसा वो पाक परवरदिगार अदना इनसान बनके ऐसा काम करेगा ? क्या बात है ! अजी इसीनें रूपयें भरे हैं, और आप-कियासो काप छुपानेके वास्ते कुछ नकल करते बैठै, इसपरसे युं मालुम होता है के इस्का मतलब कुछ अला-हेदा है.

व^{४४}०.— वजीर साहेब, सछ कहो तो तुहारा कहेना सब गलत है, उस्को वीठू धेड क्यों कर समझे ? अजी जिस वखत मैं उस्का तेज देखा, मानिंद आफ्तावको देखनेसे जैसी आंखियां चमक जाती हैं उस माफिक उसे देखनेसे मेरी आंखियां हुई हैं, भला, तुम कहीं देखेभी हो के हीरेका चमक कोयलेको आया ? मैं सछ करवे बोलताहूं के उसने आपनी कर्दगारी बताई, इस्में कुछ षक नहीं. अगर वो इनसान होता तो एक लाख अडसट्ट हजार रूपयोंकी भरीहुई थैली अकेला कैसा ले आता ? और ऐसी छोटी थैलीमें इतनी बडी रकम तोभी कैसी रहेगी ! तुम ख्याल करोके वो अदना आदमी होता तो मुझको इ-नसानियतमेंसे निकालके दीवाना क्यों बनाता ? और वो मेरे तख्तपर आनके बैठे ऐसी मेरी खाईष तोभी क्यों होती ! और सात उस्के गले मिलनेका इशारा क्यों होता ? जिस वखत वो यहांसे गया या नगया उतनेमें गायब क्यों

होता ? ये सब खसलत इनसानकी है ? सछ कहोतो, ये लुत्फ उसीके है के जिस्ने हमे पैदा किया ! ये बारेदात तुम को कुछ मालुम नहीं, इस कामसे बाज रहो. (पंतांस मिठी मारून) भाई दामाजी, तेरे लिये वो यहां आया, उसको तू बता वेगा तो तमाम उमरभर तेरे अहेसानमंदीमें गुलाम, होके रहुंगा, इसलिये वो चीज मुझको जलदी बतला नसीब तेरा ब-होत अच्छा है के, तेरे गिरीयावजारीको सुन्के खुद परमेसर-भी आया ! ऐसा अचंबा खेल मैतो कभी नहीं देखा और नसुना. ओहो उसके कोषिषमें आज हजारो आदमी घूमते फिरते हैं, मगर वो कुछ ऐसे आदमीयोंको मिलेगा ? नहीं, बगैर तुझारे मारिफतसे उसका दर्शन नहीं होवेगा.

दा० — सकार, त्याचें दर्शन आतां कसे होणार? हें दुनियेचें अ-वाढव्य राज्य चालविण्याकारितां तो राजाधिराज परमेश्वर काय करीत असेल हें त्याचें त्यालाच ठाऊक. आमचे मनुष्यांचे त्याविषयीं तर्क निरर्थक आहेत, तो ज्यावेळेस जसे पाहिजे तसे नटतो. तेव्हां परमेश्वर लक्षणजे एकच रूप घेऊन बसला आहे असें नाही. ज्या कामासाठीं त्याणें महाराचें रूप घेतलें होतें तें काम त्यानें केलें, आतां त्याचें दर्शन कसें होईल ? स्वप्नामध्ये कामिजनास, कधींही न पाहिलेल्या अशा रूपवती स्त्रीचें दर्शन होऊन तिच्या प्राप्तीसाठीं त्या-नें यत्न केल्यास ते निर्फळ होत, हें काय सांगावें ? हें परमेश्वराचें दर्शन आपल्यास जागृदवस्थेत झालें एवढेंच. असो; आतां त्याचें दर्शन आत्म्यांस, आंधळ्यांस सूर्यदर्शना प्रमाणें, सर्वथैव दुर्लभ आहे !

पा० — मुझको जो कुछ तमा थी के विठू धेडको मिलूं और उसको घट दवाके पकड़ूं, ऐसा न होते नाउम्मेदीके दरि-

यावमें डूबके फसाहूँ ! ! फिर मेरे जानके लिये तुमको त्रिलकुल परवा नहीं, ऐसा समझना जरूर है. क्यौंजी सच्छ है या नहीं ? अब मेहेरबानी करके ये कहो के हम उसको कौनसे राहासे मिलें ? उसने अपना नाम वोठ क्यौंकर रखा ? और ऐसा काम खुद तुम्हारे लिये क्यौं करके किया ? • • •

दा०— सरकार, त्थाने माइयासाठौंच रूप कां घेतलें. तें मीं आपल्याच तौंडानें काय सांगावें ? आपल्या पदरीं पुण्य फार म्हणून तो सरकाराच्या दरवारांत आला !

पा^{४६}०— दामाजीपंत, सच्छ करके मैं कहेताहूँके इतनी बडी रकम वो तुम्हारे मोहोवतके लिये लाया, इस बातपरसे युं जाहिर होताहै के तुम बडे परहेजगारहो, और स-दूक दिलसे खुदाकी बंदगी और वैसेही रहंवाजहो, ये मेरा कहेना नहीं, खुद उसने आपने मूसेभी जाहिर किया, और युं कहाके वलियोंके फरमावरदारीमें हमसरीके ग-रीबोंको वगैर मेहनतसे कोई एक चीज कैसी मिलती है, सो येभी बयान किया, इसलिये महाराज, आप वली और विलायतके दर्जेसे वाकिफगारहो, ऐसा रहेके मैने आप-की बहोतसी गावतें किई, इतनेसे कुछ नहीं, मगर तमाम हिंदू, अक्सर करके तुम्हारे बम्मनोंको गालियां और चाहेसो बातें सुनायाहूँ, सच्छ करके पूछो तो जिस किसीके तैनातीमें जो लोग नौकारियां करते हैं, वे अच्छे अकलमंदीमें वा-किफगार, और दिलके बडे बुर्दवाज चाहिये, के जिसके स-बबसे आपने खाविंदका दिल अच्छा रहे, नही तो कंबख्त लोग सच्छ और झुटकी त्रिलकुल चौकशी न करते, दिलको आयेलो सचा बताके आपने खाविंदकी और उस्में

आपनीभी खराबी करलेतेहैं, उसी माफिक मेरा हाल हुवा है, तुम्हारे पंडित लोगोंकी मैंने बहोतसी गोत्रत किई और उनकी खराबी करनेके लियेभी मुस्तईद हुवाथा, मगर तुम्हारी लियाकतको पेहेचानके मेरे दिलकी अच्छी खातरदारी हुई, और आजसे तुम्हारे लोगोंके लिये मेरा दिल बहोत साफ राहेगा.

दा०—खाबंद हैं काय बोलतां ? ह्या हलक्या कामांसाठीं परमेश्वरास फार श्रम पडले, त्यास दरवारांत नीच मनुष्याप्रमाणें उभें रहावें लागलें, वगैरे गोष्टींविषयीं मला फार वाईट वाटत आहे ! असो, वाईट वाटून तरी काय उपयोग ? त्यानें केलेल्या कृत्यास नांव कोणी ठेवावें ? आपण त्याला भेटण्याचा मार्ग विचारलात, तो ह्मणजे मीं आपल्यास नवीन सांगावा असें कांहीं नाहीं, पूर्वीं अनेक परोपकारी व सत्पुरुष होऊन गेले त्यांनीं अनेक मार्ग सांगितलेच आहेत ! त्यांत मुख्य मार्ग ह्मणजे स्वधर्मानें वागून निष्कपट त्याची भाक्ती करावी, अधिकाराच्या योगानें किंवा दुसऱ्या कोणत्याही सत्तेच्या योगानें परधर्माचा व परधर्मी लोकांचा उच्छेद करणें हे इहलोकीं व परलोकीं मोठें दुःख देणारें पाप आहे. सरकार, ज्या वेळेस दुसऱ्याचे धर्माविषयीं राजाचे मनांत तिरस्कार येतो व त्याचे नाशाविषयीं तो उद्युक्त होतो, त्या वेळेस खचित खचित असें समजावें कीं, तो राजा आपले राज्याचा नाश करण्याविषयीं तयार झाला आहे ! त्यानें विठू असें नांव सांगितलें ह्यावरून त्याणें असें दाखविलें कीं, पंढरपूर येथें आमच्या लोकांचें मोठें जगत्प्रसिद्ध फारच जुनें देवालय आहे, त्यांत जी परमेश्वराची मूर्ति आहे ती विठ्ठल ह्या नांवानें प्रसिद्ध आहे,

तेथें हा भक्तांचा पिता असाच आपल्या एका पुंडालि-
क भक्तासाठीच धावून आला होता, व त्या दिवसा-
पासून तो त्या भक्ताच्या आग्रहाने जगत्कल्याणासाठी
मूर्तिरूपाने उभा आहे. त्या दिवसापासून त्याची भक्ति
करणारे पुष्कळ मोठमोठे सत्पुरुष होऊन गेले. व ह्यानेही
अनेक भक्तांची नाना तऱ्हेने संकटे दूर केली आहेत. तो
विठ्ठल आपण विठ्ठू बनला, व त्याने हा चमत्कार दाखविला.

पाँ० - तुम्हारे बात परसे मुझकोभी यकीन हुआ है के तुम
खुदायेतालाके बडे आषक हो, अगर हमको तुम्हारी
दीनकी हसूम बिल्कुल मालुम नहीं, तोभी नेकबख्त और
रहमबाज वली लोग तुम्हारेमें बहोतसे होगये हैं, उसी माफिक
कमदरजेसे लेके दाना आदमीतक् आप आपने मर्तबेके
माफिक उस परवारदिगारको पहेचान्नेकेलिये अच्छी
तदबीर जानते हैं, ऐसाभी हम सुने है, और हिंदू धरमें
ये नहीं के दूसरोंके दीनकी खराबी करें या उन् लोगों-
को झिटकारें औरभी बहोतसे बातें हैं, मगर मेरे दिलकी
ऐसी खांतरदारी हुईके हिंदू धरम बहोत अच्छा है. इस
दीनमें खुदाकी बंदगी करें तो उसकी दुआ मकबूल होवे
या नहीं इस लिये फिकर करना कुछ गरज नहीं, लोकेन
मेरेतैं तुम्हारे दीनमें लेके उस देवलमेंके देवकी दर्सन
होवे ऐसी तदबीर करो.

दा० - खावंद, ज्या धर्मांत आपण जन्मलों तो सोडून दुसऱ्या-
चा घेणें हें फार भयंकर काम असून बेअकलेचें आहे-
कोणताही धर्म असला तरी त्यांत सदाचरणाने वागून त्या एक
परमेश्वराला भजावे हाच उपदेश असणार, तेव्हां अमुक धर्म
चांगला आणखी अमुक वाईट म्हणणें ह्यास काय म्हणावे?

आपल्या राज्यांत आमचे पुष्कळ लोक अनेक कारणांनी आपल्या धर्मांत गेले आहेत, परंतु ते नानाप्रकारच्या दुःखांनी गांजले असतील ह्यांत संशय नाही. तेव्हां आतां आपल्या राज्यांत, धर्माच्या कामांत कोणत्याही प्रकारचा जुलुम न व्हावा असा बंदोबस्त आपण ठेवावा. वेणेंकरून लोक सुखी राहून आपले हें वादशाही तक्त ईश्वररूपेने फार दिवस राहिल.

१४०— महाराज, आपका कहेना मुझको बहोत पसंद आया लेकिन उस देवलमेंके मूरतकी दर्शन करवावोगे तो तमाम उमरभर आपके अहेसानमंदीमें रहेके तुझारा कहेनाभी हरवखत तावे मगदूर बजा लावूंगा.

दा०— सरकारास त्या मूर्तीचें दर्शन होण्यास कांहीं हरकत आहे असें नाही, परंतु परमेश्वर पाहिजे त्या ठिकाणी आहे, तो त्या पंढरपुरांतील मूर्तीतच आहे असें नाही. तो सर्वत्र भरलेला आहे. फार काय तो आपल्या हृदयांत आहे ! त्याला जाणणें हें मात्र आपलें काम आहे. कस्तुरिमृग कस्तुरीच्या वासानें सर्व रानभर फिरतो परंतु त्याच्यापाशीं तो आहे हें त्याला कळत नाही. असो; मग तेंच जाण्यांत विशेष अर्थ आहे असें नाही ! परमेश्वराचें रूप तर समजणें नाहींच, आपण समजावें तें रूप. आमच्या शहाण्या, पूर्वजांनी, आमच्या कल्याणासाठीं त्याची सुलभ रीतिने सेवा व्हावी लपून, परमेश्वराची मूर्ति कल्पून तद्वारा त्याची भक्ते करावी लपून सांगितले आहे ! अहाहा परमेश्वरा, तुला जाणावयास किती सुलभ उपाय हा !

१४१— क्यौंजी, मेरी कौन्सी भी बात कबूल नहीं करतेहो ये गण है !! अगर गौर करके देखो तो तुझारा कहेना सब

दुस्त है, मगर मेरा आखरिषका अर्ज ये है के और उसमें बखुबी तुम कबूल करो तो खातरदारीसे कहेताहूँके उस देवको मैं देख चुका.

दा० - काय तें वोलावें. माझ्या हातून होण्यासारखें असल्यास तें करण्यास मी तयार आहे.

दा०० - आपकें सरीके दानिध्मंद और रहंम्बाज आदमी इस बेदरके सलतनतमें रहें इसके सबबसे हमको तुम्हारी हरवखत मुलाकात होते रहीगी, चाहतो आपको बडे ओहदेपर बिठाऊं, या कुछ ईनाम कबूल करके सात कबीलासाहेबके तुम्हारे यहां रहें. जबके तुम्हारे बंदगीको कबूल करके खुद परमेसर तुमको दर्सन दिया ऐसे आदमीके सोहबतमें हम रहें तो उसीमें हमारी भलाई है, इसवास्ते मेहरबानी करके रहेनेकेलिये कबूल करो तो तुम्हारे रिपतेदार वगैरा लोगों को बुलवानेके लिये यहांसे अभी जवानोंको भेजताहूं.

दा० - सरकार, आपल्या हुकुमाबाहेर मीं वागावें अशी माझी योग्यता नाही, आजपर्यंत हा देह आपल्याच अन्नाने पुष्ट झाला आहे. आपलीही आतां पूर्वाप्रमाणे नोकरी करावी हें योग्यच, पण महाराज, ज्यानें माझे प्राण वांचविण्याकरितां हलक्या मनुष्याचे रूप घेतलें व सरकारांत रूपये भरतांना माझा चाकर झणून सांगितलें, त्याचे उपकार मीं कोणत्या रीतीनें बरे फेडावे ? झणून सरकाराजवळ माझा शेवटचा अर्ज एवढाच आहे कीं, पंढरपुर येथें राहून मरेपर्यंत त्यां त्रिकुलांची सेवा करण्याकरितां मला परवानगी मिळावी. त्या भगवंताचे कोणत्याही रीतीनें उपकार फेडले जाणार नाहीत हें तर उघडच आहे, वरंतुं ज्याणें एवढें अलौकिक कृत्य केले झाला यत्कींचि-

तु तरी कृतज्ञता दाखविण्याकरितां हे सर्व सोडून त्याजवळ राहण्याचा मी निश्चय केला आहे. ज्या वेळेस आपले मनुष्य मला पकडून नेऊं लागले त्या वेळेसच मी मनांत त्याला असें बोललों होतो कीं, जर या संकटांतून तुझ्या कृपेनें सुटलों तर हा संसार सोडून सर्व आयुष्य तुझ्या सेवेत मी घालवीन. मग मला आतां सरकारच्या हुकमाप्रमाणें कसें वसें वागतां येईल? तेव्हां मला मात्र आपण, तसें करण्याविषयीं परवानगी द्यावी.

पौ^१० — मैं किया सो अर्ज आप बिल्कुल कबूल नहीं करतेहो ! इस्में हमारी कम नसीबी समझना चाहिये ! आप सरके बलियोंके सात तकरीरभी करना अच्छा नहीं. खैर, आखरिष्का मेरा कहेना ये है के दोतनि रोज तोभी यहाँ आराम करे. जबके आप मंगलवेढेमें रहेनेके लिये नाकबूल होते हो तब उस जायपर कौन्से आदमीको रखें, ये आपके तरफसे मुकरर होवे तो बहोत अच्छा है.

दा० — द्या वेळेस आपण ज्याला नेमलें आहे, तो मुजुमदार फार वाकबगार असून फार चांगला हुषार आहे, त्या सच ती असामी कायम करावी. मला येथें रहाण्याविषयीं हुकुम करतां त्या प्रमाणें मी एक दिवस रहातो. परंतु पंढरपुरास जाऊन त्या मूर्तीस पाहण्याविषयीं फारच उत्सुक झालों आहे. इकडे मात्र सरकारचे लक्ष असावे.

पौ^२० — जिस आदिमीने आपकी वे आदबी और खराबी करने चहा फिर उसीके बरदाश्ती करनेकेलिये तय्यार हुये हो, बडी तारीफ है, खैर, हाल बहोत थकेहुये. नजर आतेहो इसलिये हम नहीं चाहतेहैं के तुमको और तस्दियां देखें, अर्च हम बहोत सी बातें करें तोभी हमारे दिल्की तमा कभी दूर नहीं होवेगी

मेहेरवानी करके दोतीन रोज रहो तो सबलोगोंको आपकी मुलाकात होवे ऐसा दरवार भरवाताहूँ.

दा० - मी यःकश्चित् मनुष्य आहे ! माझी भेट लोकांला कशाला पाहीजे ?

पौ^३० - दामाजीपंत, आपको मुख्तसरमें कहेताहूँ के तुमको बराबर न पहिचानेके सबबसे कैद करके पकड मंगवाया, औरभी मेरे तरफसे बहोतसे तकसीर हुयेहैं सो वो माफ करके ये पातषाहत अच्छी तौरसे चले और मेरेभी हक्कमें उस जनाबेइलाहीमें दुवा मांगोगे ऐसी मेरे दिस्की बख्शी खातरदारी हुई है. (असें लगून त्याचे पाय धरावयास जातो.)

दा० - सरकार हैं काय ? मी मात्र आपला सर्व प्रकारें अपराधी होतो खरा, आपल्या हातून माझे कांहींही वाईट झालें नाहीं, आपणांस परमेश्वरानें प्रजेचें चांगलें रक्षण करण्या विषयीं बुद्धि द्यावी, व त्यानें, आपलें राज्य सतत उत्तम प्रकार चालवावे हीच माझी इच्छा आहे.

पौ^४० - आपको मेरेतरफसे बहोत तकलीफ हुये है सो माफ करके अंदर चलो तो सब कुछ आराम होनायगा.

(सर्व जातात.)

प्र० १. स्थळ- दामाजीपंतांचा वाडा.

(उपाध्य य व दामाजीपंतांची स्त्री सावित्रीवाई.)

सा०- उपाध्येवोवा, तिकडे जाऊन आजचा एकुणिसावा दिवस! तिकडील अजून कांहींच समाचार समजत नाही. रात्री पुष्कळ प्रकारचीं वाईट बरीं स्वप्ने पडतात, व्हाय पडतात त्यांची दुसऱ्या दिवशीं आठवण सुद्धां राहात नाही इतके दिवस मी कसे तरी दुःखानें लोटले, आतां माझ्यानें दिवस कंठवत नाहीत तिकडचे वर्तमान मला काय असेल तें सांगा. तुझास खचित ठाऊक असेल पण तें मला आपण सांगत नसाल! तर असें करूं नका; कसाही समाचार असला तरी सांगा. माझे मन आतां अंगदीं दगडापेक्षांही कठिण झाले आहे! सांगा हो सांगा, मग पुढें मला काय करणें तें मी करीन. (डोळा चोळून) उपाध्येवोवा, हा माझा डावा डोळा फारच लवू लागला आहे, काय ह्याचा गुण तोही मला सांगा. खरें मात्र सांगा, संकोच धरूं नका.

उ०- स्त्रियांचा वामनेत्र लवणें हें शुभ चिन्ह होय; ह्याचें फल इष्टजनप्राप्ति आहे. तेव्हां आपल्यास पंतांची भेट आतां लौकर होणार यांत संशय नाही. आतां उगाच तुझी शोक करूं नका. पंतांचा मलाही अद्यापि मुळींच समाचार कळला नाही. 'कळल्यावर आपल्यास सांगितल्याशिवाय मी कसा राहीन ? कालच माझ्या मनांत आले होते कीं, कोणी तरी बेदरास मनुष्य अशासाठीच पाठवावा; परंतु तसा विश्वासू मनुष्य कोणी सांपडला नाही. एक

दोन दिवस आणखी त्यांची वाट पाहून नंतर मीच स्वतः तिकडे जाण्याचे करणार. पंतांला बादशाहाकडून कांहींही अपाय होणार नाही. हे तुम्हीं पूर्ण लक्षांत ठेवावे. पंतांच्या वियोगाने माझीही आपल्यासारखीच दशा झाली आहे. परंतु त्यांत लक्षणजे बादशाहाकडून कांहीं इजा होईल, असे माझ्या मनांत सुद्धां येत नाही.

सा० — असेच मला सर्व लोक दररोज सांगतात. परंतु तेवढ्याने मला सुवास कसे पडेल ? जेव्हां त्यांचे पाय पुन्हा पाहीन तेव्हांच माझ्या जिवांत जीव येईल.

[इतक्यांत एक दूत येतो.]

दूत — दामाजीपंतांची औरत कहां है ?

उ० — (घाबरून तिला आंत जाण्याची खूण करितो.)
(मनांत) काय हे आणखी दुसरे अरिष्ट आले ! (उघड)
अरे कोण तूं व कोठून आलास ?

दूत — महाराज मैं बंदरपातषाहाके तरफसे आयाहूं.

सा० — (मनांत) हाय ! हाय ! आतां हा काय सांगणार व कशाकरितां आला आहे नकळे ! माझे हृदय तर करपून गेले ! (उतावीळ होऊन त्याला) अरे बाबा, तिकडेच काय वर्तमान आहे तें मला लौकर सांग ! तूं मला तिकडे नेण्याकरितां आला आहेस की काय ? नेत्र असशील तर ही मी येण्यास तयार आहे.

० — (रागावून) अहो, तुलाला आंत जायला सांगितले होतेना ? मग इतक्या तुम्ही उतावीळ कां ? मी सर्व त्याला विचारतो. तुम्हें बोलणें त्याला समजणार नाही. (त्याला) कशाकरितां आलास बाबा, दामाजीपंतांची तुला कांहीं खबर माहित आहे काय ?

दूत — जिहां, उन्हीका खबर आपको सुनानेकेलिये आयाहूं.

सा० — (मनांत) माझें हृदय फार धडधडत आहे. पण हा काय सांगिल तें ऐकण्याविषयीं मीं फार उत्सुक झालें आहे.

उ० — काय वर्तमान आहे, माझा दामाजीपंत खुशाल आहेना ?

दूत — जिहां महाराज, वे बहोत अच्छे हैं.

उ० — (तिला) पंत खुशाल आहेत. कांहीं काळजी करू नका. (त्याला) तर मग बादशाहाकडून काय हुकुम आहे ?

दूत — पंडत महाराज, पातषाहाका तो कुछ हुकुम नहीं, मगर उन्होने युं बोलके भेजे हैं के दामाजीपंतकेलिये फिकर करना कुछ गरज नहीं, क्योंकि, वे यहां आनेके अब्बल उनके मेहरबानीमें पाला हुवा एक घेड आके तमाम रूपये चुका दिये. और वे दो एक रोजमें यहां आवेंगे. सो ये तमाम हकीकत उनके औरतको जाहेर करो, मेरेको और दूसरे कामोंकी जलदी है, सो मैं जाताहूं.

(जातो.)

उ० — अहो सावित्री बाई, धन्य तुमची. कोणी पंतांच्या महारानें बादशाहाचे दरबारीं जाऊन सर्व रूपये भरले असैं त्यानें सांगितलें. तो तर आतां निघून गेला. पंत खुशाल आहेत हेंच सांगण्याकरितां तो आला होता. (स्तब्ध राहून) काय चमत्कार हा ! कोण पंतांचा महार हा ! कोणी त्याला रूपये पाठविले ? त्याजवळ इतके रूपये कोणीं दिले ! हा काय प्रकार असावा कांहींच समजत नाहीं. (विचार करून) हे रूपये त्या पंढरीनाथानें पंतांकरि-

तां भरले असें मला खास वाटते. एवढी रक्कम ह्या दिवसांत दुसरा त्याशिवाय कोण भरणार ! काय तो विठ्ठल परब्रह्म स्वतः महार झाला असेल काय ? संशय कशाला ! भगवद्भक्तांचा महिमा मोठा विलक्षण आहे ! परमात्म्याला भक्तकाजकैवरी नांव उगाच मिळाले आहे काय ? दाम्जी, तू धन्य आहेस. तुझे वर्णन करणे माझ्या वाणीला अगम्य आहे. हे खचित खचित त्या विठ्ठलाचेंच कृत्य ! काय पंतांचे भाग्य हे !

३०— काय लणतां ते मला कांहींच समजत नाही. विठ्ठोवाने आल्याकरितां असें केले काय ? पण असें होईल कसे ! ह्या वेळेस मी स्वप्नांत तर नाहीना ! देवा, तुला आमच्यासाठीं इतके भागवे लागलेना ? विठ्ठला, त्यां घेतलेले श्रम त्यांचे प्रचीतिसे येऊन त्यांना काय बरे वाटले असेल !! पंढरीनाथा, तुझ्यावर तिकडची अतोनात श्रद्धा होती ह्यांत संशय नाही, आणि लणूनच तू निर्वाणीं धावलास; देवा, हे तुझे ऋण आमच्या हातून कसे व केव्हां फिटणार ? आतां ह्या गांवीं एक घटिकाभर सुद्धां राहणे योग्य नाही तिकडून येणे झाले कीं, पंढरपुरास त्याचे चरणांजवळ राहावयास निघून जावयाचे. देवा, आतां त्यांना मात्र इकडे आल्याशिवाय परस्पर पंढरीस जाण्याची बुद्धि देऊं नको. आत्मी उभयते बराबर तुझ्या पायांजवळ येणार. त्यांचे मुख जेव्हां दिसेल तेव्हांच हे वर्तमान मला खरे वाटेल.

४०— ह्या ईश्वरसदृश प्राण्यांचे दर्शन कधीं होईल असें मला झाले आहे. एतद्विषयीं सविस्तरवृत्त त्यांच्या मुखांतून श्रुत व्हावे लणून मी फारच उत्कांठित झालों आहे. ईश्वर-

साक्षात्काराच्या कथा इतके दिवस आपण ग्रंथांतच अव-
लोकन करीत होतो, व ऐकत होतो. आज तर हा प्र-
त्यक्ष अनुभव आला. अहो नास्तिकलोकहो, अहो कर्म-
धर्मभ्रष्टजनहो, परलोकाविषयी निर्भय राहून, ह्या पृथ्वी-
वरील, क्षणिक सुखाचा आभास मात्र उत्पन्न करणाऱ्या
विषयवित्तादिकांमध्ये गढून ह्याउपर तरी ह्या परमका-
रुणिकास नका हो विसरूं. परमेश्वराचें भय वाळगूड
नरकयातनेपासून दूर रहा. ह्यांतच तुमचें कल्याण
आहे. अर्धवट विद्या, अविचार, कुसंगति, वित्त, अ-
धिकार इत्यादिकांचा चिखल आपल्या ज्ञानचक्षूंचर उडवून
घेऊन, अंध बनून हीं अमोलिक शरीर्यष्टि हरवूं नका.
विचार करा ! विचार करा ! आणि ह्या मनुष्यजन्मांत,
अफाट वाळवंटांतील वाळूच्या एका कणाप्रमाणें, तुमच्या
वांझ्यास आलेलें हें अल्प आयुष्य भलत्याच कामांत खर्च
करूं नका. धन्य ! धन्य ! पंतहो तुमची धन्य आहे.
पांडुरंगाशिवाय हें कोणाचेंही कृत्य नव्हे, असें माझे मन
मला सांगतें. व तद्विषयी मला किंमपिही शंका सुद्धां
येत नाही. आतां हें शुभ वर्तमान सर्वत्र केव्हां कळवीन
असें मला ज्ञानें आहे तर प्रथमतः आपल्या मंडळींत
हें विश्रुत करावें. (जातात.)

प्र०२. स्थळ-मुजुमदाराचा वाडा.

(मुजुमदार व त्याची स्त्री.)

मुजुमदार- अहो अशा या इकडे; किती सारा दिवस रागा-
वावे, आह्मीं तुमच्याकरितां जरी कितीही श्रम केले तरी
ते आपल्या मनास कधींच यावयाचे नाहींत. असा काय
स्वभाव हा ! काय असेल तें मला निष्कवटपणें सांगावे.
काय पाहिजे असेल तर बोलून दाखवावे, मी यावयास
तयार आहे. असें वेड्यासारखें कोणीं केरें लणजे मला
अगदीं राग येतो. आज लणजे मला कोणत्या गोष्टीचा
तोटा आहे असें बिलकूल नाहीं. तुम्ही मात्र ह्या अशा !

स्त्री- आपल्याला कोणत्याही गोष्टीचा तोटा नाहीं सर्व ठीक
आहे. मी मात्र मनास येत नाहीं, म्हणून दुसरी करावी
म्हणजे ठीक होईल.

मु०- (लाडांत येऊन) दुसरीही केली असती, पण आ-
पला राणीसरकारचा हुकुम पाहिजेना ! मुलींना काय
तोटा आहे ?

स्त्री- माझे काय गेलें आणखी दहा लग्नें केलींत म्हणून !
खुशाल करा, मझी आपल्यास मुळींच आडकाठी नाहीं.
मला काय बरेच झालें. ह्या संसारांतून सुटून तरी एकदां-
ची. (आंत जावयास लागते.)

मु०- (जवळ जाऊन तिचा हात धरून) असें काय बरे
हें ! तुम्हाला मस्करीनें बोललें सुद्धां खरे वाटतेंना ? आ-
म्ही जर आपल्या बायकांशीं विनोद करूं नये तर करावा
तरी कोठें. मागा तुम्हाला पाहिजे. तें मजजवळ, आ-

हा मंगळवेढें महाल माझा आहे. सर्व खनीना माझ्या हातीं आहे. इतके दिवस तो दामाजी होता, तो सुद्धां आतां गेला. काय त्याचें झालें तें अद्याप समजणेंच आहे. तुमच्या तोंडांतून काय तें येऊं द्या. मी देण्यास तयार आहे. बोल बोल, आतां उशीर करूं नका.

स्त्री— सगळें आपले स्वाधीन आहे म्हणावयाचें, मात्र, परंतु मला उपयोग काय ?

पु०— असें कां बरे म्हणतां ? मीं तुम्हांला काय कमी केले आहे ! काय माझा अपराध असेल तर सांगा. मला तुमच्या अशा बोलण्याचा अगदीं राग येतो. परंतु (हनुवटी धरून) ह्या मुखकमलाचा एकदां मुका घेतला कीं—(असें ह्मणून मुका घ्यावयास जातो)

स्त्री— (हात झिटकारून तोंड एकीकडे करते.) नका माझा घेऊं मुका. व्हा पलिकडे.

पु०— अहो, ही सर्व खटपट मी आपणाकरितां करित असतां शेवटीं आम्हाला तुम्हांकडून हें बक्षीस मिळवेंना ! ही बायकांची जात मोठी खराब आहे. ह्यांचे जों जों आपण लाड करावे तों तों ह्या अधिकच डोक्रीवर बसतात. आम्हीं पुरुषांनीं बाहेर मरपर श्रम करावे, लोकांचें बोलून घ्यावे, खोटे नाटे करावे, आणि ह्यांच्या तबबेती राखाव्या तरी ह्यांना त्याचें कांहींच नाही. सुखानें नवऱ्यांकरावर कधीं ह्या गोड बोलवयाच्या नाहीत, स्त्रियांसारखी कृतघ्न जात जनावरांमध्ये सुद्धां मिळणार नाही. तरी परमेश्वरानें ह्यांना परतंत्र केल्या आहेत ! ह्यांच्यामध्ये गर्भसंभवादि गोष्टी स्वातंत्र्यदानि करणाऱ्या आहेत ह्मणून फार चांगले आहे ! जगतांत कुकर्म व्हावयास मुख्यसाधन स्त्रीच

होय! ज्या पुरुषाचे पायांत ही जबरदस्त विडी पडली
 नाही तोच पुरुष तुहंगांत पडला नाही, व त्यामुळे तें
 सुखी म्हणावयाचा ! ह्या भवनदीतील खरोखर ह्या मगरी
 आम्हा पुरुषांस धरण्याकरितां ' आ ' करून राहिल्या
 आहेत. ह्यांना उगाच कोणी स्त्रीलंपटानें अवला हें नांव
 दिलें आहे! परंतु ह्या अशा पराक्रमी आहेत कीं लढावें
 मध्यें हजारों लोकांचे प्राणहरण करणारे जे महा वीर
 ह्यांना सुद्धां ह्या दृष्टिवाणानें बलहीन करून केव्हांच शत्रू
 प्रमाणें हस्तगत करितात ! मग यःकश्चित् अमच्यासा
 रख्या मनुष्यांची ह्यांच्यापुढें काय मातवरी. ह्या बोलतील
 एकाशीं, मन असेल भलतीकडे, आज प्रेम असेल ए
 काशीं, उद्यां त्याला सोडून तिसऱ्याशींच माया दाखवि
 तील! स्नेहप्रेमादि छेदण्याविषयीं ह्या साक्षात् शत्रूंच्य
 तीक्ष्ण धारा होत ! दारूहून हजारपट मादक, हा स्त्रीसारख
 पदार्थ ह्या पृथ्वीवर जर मुळींच नसता तर पुरुष कधींह
 निलंजपणें पापमार्गांत पडले नसते. साहस करण्याविषय
 तर ह्यांचे ठिकाणीं वायूपेक्षांही जास्त वेग येतो. परमेश्व
 रा, प्रजापतीचा मार्ग हा अशा रीतीनें कशाला काढलास
 ह्यांनीं पृथ्वीवर काय काय अनर्थ केले आहेत ! कोण
 तप केले कीं ह्यां आल्या पुढें कपटी ! आजपर्यंत ह्यां
 कोट्यवधि श्रीमंतांस भिकेस लाविलें असेल ! लक्षावधि
 तरुण मदनासारख्या सुंदर पुरुषांचे प्राण हरण केले अ
 सतील! ह्यांची योग्यता लटळी लणजे ह्यांना बसतां ला
 व उठतां बुकी हेंच बक्षीस पाहिजे. असें नायकांविषय
 किती बोलू ! जा येथून निघून, कर काळी ! माझ्या ह
 ष्टीसमोर नको.

स्त्री- असें अगदीं रागावयाला काय झालें? मीं आपल्याशीं उ-
गाच विनोद केला, त्यांमुळे आपण मजवर एवढा
कृपेचा वर्षाव केला ना ? ही मी. तुमच्या पायां पडते.
मला सर्व क्षमा करा. हा तुझा पदर पसरला. मला
नकळे वाई एरवें पेटेल हें! (असें हणून मिठी घालते.)

मु० - मी तुझाला कोठें बोललों ? उगाच रागानें भकलों
काहीं तरी! स्त्रियांशिवाय पृथ्वी चालेल तरी कशी ? स्त्रि-
यांची योग्यता काय सांगवी ! स्त्रिया ह्या सर्व सुखाचे
मूलस्थान आहे. ह्या भवारण्यांत तृषित झालेल्या पुरुषाची
विमल स्त्रीजलावांचून आणखी कशानें तहान . भागणारें
आहे ? संतांतांत स्त्रिये वांचून रहाणें हणजे अगाध समुद्रां-
तून नावेवांचून जाण्याचा यत्न करणें ह्या प्रमाणें आहे !
लगामेच्या योगानें घोडा जसा स्वाधीन रहातो त्याप्रमाणें
ह्यांच्या योगें पुरुष बेकाम न होतां सन्मार्गांत राहतो. व-
हुधा आड मार्गानें जाऊन खाड्यांत पडत नाही. पुष्कळ
समंजस पुरुषांना स्त्रीबंधन नसल्यानें, ऐन तारुण्याचे
धुंदीत, अति निंद्य आचरणानें ते ह्या जगांत अगदीं कवडीच्या
किंमतीचे होऊन पशूंच्या उपमेसही अयोग्य असे झाले
आहेत ! पुष्कळ ठिकाणीं सावु हणविणाऱ्या पुरुषांनीं
स्त्रियांची व्यर्थ निंदा केली आहे! पुरुषांना आपलीं इंद्रियें
आपल्या आधीन ठेवण्याचें सामर्थ्य नाही, ह्यांत त्या त्रि-
चाऱ्यांचा काय दोष ! ह्याद्वल वास्तविक पाहतां पुरु-
षांनींच आपली निंदा करावी. परंतु तसें न करितां आप-
ल्या अपराधांद्वल ते दुसऱ्यांस दूषणें देतात ! ज्याच्या
जवळ विद्या वगैरे, द्रव्य मिळविण्याचें काहींच साधन
नाहीं व दुसरे कोणत्याही रीतीनें तें त्यास मिळत नाही

अशा दरिद्री पुरुषाने लक्ष्मीची निंदा केलेली कोणास तरी रुचे-
ल काय! सारांश काय की. प्राणिमात्रांच्या विश्रांतीसाठीं जशी
परमेश्वराने रात्र केली आहे त्याप्रमाणेच ही स्त्रीजाति उत्पन्न-
केली आहे !! झाले आतां ?

(इतक्यांत पडद्यांत 'अहो मुजुमदार, दार उघडा.')

मु० - बाहेर कोण ह्या वेळेस रात्रीं हाक मारीत आहे ?

ग० - महाराज, मी गणपतराव.

स्त्री - आली इतक्यांतच कोणी कटकट !!

मु० - कोण गणपतराव ! या की हो आंत.

(गणपतराव येतो, ती जाते.)

मु० - आज आपण रात्रीं कोणीकडे ?

ग० - काय करतां, तसें काम असले ह्मणजे अशा वेळींही यावे
लागते. आजचें वर्तमान तुझांस कांहीं समजले नसावें,
असें मला वाटलेच होतें, आणि ह्मणूनच मी तुमच्याकडे
आलों.

मु० - अहो, असें काय वर्तमान तें ?

ग० - ऐका, सांगतो. दामाजीपंत निरपराधी ठरून सुटला
बहुधा तो उद्यां किंवा परवां येथें येईल.

मु० - काय तें बोला लीकर उगाचं काय ह्मणून थट्टा
कारतां. थट्टा करणें ती तरी वेळ पाहून करावी. दामाजी
सुटला असेल नाहीं कोण ह्मणतें, ह्या जनांतून सुट
ला असेल खरा ! सांगाहो काय वर्तमान तें.

ग० - मीं जें आज संध्याकाळीं ऐकिलें तें तुझाला सांगितलें
मग तुझाला खरें वाटो कीं खोटें वाटो; मी आपली भ
ल्याच वेळीं थट्टा कशी करीन ?

मु० - बरें बरें काय ऐकिलेंत, कोठें ऐकिलेंत, कोणीं सांगि

तलें, तें बोला. ऐकायाला आपलें काय जातें! तुम्ही मु-
दाम रात्रीचे आलां तेव्हां तुम्हांला मान नकोका द्यायाला ?

ग०— तें कांहीं ह्मणा, मीं चिंतोपंत, रामभाऊ वंगरे मंडळी-
च्या तोंडांतून असें ऐकिलें कीं आज कोणी बादशाहाकडून
मुदाम मनुष्य आला होता, त्याणें असें सांगितलें. कीं
पंढरीच्या विठोबानें महाराजें रूप घेऊन, पंत जाग्याचे
अंगादरच सर्व रूपये भरले. तेव्हां आतां दामाजीचा
कांहींच अपराध नाही हें उघड झालें. हें कल्प पाहून बा-
दशाहास केवढा चमत्कार व आनंद वाटला असेल. उ-
गाच आपण त्या साधुपुरुषाशीं आजपर्यंत वैर धरिलें !!

मु०— (हसून) तुमच्या शहाणपणाची आतां कमाल झाली !
काय हा गणपतराव तुमचा भोळेपणा ! मग मीही प्र-
त्यक्ष पाहिलेलें एक तुम्हांला वर्तमान सांगतो.

ग०— तें काय वर्तमान ? असेच कांहीं चमत्कारिक आहे
कीं द्याहीपेक्षां चमत्कारिक आहे ?

मु०—काल येथें रात्री असें झालें कीं, स्वर्गातील इंद्रादि सर्व
देव अप्सरांसह येऊन त्यांनीं एक रत्नखचित मंडप
तयार करून त्यांत नानाविध उपभोग घेतले. त्या वेळे-
स मीही तेथें गेलों होतो. अहाहा ! काय तें सौख्य ! त्या
ठिकाणीं, कल्पतरु ह्मणतात ते सुद्धां म्या पाहिलें.

ग०— म्हणजे ! कांहीं तरी बोलतां आपण, भलतेंच कांहीं तरी
सांगतां ! खरोखर कांहीं असेल तर सांगा ! हें स्वप्न पड-
लें असेल तुम्हांला !

मु०— आहो ! भलतेंच सांगतो, आणि तुम्ही मात्र काय तें खरें
सांगतां ! अहो, तर तुम्हाला असें समजत नाही कीं, तो
परमात्मा परम पवित्र, निराकार मनुष्याचें रूप घेऊन

रूपये भरील असें कधीं तरी या कलियुगीं आतां संभवेल काय ? मगच्या युगांतिल आतां गोष्टी राहूं द्या ' तो भक्तांसाठीं पाहिजे तें करील असें मी पण नणनें, परंतु ईश्वरानें ज्याच्यासाठीं ह्या घेऊन त्याचें कार्य करावें असे भक्त व भक्ति ह्या काळांत आहे कोठें ? असा काय दा- माजी भक्त लुगून गेला आहे ! तो मोठा दांभिक व कावेवाज आहे. ' विठोवानें रूपये भरले हें जर तुमच्या ह्यणण्या- प्रमाणें क्षणभर खरें मानिलें, तर दामाजीनें केलेले विश्वा- सघाताचें कृत्य त्या पंढरीनाथासही आवडलें असें झालें. हें धडधडीत वाईट कृत्य शतमूर्खाशिवाय कोणालाही आवड- णार नाही, मग गणपतराव, त्या न्यायी परमेश्वरास कसें बरे आवडेल ? अहो, दामाजीच्या पक्षाच्या मंडळीनें हें कांहीं तरी उठविलें आहे, आणि तें तुम्ही खरें मानितां, काय ह्या तुमच्या अकलेस म्हणावें. असें भलभलतेंच त्यांनीं सांगितलें म्हणून आमचें काय त्यांत कमी होणार ? बादशाहाचा मनुष्य तुम्हीं प्रत्यक्ष पाहिला होता काय ?

ग० - मी प्रत्यक्ष त्याला पाहिलें नाहीं. मी आपला गांव- बातमी सांगायला आलों. ती खोटी असेल असें तुम- च्या बोलण्यावरून मला पण आतां खास वाटतें. ह्यांत त्या मंडळीचा काय मतलब असेल तो परमेश्वर जाणे. गांवांत सर्व ठिकाणीं हीच बातमी पसरली आहे.

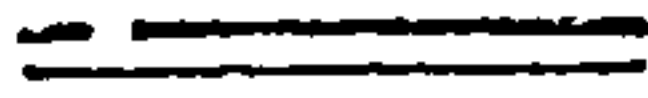
ग० - तुमची तर आतां खात्री झालीना ? मंडळीचें आतां कांहीं चालत नाहीं, तेव्हां ही एक त्यांनीं टूम काढली. तिकडे दामाजीचें काय झालें हे बहुधा उद्यां परवां समजेऊ. मग त्यांनाच विचारां तुम्ही कीं कशांतून तुमचा दामाजी सुटला तो !

ग०— वरें आतां फार रात्र झाली आली जातो.

मु०— येथेंच कां निजाना आतां ? एक दिवस घरीं नाही तर नाही !

ग०— गेलेंच पाहिजे मला, अद्याप जेवण कोणाचें झालें आहे ?

मु०— वरें तर याः अरे कोण ओहरे बाहेर ? घांना सोबत जा कोणी बराबर. (सर्व जातात.)

प्र० ३. मंगलवेढें, पंतांचा वाडा.

(उपाध्ये व चितोपंतवैरे कारकून मंडळी येते.)

चि०— ह्या वेळेस जरी पंत भजन करीत नाहीं आहेत, तरी ही त्यांची वेळ दररोजची भजन करण्याची असल्यामुळे भजनाचे ध्वनि जणुं माझ्या कर्णांत पडत आहेत असा भास होत आहे. उपाध्येवा, काल आपण सांगितलेले पंतांचें वर्तमान ऐकून आत्मांस जो अत्यानंद झाला आहे तो कांहीं सांगतां येत नाही. ह्या साधुपुरुषाच्या वियोगापासन तो आज पर्यंत रात्रीं शोष सुद्धां मला लागत नव्हती. काल आनंदाचें वर्तमान ऐकिल्यामुळे म्हटले असतां गेल्या रात्रीं तरी ती सुखानें लागावी, परंतु हें विह्वलाचें पंतांसाठीं अलौकिक कृत्य ऐकून नानाप्रकारचे विचार माझ्या मनांत येत, अन्तःकरण प्रफुल्लित होई, क्षणमात्र मध्ये निद्रा लागली न लागली कीं पुढें पंतांची मूर्ति उभी राही ! केव्हां ह्या पुरुषाचें दर्शन होईल असें झालें आहे.

धन्य त्या पंतांची ! धन्य पंतांच्या आईबापांची की, ज्यांच्यापासून हे सद्गुण निघाले. अहो कोणी येत असल्यास मजबरावर चला. पंतांशिवाय एक घटिका सुद्धां माझ्याने आतां काढवत नाही. तो दयामृत मेघ ह्या चातकाच्या मुखांत दर्शनधारा केव्हां घालील ?

रा० - आपण क्षणतां अशीच माझीही अवस्था झाली आहे. तुम्हीं ती कांहीं तरी बोलून दाखविलीत मला ती मुळीच बोलून दाखवितां येत नाही, इतकेच. चला येत असाल तर मी हा असाच निघालो. अहो ज्यांच्यासाठीं साक्षात् परमेश्वराने महाराचे रूप धरिले त्यांच्या दर्शनासाठीं अद्याप आली गेली नाही हे केवढे आमचे हतभाग्य !

क० - हतभाग्य कां ? आली मोठे भाग्यवान आहो, कारण अशा सत्पुषाचा समागम आम्हांस सर्वकाळ आहे, व त्यामुळे आम्हांस आजपर्यंत बहुत लाभ झाले आहेत. ह्या दुष्काळांत अन्न नसल्याने जी लोकांची स्थिति झाली आहे, तीच पंतांच्या वियोगाने माझी स्थिति झाली आहे. अहो पंत, तुमची गांठ आतां केव्हां पडणार ! तुम्हाला कडकडून भेटून तुमच्या पायांवर हे मस्तक ठेवून हे आलेले प्रेमाश्रु कधी त्यांवर पडतील ? हे साधो, तुमच्याशीं भाषण करण्यावांचून आतां इतर बोलणे मला व्यर्थ भासत आहे. पंत, आपल्यावांचून जर आम्हाला एक-एक क्षण युगाप्रमाणे वाटत आहे तर आपल्या कुटुंबास काय बरे वाटत असेल !

उ० - अहो, बादशाहा म्हटला म्हणजे किती दुष्ट आहे, हे आपणास ठाऊक आहेच. पहा, एवढा भयंकर दुष्काळ पडल्याने राज्यांत काय काय अनर्थ उद्भवले आहेत हे

त्यास कांहीं तरी माहित असेल काय ? पंतांस घेऊन ने-
 प्यासाठी त्याने ते मनुष्य पाठविले त्या वेळेस
 तो किती क्रोधाविष्ट होऊन खवळला असेल
 याची कल्पना सुद्धा करणे काठेण आहे.
 त्या वेळच्या त्याच्या आवेशावरून पंतांस देहान्तच शिक्षा
 झाली असती हे अगदी स्पष्ट आहे. असे 'अंसून धादशा-
 हाकडून मुद्दाम जासूद समाचर सांगण्यास आला ह्यावरून
 तेथे काय चमत्कार झाला असेल बरे ? पृथ्वीवरील ला-
 खोंगणती मनुष्यांसारखे मातेचे तारुण्यवन छेदून या
 अवनीतलावर पशुवत् यथेच्छ आहार निद्रा करण्याकरितां
 पंत जन्मले नाहीं, तर हा कोणी अलौकिक पुरुष आहे
 हे अखिल जगतास कळविण्याकरितां परमेश्वराने हा खेळ
 केला, यांत किमपि संदेह नाहीं. त्याच्या दर्शनाने द्वादशाहा-
 र्या अंतःकरणास पश्चात्ताप, दया, शांति आणि प्रेम ह्यां-
 चे झरे लागले असतील. महाराजसवर एवढी रकम पंतां-
 साठी पाठविणारा असा उदार व श्रीमान गृहस्थ ह्या दु-
 भिक्षकाळांत त्या भगवंतेशिवाय कोण मिळणार आहे !
 इष्ट स्तु कल्पवृक्षाशिवाय कशी प्राप्त होईल ? पंत, तु-
 मचा वियोग मि आतां विलंबरूप वायूने न पेटवितो तो दर्शनव-
 र्षाने तुम्ही थंड करा. आपले एकदां दर्शन झाले लक्षणजे
 सर्व तीर्थांचे दर्शन झाल्याचे श्रेय येणार आहे. अहो,
 तुम्ही त्याला भेटण्यासाठी निघण्याविषयीं सर्व तत्पर आहां,
 आपमाणे मीही आहे; परंतु पंत बहुधा आजच येथे
 येतलि असे मला वाटते; आज बघ आल्यास उदयिक
 आपण सर्वांनीं तिकडे निघावे. अजून त्यांची येण्याची वेळ
 आहे.

(इतक्यांत कांहीं ग्रामस्थ मंडळी येते.)

कृत्ये रु— आमचे पंत अद्याप आले नाहीत काय ? ते कधी येणार ? आम्ही त्यांच्याशिवाय अगदां परदेशी झालो आहो. पंतांसाठी भगवानाने महाशुचें सौंग घेऊन सर्व रूपये भरलेना ?

ठ०— अशासारखे वाटते खरे, पंत येऊन सर्व वृत्त कळेल ते व्हां निःसंशय काय ते समजेल. पंत लटले लणजे आजच यावे असे मला वाटते.

(इतक्यांत परिवारासह दामाजीपंत येतात व सर्व लोक पायां पडण्यास जातात.)

दा०— अहो काय हे ! मी आश्लयसारखाच एक मनुष्य आहे. माझ्या पायां कशाला उगाच पडतां ? (उपाध्ये-बोवांस, डोक्यांत पाणी आणून) महाराज, आपल्या चरणांच्या आशीर्वादाने. लोकांन जें महत् संकट वाटले होते त्यांतून मुक्त झालो, हे वर्तमान आपल्यास दूतमुखे कळलेच असेल.

ठ०— (त्यांस दृढालिंगन देऊन) पंत, त्याने सविस्तर वर्तमान कांहा सांगितले नाही; कोणी महारने सरकारांत सर्व रूपये भरले, आपण खुशाल आहां, व लवकरच येणार एवढेच सांगितले; परंतु तेवढ्यावरून आम्हांस असे वाटले की, हे कृत्य खचित खचित त्या पंढरपुरनिवासी, व्यसनसमुद्रपतितपोतविड्वलेशाचेच आहे ! पंत आपल्या भक्तीचा आतां कळस झाला. हजारों पापिजन आपल्याच दर्शनाने पापविमुक्त होतील. अरे ! ह्या संपुरुषागमनाने मी अगदी तळीन झाल्यामुळे क्षणभर मला देहभान नाहीसारखे झाले होते ! पंतांची भार्या अद्याप आंतच आहे काय ? त्या आंत

कशा राहातील ? ह्या आल्याव. (इतक्यांच सावित्री बाई येते.) धन्य ह्या स्त्रीपुरुषांची ?

दा० - अहो आपणास वाटलें तें सर्व खरें आहे ! गुरुराज, अहो सर्व लोकहो, पंढरीनाथाचा मी फार ऋणी आहे; ज्याचें ध्यान अचिंत्य आहे, तरी संसारादिपाशांचा छेद करून अरण्यासारख्या निर्जन स्थळां कंदमूलादि .. खाऊन श्याचें मधुर उदक पान करून ज्याचे प्राप्तीची इच्छा करितात, ज्याच्या शोधार्थ योगादि अनेक शास्त्रांचा अभ्यास करितात असा, जो अनंत विशेषणांनी युक्त परमेश्वर त्यानें मजकरितां अंजजाचें हुब्रेहुब्र रूप घेतलें व बादशाहाचे दरवारीं जाऊन तेथें हीन सेवकाप्रमाणें उभा राहून सर्व रूपये भरले. मला हें प्रथम समजलें त्यावेळेस त्याचें कृत्य असें वाटलें नाहीं; परंतु हा पहा, माझ्यासारखें अक्षर काढून दरवारांत त्यानें लाखोटा दिला तो ! मग संशय मुळींच राहिला नाहीं. (सर्व तो कागद पहातात) उपाध्येबरोवा, त्या विठ्ठलाचें कौतुक ऐकण्याला ते मुजुमदार व गणपतराव येथें नाहींत काय ? त्यांना पाठवा हो कोणी तर बोलावण्यास. अहो चिंतोपंत, व्यर्थ हो मजसाठीं त्यानें एवढे श्रम केले. (डोळे भरून येतात.)

दा० - बादशाहा मोठा पुण्यवान् ह्यांत संदेह नाहीं; कारण कीं, योगिजनांसही ज्याचें दर्शन दुर्लभ, त्याचें, बादशाहाला सावकाशपणें दर्शन होऊन परमेश्वराशीं त्याचें संभाषण झालें असेल इतकेंच नाहीं तर पंत, त्यानें बादशाहाला हात जोडून 'खावंद, सरकार. मायबाप' असें ह्मटलें असेल त्याला लवून जोहार केला असेल !

दा० - त्यानें काय काय केले असेल तें त्याचें त्यालाच ठाऊक. ते

काय हणून सांगावे. (इतक्यांत मुजुमदार व गणपतराव
येतात. त्यांस,) आपण उभयतां खुशाल आहांना ?

मु०— खुशाल आहों तर काय झालें !

दा०— मला आपल्याला एकदां कडकडून भेटूं द्या. (दोघा
भेटतात.) मुजुमदार, आपल्यास तिकडील सर्व वृत्त कळ
लेंच असेल.

मु०— (मनांत) ह्याची ही सर्व लुच्चेगिरी आहे ! (उघड
महाराज, कांहीं समजलें होतें पण मला तें मुळींच खरें वाटत
नाहीं. व अजूनही मला त्याविषयीं सर्व प्रकारें संशय
आहे. भलतीच गोष्ट खरी कशी मानावी ?

चि०— (उपाध्यायास) काय मनुष्य आहे हा ! ह्याला अ
जूनही खरें वाटत नाही !

दा०— (मुजुमदारास) कोणालाही प्रथमतः सत्य वाटूं नये
अशी गोष्ट ही झाली खरी, परंतु ही पाहिलीत बादशाहाची
पावती !

मंडळी— मुजुमदार, चांगले होळे उघडून पहा ! चष्मा
आहे कीं, आंभी देऊं ! गणपतराव, तुझालाही चाळशी
लागत असते नव्हे काय ?

उ०— तें असं द्या. पण ही पावती आपल्या हातीं केशी व
कधीं आली ? तुंझांस त्याचें दर्शन झालें किंवा नाही. तें
सर्व सविस्तर वृत्त अगोदर आह्मांस सांगा.

स्त्री— (आपल्याशीं) हे हृदया, जें एकावयाचें तें अगोदरच
ऐकून तुला अतिशयित आनंद झालेला आहे. ही मूर्ति
तर प्रत्यक्ष पाहून तुझ्या ठिकाणीं अतोनात प्रेम उत्पन्न
झालें आहे; तर आतां तिकडील वर्तमान ऐकून, हे हृदया,
तूं आणखी कसें होणार, हें मला कांहींच समजत नाही.

दा०- एकाहो, एका त्या विश्वंभराने काय केले तें. आह्मी जाते वेळीं, बेदरच्या अलीकडे सुमारे वीस पंचवीस कांशांवर एक धर्मशाळा आहे तेथे एन दोनप्रहरीं मार्गातील श्रम-परिहार करण्याकरितां उतरले होते. त्या चौघांपैकीं दोघे त्या गांवां खाण्या पिण्याची कांहीं सोय पाहण्याकरितां गेले होते. नंतर आह्मी त्या धर्मशाळेंत तिथे राहिलों. मी गीतेंतील नवमाध्याय वाचीत बसलों होतो. ईश्वराचीच करणी ती ! ते दोघे तेथे तेव्हांच झोंपी गेले ! इतक्यांत तो पंढरीनाथ अंत्यजाचे वेषानें त्या स्थळीं प्राप्त झाला ! अहो, त्या वेषांत तो तिळभरही चुकला नाहीं. तो गळ्यांतील काळा दोरा, तो अंगावरील घोंगडी, हातांतील काठी अगदीं कशी पण हुब्रेहुब्र ! बोलणें थेट महाराचें ! मज सानें प्रथम असें विचारिलें कीं, पंढरपुरचा रस्ता कोणता व येथून तें किती आहे ? त्या वेळेस त्याची मुद्रा मोठी आनंदी दिसत होती उन्ह लागल्यामुळे त्याच्या सर्वांगाला घर्म आला होता ! व तो तोडानें ' शू ' म्हणून घाम हातानें वारंवार निथळीत असे, त्याच्या रूपाप्रमाणें मी एक पंढरपुरीं मनुष्य पाहिला होता असें मला वाटलें म्हणून तूं पंढरपुरचा काय असें त्याला मीं विचारिलें. त्याणें ही होय झटलें ? व मलाही तेथे पुष्कळ वेळां पाहिलें आहे असें तो म्हणाला ! नांव विचारतांच विठू महार असें त्याणें सांगितलें ! मी माझा मंगळवेढें गांव सांगतांच मला माझे नांव घेऊन तो खुशालें अहेना म्हणून विचारिलें ! मी होय झटलें ! इतक्यांत स्वारी पुढे निघाल्या सारखी होऊन अदृश्य झाली. ह्याप्रमाणें त्या धर्म शाळेंतील झालेलें वृत्त अगदीं थोडक्यांत सांगितलें. नंतर मी पुनः

तोच गीताध्याय वाचावयास लागलों, परंतु कांहींच सुचेन ढोळे मरून त्या मार्गस्थाचा ह्मणजे विठ्ठलाचा मला निदि-
ध्यास लागला ! लोहचुंबकानें लोह जसे आपल्याकडे आ-
कर्षण करावें तसे प्रथमतः माझे मन त्याने ओढून घेतलें.
लोकहो, त्या वेळेस माझी स्थिति काय झाली ती तुझाला
सांगतां येत नाही. हा देड त्या वेळच्या अंत्युत्सुक मनाला बराबर
घेऊन त्याला पुनः पाहण्याकरितां त्याच्या मार्गे जावें
ह्मणून निघाला. तो तर पुनः दिसला नाहींच ! नंतर
तितक्यांत ते चोघेही जासूद तेथें जमले. व त्याणीं मला
धरून कोठें पळतोस ह्मणून विचारिलें ! नंतर आझी दोन
चार घटिकांनीं वेदरच्या रस्यास लागलों. मला तर त्याचें अ-
गदीं वेड लागून गेलें होतें. त्याचें दर्शन एकदां तरी
व्हावें ही मनांत उत्कंठा झाली. असें होण्याचें कारण
काय तें त्यावेळेस कांहींच समजेना, तोंडानें हे विठो,
मला भेट कधीरे देशील, असें ह्मणत ह्मणत वादशाहाच्या
वाड्यांत गेलों, तेथें जातांच वादशाहानें माझ्या गळ्यास
मिठी मारून “ तुझारा वीठू घेड कहां है सो जलदी
बताओ ” असें मला ह्मणाला. तेथें तो परब्रह्म रूपये भगव्यास
गेल्या त्या वेळेस ह्मणजे अगोदरच त्याला त्याचें दर्शन झालें
होतें, त्यामुळे त्यालाही त्याचें अतिशयित वेड लागलें होतें.
नंतर आम्ही एकमेकांनीं एकमेकांस झालेला सर्व वृत्तांत
कळविला. तेव्हां पंढरीनाथाचेंच हें कृत्य अशी सर्वांची
तेथें खात्री झाली.

१० — अहाहा ! एकून् आपणांसही त्यानें दर्शन दिलें ! धन्यो-
सि, धन्योसि !

११० — अहो पण मला मूढाला त्या वेळेस हें पंढरीचें पूर्ण

ब्रह्म असे कोठे कळले ? हाय ! हाय ! तो महार आहे असेच मी तेव्हां समजलों ! हजारों औषधे घेऊन निराश झालेल्या रोग्यास कोणी सिद्धाने अमृताची वाटी त्याचे हातीं द्यावी, परंतु आज पर्यंत सेवन केलेल्या औषधांप्रमाणेच हे कडु असून त्यापासून कांहींही गुण येणार नाही, असे समजून त्या मूर्खाने ते पियूष जसे फेंकून द्यावे त्याप्रमाणे माझ्या हातून झाले !

चि०— नंतर पुढे काय झाले ?

दा०— तेथे सर्वांची हा परमेश्वरच अशी सर्व प्रमाणांनीं खात्री झाली. बादशाहा त्याच्या पुनर्दर्शनाविषयी अत्यंत उत्कंठित झाला. कसे तरी करून एकदां त्याचे दर्शन व्हावे म्हणून माझे आर्जव करूं लागला. परंतु उपयोग काय ! अंधाने अंधाला मार्ग कधीं दाखविला अशी गोष्ट झाली आहे काय ? असो; ह्याप्रमाणे पुष्कळ बोलणे झाल्यावर बादशाहाने पंढरपुरीं विठ्ठलमूर्तीच्या दर्शनास निघण्याचा बेत केला. परंतु तो भगवान सर्वत्र आहे. पंढरपुरींच आहे असे नाही असे त्याला तेथे मी व सर्वांनीं समजावून सांगितल्यानंतर त्याने पंढरीस येण्याचा आग्रह सोडिला.

ग०— वर मग आपणांस ही पावती कशी मिळाली ?

चि०— हो हो ते सांगणे राहिलेच.

दा०— तेथे वेदरास एक दिवस बादशाहाने मला राहवून घेतले. तेथे दररोजच्याप्रमाणे गीतापाठ करीत असतां त्या पोथींत ही सांपडली. (डोळे भरून येतात.) मग तर अगदीं खात्री झालीच.

उ०— इत आतां श्रमून आलेले आहेत, व ह्या कथनाने

त्यांना अगदी गहिवर आला आहे. ह्या वेळेस आत कोणी त्यांना कांहीं विचारुं नका. आमच्या सर्वांच्या पूर्वसंचिताने पंतांचा पुनःसमागम आह्यांस झालाच आहे, तेव्हां ते सर्व यथासांग उदयिक सांगतीलच.

दा०— गुरुमहाराज, मला आतां येथें कोठें राहणें आहे ?

उ०— लणजे ! हें आपण काय लणतां ? मी नाही कांहीं समजलों.

गुजुमदार (गहिवर येऊन पंताचे पाय घट्ट धरितो.)

पंत, मी सर्व प्रकारें त्या परमेश्वराचा व आपला मोठा अपराधी आहे तुमचा इतके दिवस मला सहवास असून तुह्यांस न ओळखतां म्या मूर्खाने तुमचा आजपर्यंत दुष्टपणाच केला ! मला आपण चुकूनही कधी वाईट शब्द बोललां नसून मी मूर्खाने मात्र सारा वेळ स्वाहितासाठीं लणून तुमची जिकडे तिकडे नालस्ती केली ! पण सज्जनांचा द्वेष करून हित कसें होईल ? खरें सैन आहे त्याला कोणी कांहीं लटले तरी त्याची योग्यता कमी होईल काय ?

पंत, आपण प्रत्यक्ष मजपुढें परमेश्वर उभे आहां, आतां मी आपले अपराध तुह्यांपुढे लपवून काय करूं ! आज पर्यंत मी काय काय वाईट कृत्ये केली आहेत त्यांची आठवण सुद्धां नाही. हाय ! हाय ! वाईट कृत्यांनींच मी सर्व पैसा मिळविला आहे ! दानधर्मांत एकही कवडी खर्च न करतां कुमार्गांतच काय तो घालविला. आपणांस दया येऊन कोठारें लुटविलींत हें मी बादशहास कळविलें. पंत, मी मूर्ख, मी दुष्ट, मी साधुद्वेषी, मी माहापातकी तुह्यांस शरण आलों आहे, मला क्षमा करा, ह्या पातकांतून मला बाहेर काढा. मला नरकयातनेपासून सोडवा.

मला दुष्टाला हाणजे असा पश्चात्ताप होईल असे कोणाला तर काय, पण मलाही वाटू नव्हते. हा आपल्या तंगतीचा लाभ आहे. आपल्यासाठी देव भागला तेव्हां आपले साधुत्व काय सांगवे ! काय आपला प्रतापा मि हा ! की ज्याच्या योगाने माझा अत्यंत दुष्ट स्वभाव लोप्याप्रमाणे विरघळत आहे. पंत, मजवर आत्म दया करा, दया करा, माझ्याकडे कृपादृष्टीने एकदां पहा ! (स्तब्ध राहून) अहो उपाध्येबोवा, अहो चिंतोपंत, अहो सर्व मंडळी, मजवर कृपा करा. मला आपल्यांत घ्या. बाहेर टाकू नका ! (रडावयास लागतो.)

दा० - मुजुमदार, हे काय करतां ? वर उठा ! कोणी कोणाच्या द्वेष करित नाहीं. माझे तुम्ही कांहींच वाईट केलेले नाही. उलटे तुमचेच मजवर उपकार आहेत. आपण जर मुळींच तिकडे लिहून न पाठवतेत तर हा असा शुभ प्रसंग आला असता काय ? पहा, रात्री मोठ्या वृक्षावर पक्षी एकत्र बसतास जमून सकाळीं जसे भुरभुर उडून जातात त्याप्रमाणे ह्या जगतावर आमचा तुमचा अल्प समागम आहे ! तेव्हां क्रोधादिकांस बरा होणे किती मूर्खत्व आहे ? तुम्ही उगाच कां भिती ? उठा उठा, मुजुमदार, माझी सर्वांवर कृपा आहे.

म० - वर उठतो) अहाहा ! साधूंचे हृदय किती तरी निर्मळ असते ! त्यावर वैरादि दुर्गुणांचा तिळमात्रही डाग सांपडत नाही ! पंत, मी आपला इतका द्वेष करित असतांही आपल्या मनांत त्याविषयी कांहींच नाहीना ?

ग० - पंत, मीही ह्या मुजुमदाराच्या संगतीने, लोभास गुंतून, तुमच्याशी विरुद्ध आचरण केले. मी महदपराधी आहे.

मलाही ह्यांतून मुक्त करा. (पंतांचे घट्ट पाय धरतो.)

दा०— (त्याला उठवून) तुम्ही सर्व निरपराधी अहां, कांहीं काळजी करूं नका.

मु०— उपाध्येबरोवा, आम्ही सर्वांचे अपराधी आहो. प्रत्येकाला कित्ती म्हणून सांगूं ! सर्वांनी आमचे दोष पोटांत घालावे, बोलण्याचालण्याचा राग मानूं नका.

उ०— अहो राग कशाचा ? तुम्हीं आमचे काय वाईट केले आहां ? त्या सृष्टिनाटककर्त्याला पुढें हा खेळ जगतास दाखविणें होता, तेव्हां त्यासाठी त्याला जीं सर्व साधनें अगोदर योजणें होती, तीं त्यानें खोजिलीं. ह्यांत तुमचा कांहींच अपराध नाही. आतां तुम्हांला अनुताप झाला हेंही योग्यच आहे.

मु०— अशी तुम्हीं सर्वांनी कृपा केली म्हणजे झालें. पंत, आतां आपला पूर्ववत् अधिकार चालवून सर्व लोकांस आनंद द्यावा, मी आपली एकानिष्ठपणें सेवा करण्यास तयार आहे. अथवा, माझा स्वभाव कोणास आवडत नसेल तरही नोकरीही सोडून देण्यास मी राजी आहे ! पंत, आपल्याशीं मी सर्वकाळ द्वेषभावानें वागल्यामुळे सर्व लोक माझ्याविषयीं असंतुष्ट असतीलच ! परंतु आपले आतां पाय मात्र मी कधीं सोडणार नाहीं.

चि०— (इतर मंडळीस) काय एकाएकी ह्याच्या वृत्तीत व स्वभावांत पालट हा ! खरोखरच मोठी आश्चर्य मानण्यासारखी ही गोष्ट आहे. मनुष्याचा स्वभाव कोणत्या कारणानें, केव्हां व कसा पालटेल ह्याचा नेम नाही. पहा, ह्याचें तोंड कसे खाडदिसीं उतरून गेलें आहे तें ! ह्याला वस्तविक पश्चात्ताप झालेला दिसत आहे.

उ०— (चिंतोपंतास) अग्नीचें दाहकत्व जाऊन त्याचेठायीं शीतत्व येणें त्यासारखीच ही गोष्ट झाली, असें लटले पाहिजे. अथवा ह्यांत आश्चर्य तरी कसलें ! आत्मवत् करण्याचें साधूंच्या ठिकाणी सामर्थ्य असतेंच. त्याचें हें प्रत्यक्ष उदाहरण पहा !

दा०— मुजुमदार, काय ह्मणतां असा प्रकार झाला तरी मीं पूर्वीचेंच निरर्थक कष्ट करावेना ? अहो, ज्याणें एवढा चमत्कार दाखविला, ज्याणें एवढें द्रव्य मजसाठीं भरलें, त्यालाच आतां सर्वस्वी हा देह विकला आहे !

उ०— अहो, आपण त्याला देह काय आतांच नवीन अर्पण करणार आहां ? केव्हांच आपण पूर्वी अर्पण केलात ह्मणून त्यानें आपलें हें ऋण फेडलें. आपल्यासारखे ' अंतस्त्यागी बाहेःसंगी ' पुरुष कोणत्याही स्थितीत असले तरी सारखेच. तेव्हां मुजुमदाराचें ह्मणणें योग्यच आहे, परंतु ह्याचा विचार आपण तिकडून आलां न आलां इ. तक्यांतच करावयास नको, ह्याचा सावकाशपणें विचार होईल. पंत, आपण दमून आलां आहां नाहीं बरें ? तेव्हां आतां —

दा०— ' आतां तुमची सेवा ' माझ्यानें मुळींच होणार नाहीं मला आतां रजा असोवी. मला त्या विठू महाराची सेवा करावयाची. ' असें बादशाहाजवळ तेथें बोललों; त्यानेंही प्रथमतः आप्तह धरिला. परंतु शेवटीं तसें करण्याविषयीं मला हुकुम दिला. मुजुमदार चांगले वाकवगार हुशार आहेत व ते सध्यां कामही करीत आहेत. त्यांजकडेसच हें काम कायम ठेवावें असें अणखी मीं त्यास सांगितलें. त्यानें तें मान्य केले तेव्हां मुजुमदार, आपण चांगल्या रीतीनें ह्मणजे

पोटच्या मुलांप्रमाणे सर्व लोकांस वागवीत जा. आपण सुज्ञ आहां फार काय सांगूं.

मु० - (गहेंवरून) पंत, मीं आपल्यास इतके दुखविले असून-ही तुम्ही वादशाहाजवळ माझ्याविषयीं असें सांगितलेना ? धेरे ! जें जें आपला अप्रतिम स्वभाव अनुभवास येतो तें तें माझ्या कर्माची मला लाज वाटत जाऊन अंतःकरण अगदीं जळत जातें. पंत, ह्या मूर्खविषयीं तेथें असें कशाला सांगितले ? मलाही हें आतां नको काम ! मी तुमची सेवा करणार, तुम्ही जाल तिकडे मी येणार.

चितोपंतवगैरे - पंत, आपण हा अधिकार सोडूं नये, आपल्या छायेखालीं आपण आजपर्यंत जसें आह्मांस ठेविलें तसेंच आतांही ठेवावे, आह्मांस दूर करूं नका. आह्मांस सोडिलेंत, तरी आम्ही आपल्यास कधींही सोडणार नाहीं. आपण जालं तिकडे आम्ही बराबर येणार.

उ० - इतकी वर्षे नोकरी केल्यामुळे व हा अपूर्व साक्षात्कार झाल्यामुळे पंतांस पूर्ववत् आतां नोकरी करणें आवडणार नाहीं हें स्पष्ट आहे. व त्यांच्या मतास माझेही अनुमोदन आहे. परंतु माझे एवढेंच ह्मणणें आहे कीं, आपल्या वास्तव्यानें हें मंगळवेढें प्रतिक्षेत्र झालें आहे ! तर ह्याच पुण्यक्षेत्रीं आतां आपण निरंतर वास करावा, ह्मणजे सर्वास आनंद होणार आहे.

दा० - उपाध्येबोवा, माझा मनोदय आता पंढरपुरास राहण्याचा तेथें बेदरासच ठरला आहे. व त्याप्रमाणें मीं परस्पर त्या क्षेत्रीं जाण्याचा बेत केला होता; परंतु माझे मन विचारांत अगदीं निमग्न झाल्यामुळे पंढरपुरास जाण्याचा

रस्ता केव्हां लागला त्याचें मला भान सुद्धां राहिलें नाहीं. एखादा मनुष्य निद्रामग्न असून कोशांचे कोश चालून त्याला कोठें पाण्याचा स्पर्श होतांच तो जसा जागा होतो, त्या प्रमाणे माझी अवस्था घरीं आल्यावर झाली !

चि०— ह्यावरून, आपण येथेंच रहावे असा पंढरीनाथाचाही मनोदय दिसतो.

दा०— अहो सर्व मंडळी, आतां आपण फार आग्रह करूं नये, मी उद्यां सकाळीं तिच्यासह पंढरीस निघून जाणार.

सर्व— आपल्या मनोदयाविरुद्ध आमचें आतां कांहीं ह्मणणें नाहीं. परंतु आपला वियोग आह्मांला सहन होणार नाहीं, ह्याची वाट काय करावी? आहोही तुम्हाबरोबर तेथेंच रहावयास येतो.

दा०— असें करूं नका, आपआपल्या नोकरीवर राहून लोकांचें व आपल्या कुटुंबाचें चांगल्याप्रकारें रक्षण करा. मी ह्मणजे आपल्याहून दूर आहे असें नाहीं.

उ०— तर मग मलाही आतां काशीवास करणें इष्ट वाटतें. तो कधीं व कसा घडेल तो घडो ! पंत, आतां मी तुम्हांला येवढें सागतों कीं, उदयिक जो आपण वेत केला आहां त्याप्रमाणे आपण तेथें चलावे आम्ही सर्व मंडळीही आपल्याबरोबर तेथें यणार. व आह्मांबरोबर एकदां परत येऊन, येथील सर्व व्यवस्था नीट लावून सर्वास भेटून मग पुनः आपल्यास वाटेल तसें करावे.

दा०— बरे तर, उदयिक जाण्याविषयीं आपलें अनुमोदन आहेना ? आपण सर्व मंडळी मजबरोबर येणार काय ?

सर्व— होय महाराज, आहोी सर्व उदयिक पहाटेस येथें येतो.

उ०— मग आतां सर्वांनीं आपल्या घरीं चलावे, फार रात्र झाली.

आतां बोलण्यांत वेळ घालवूं नका.

(दामाजीपंत व त्याच्या स्त्रीशिवाय सर्व जातात.)

स्त्री- (पंतांच्या गळ्यास मिठी घालून) आपल्याला कधी घट्ट मिठी घालीन असे मला झाले होते, पण जवळ मंडळी होती. हे पाय अशी मिठी मारून पाहण्याचा हा आनंदाचा दिवस, येईल असे कोणाला तरी वाटले होते काय ? माशाने गिळलेले माणीक हातास येईल, पण हे होणे कठिण होते. आपण येथून गेल्यापासून माझी काय अवस्था झाली होती ती माझी मलाच ठाऊक; आजच्या विसाव्या दिवसाने आतां मला जन्मभर विसावा दिला.

दा०- अग, ते मला सांगायला नको; पाणी नसल्याने तुळशीची जशी अवस्था होते त्याप्रमाणे तुझी झालेली दिसत आहे ! काय हे तुझे हात ! तोंड तर अगदीच बसून गेले !! मला तर तेथे असे वाटले होते की, ही माझ्या मागे कसची जिवंत रहाते ! परंतु आमचा सर्व भार वाहाणारा तो पंढरीचा राजा, यानेच मुळी कृपा केली, तेथे विपरीत कसे होईल.

स्त्री- जो देह परमेश्वराच्या भजनीं लागला त्याजवर कोणाचीही सत्ता नाही. ज्या वेळेस ते दूत आपणास न्यावयास आले होते त्या वेळेस आपल्यास मारलेली मिठी ती कोणत्या दुःखाने होती ! व ही किती प्रेमाने आहे !

दा०- अग, तिकडे झालेले वर्तमान तुला सर्व समजलेना ?

स्त्री- मला सर्व समजले, मी एकतच होते. ती सर्व मंडळी होती ह्मणून बरे झाले; तिणे सर्व तिकडील वर्तमान विचारून घेतले व आपण सांगितले.

दा०- आणि तुला काय मी सांगितले नसते ?

श्री- तसे नव्हे ! त्या मंडळाने जसे अगदीं विचारून विचारून घेतले तसे मला कोठे विचारायला आले असते?

श०- बरे आतां फार रात्र होते, उद्यांचा वेत तुला समजला आहेना ? पहाटेस उठले पाहिजे. पंढरपुरास तू येणार कीं नाही? हे सर्व टाकून आतां तेथेंच राहाण्याचा मी नि-
श्चय केला आहे. तेव्हां तुझी कशी काय मर्जी ? मी तुकडे तसाच परस्पर जाणार होतो, पण जाणे कां झाले नाही तें मघाशीं सांगितले तें तुला कळलेच असेल.

श्री- माझी जशी इच्छा होती तसेच झाले. तुझ्याजवळ आ-
ली उभयते बराबर येऊं असे विठोवाला मी पूर्वीच लटले होते.

श०- बरे मग तसेच झाले तो तुझे मनोरथ पूर्ण केल्याशिवाय कसा राहिल ?

श्री-आतां फार रात्र झाली नाही बरे ? घरांत चलावे.

दा०- चल तर (जातात.)

प्र० ४, स्थळ-पंढरपुर, विठ्ठलमंदिर.

(पुजारी व तुकारामबडवे येतात.)

पुजारी- कसे काय तुकारामबडवे, बरे आहेना ? ह्या सात आठ महिन्यांत दररोज दिवसकरी वगैरे नेमावयाचे त्या-
विषयीं सर्व गैरव्यवस्था झालेली आहे ! हा दुष्काळ जाऊन पूर्ववत् कधीं व्यवस्था चालेल असे आम्हांस झाले आहे.

तुकारामब०- आतांसे मुळीं उत्पन्नच नाही. मग उगाच

दिवसकरी तरी कशाला नेमा! दुष्काळाच्या अगोदर अगदीं कांहीं नाहीं झटले तरी साधारण दिवशींसुद्धां आठ नऊ रूपये होत असत. ह्या वेळेस देवळांत पहा, आपल्या शिवाय कोणी तरी आहे काय ? बरे, आतां मी येतो दोनप्रहर होत आले. आज आपणाला बोवा, फारच भूक लागली आहे. जातो.

पु० — भूक लागली असेल हें खरें पण घरीं ह्यावेळेस वायका तरी आंघोळ केल्या असतील काय ? मग ह्या वेळेस कशाला जातां ? जरा बसा हो. मला एकच्याला ह्या उभ्या दोनप्रहरीं येथें मोठी भीति वाटते.

तु० — बरे, मी तुमच्याकरितां बसतो जरा, कांहीं नवल विशेष सांगत असाल तर.

पु० — नवल विशेष ह्मणायला, काल रात्रीं मी एक बातमी ऐकिली आहे, ती तुम्हांही पण ऐकिली असाल.

तु० — कसली बातमी ? आपण नाहीं बोवा कांहीं नवीन ऐकिलेली.

पु० — अहो दामाजीपंतांनीं ह्या पंढरपुरच्या लोकांसच नाहीं तर दुसऱ्या हजारों लोकांस धान्य देण्यासाठीं मंगळवेढ्यांतील बादशाहाचीं कोठारें लुटविलीं. त्यामुळे त्या आते द्याळु पुरुषाला सुमारें पंधरा एक दिवसांपूर्वीं वेदरास धरून नेत असतां, ते विठ्ठलाचें दर्शन घेऊन गेले. येथपर्यंत तुम्हास माहीत असेलच.

तु० — हो हो, तें माहीत आहे मला. पुढें मग त्या सत्पुरुषाचें खरें काय झाले तें अद्याप समजले नाहीं ! तुम्हीं कांहीं त्या विषयीं ऐकिले अहां काय ?

पु० — तेंच तुम्हांला सांगतोना पुढें काय ऐकिलें तें असें

हणतात कीं, ह्या विठोवानें त्याच्याकरितां महाराचें रूप घेऊन पंत तेथें पोंचण्याचे अगोदरच सर्व रूपये भरले. तेव्हां पंत आतां सुटले असतील हें उघड आहे.

तु० - (आश्चर्य पावून) काय हणतां? ह्या पंढरीनाथानें असें केलें ? अशा प्रकारचे चमत्कार घडल्याचे आम्हास पूर्वी वडील सांगत असत. हा तर अनुभव धुडधुडीतु आल्या डोळ्यांसमोरच झाला हणायचा. भक्तीशिवाय सर्व व्यर्थ आहे. नाही तर आत्मी सर्ववेळ येथें असतो! त्याची बाहेरून सेवा करितो! परंतु उपयोग काय ? आपण सांगतां असे जर आजपर्यंत चमत्कार झाले नसते तर ह्या देवतेचें इतकें माहात्म्यच वाढलें नसतें. एकूण ह्या पृथ्वीवर ज्याला इष्टफलप्राप्ति करून घेणें असेल त्याणें ह्या कल्पवृक्षाजवळ भक्तिमार्गानेंच आलें पाहिजे, अन्य मार्ग व्यर्थ आहेत.

पु० - तर मग तुकारामबोवा, अशा साधुपुरुषाचें आत्मांस दर्शन लीकर झाले पाहिजे.

तु० - पंत जर ह्यांतून सुटले असें हणतां तर मग ते ह्या परब्रह्माच्या दर्शनास कसे हो अद्याप आले नाहीत ? इकडे अगोदर आल्याशिवाय मंगळ वेढ्यास ते कदापि जाणार नाहीत असें मला वाटतें.

पु० - मलाही तसेच वाटतें. तेव्हां पंत अद्याप वेदराहून आले नाहीत हेंच खचित.

तु० - मी जातो तर आतां. (इतक्यांत मंडळीसह पंत येतात.)

पु० - नमस्कार पंत, येथें आपल्याविषयीच गोष्टी चालल्या हेऱ्या. आपलें दर्शन कधीं होईल असें आम्हांस झालें होतें.

दा०— अहो, ज्याचें दर्शन घ्यावें अशी ही विठ्ठलमूर्ति तुलांपुढे सदा उभी आहे. तुला पंढरीचे लोक मोठे पुण्यवान् आहां.

तु०— (त्यांचे पायां पडून) अहो, हा कल्पवृक्ष आमच्या दारीं असून उपयोग काय ? ह्याची मधुर फळे तोडण्याचें अथवा वेचण्याचें आत्मांस ज्ञान कोठें आहे ? महाराज, आपल्यास विठ्ठलानें संकटमुक्त केल्याचें मीं आतांच येथें ऐकिलें, तेव्हांपासून तर मला आपल्या दर्शनाची इच्छा फारच झाली होती. ती आपण पूर्ण केली. आपणांस पूर्ण शंभर वर्षे आयुष्य आहे.

उ०— अशा पुरुषांनाच जर दीर्घकाळ आयुष्य असेल तरच जगत्कल्याण होणार आहे. नाही तर कावळे काय थोडे वांचतात !!

पु०— आपणा सर्वांस फार श्रम झालेले दिसत आहेत आज आपले कोणिकडून येणें झालें ?

दा०— घंगळवेढ्याहून.

तु०— मग बेदराहून तिकडे आपले कधीं जाणें झालें ?

दा०— काल रात्री. (दामाजींत व सर्व मंडळी विठ्ठलमूर्ती जवळ दर्शनास जातात डोळ्यांत अश्रु आणून, व हात जोडून) अगा परमेश्वरा, हे विठ्ठला, हे दीनदयाळा, भक्तवत्सला, मी तुला सर्वस्वी अर्पण आहे. हे देवा, तूं वादशहाच्या कचेरींत, मजकरीतां, अंयजाचे वेषानें जाऊन तेथें सर्व रूपे भरलेस ! हाय ! हाय ! काय हे देवा ! मी आतां काय करूं ! हे ऋण कसे फिटणार ? त्या धर्मशाळेंत त्याच वेषानें मला दर्शन दिलेंस, हे सर्व मला मंदमतीला जेव्हां वादशहापाशीं प्रथमत

कळलें, त्या क्षणापासून परमेश्वरा, माझी जी काहीं स्थिति झाली आहे ती बोलतां सुद्धां येत नाही. त्या वेळेसच हे विठ्ठला, जे वेडे वांकडे उद्गार आले ते बोलून चुकलों. तुझे अलौकिक कृत्य, तुझे कारुण्य, तुझे दीनबंधुत्व इत्यादि अनंत गुणांचें वर्णन करणें ह्या जिऱ्हेला साध्य होणार नाही हें तर उघडच आहे. पण जेथून हें वर्णन निघणार तें मूलस्थान माझे अंतःकरण शोधून पाहिलेंस म्हणजे मला जें काहीं बोलावयाचें तें तुला कळेल ! देवा, मजकरितां इतके श्रम कशाला उगाच घेतलेस ! मरण हें कधीं कोणाला चुकलें आहे काय ? मग तें आज आलें काय किंवा उद्यां आले काय, एकच ! मग ह्या अशा क्षणभंगुर देहाची तूं कशाकरितां एवढी काळजी घेतलीस ! विठ्ठला, ह्या तुझ्या कृत्यानें, मला जिकडे तिकडे सर्व उदासीन वाटत आहे ! तुझ्या सानिध्याशिवाय मला कोठेंही आतां आनंद वाटणार नाही. तुझ्या नामाशिवाय अन्य ठिकाणीं मला तिलमात्र सुद्धां शांति मिळणार नाही. तुझ्या ध्यानावांचून माझे कोणीकडेही लक्ष जाणार नाही. देवा, तुझ्या कथामृताशिवाय कशाचीही मला तहान लागणार नाही. फार काय सांगूं ? हे कृपासागरा, हें माझे मन, सर्व इंद्रियांसहवर्तमान तुला पर्जन्यकालच्या नदीपूरच्या प्रवाहाप्रमाणें जाऊन मिळालें आहे ! तें आतां परत कसें येईल ! म्हणूनच मी तिला घेऊन तुझ्या द्वारापुढें भिक्षाप्रमाणें लीन होऊन आलों आहे, तर हे श्रीनिवासा, आम्हांस ह्या आपल्या विशाल मंदिरां आश्रय द्यावा. (चरणां मस्तक ठेवितो.)

सा०— (आपल्याशीं) देवा, तू आम्हांवर जी अतोनात

कृपा केलीस ती ह्या एका तोंडाने मजसारख्या स्त्रीजाती-
ने किती म्हणून बोलावी ? तशांत कांहीं बोलले असते,
पण माझे सर्वस्वी मन तुझ्याकडे लागले आहे, तेव्हां कांहीं
बोलतांच येत नाही. तिकडे काय बोलणे होत आहे हेच
मी ऐकिते म्हणजे झाले. पण तिकडे तरी काय !
प्रेमाने, डोळे अगदी बुडवून गेले आहेत. व कंठ
दाटून गेल्यामुळे बोलणे सुद्धा नीटसे समजत नाही.

उ० - भो परमात्मन्, आपले भक्तांविषयी वात्सल्य काय सांगायें !
आपण विलक्षण व अतर्क्य युक्तीने पंतांना महत्संकटांतून
मुक्त केलेत इतकेच नाही तर या योगाने जगतीतलावरील
लोकांना, मनुष्यजन्मास आले असतां काय काय करावे
कसे वर्तावे ह्याचे दिग्दर्शन केलेत. अस्तु; हे परमेश्वर,
तुझ्या प्राप्तीला भाक्ते हेच एक साधन आहे. हे अगदी
निर्विवाद आहे; असे असून कित्येक मूढ अभिमानी व दुरा-
ग्रही लोक तुझी प्राप्ति होण्याला आपण स्वीकृत मत
किंवा पंथ हाच काय तो सत्य व तद्द्व्यतिरिक्त मते अथवा
पंथ हे अगदी असत्य, पापप्रद, व नरकांत नेणारे आहे-
त, अर्थात् ह्यायोगे तुझा कधीही लाभ होणार नाही !
असे प्रतिपादन करण्याकरिता, हे कुत्सितबुद्धिलोक अन्य
मांवर यथेच्छ निर्भर्त्सनासूत्र सोडतात ! तेव्हां अशां-
ना काय म्हणावे, अशा मूर्ख दांभिक व कपटप्रिय लोकांस
ह्या साक्षात्काराने तरी कांहीं वाटेल काय !

१० - अहो गुरुवर्य, स्वसेखरेआपण म्हणतां तसाच हा भग-
वान् आहे; हे प्रभो

(११६)

श्लोक.

भक्ताने वश तूं असून, वदती स्वीया मतां जे खरे,
यत्पुष्ट्यर्थ उगाच निंदिते मदे अन्या मतां निर्भरे.
या योगे परहृत्सुकोमलसुष्मा श्रद्धालतेपासुन
दुःखार्गीतचि टाकिते, शिव हरे ! हे मूर्खपंचानन !
उपाध्येब्रुवा, हा आणखी कसा आहे म्हणालंतर—

श्लोक.

सकलभुवनधारी, साधु ज्या गाति भावे,
नच समजुनि कोठे, तो कसा, केवि पावे !
बहुविध नटतो हा भक्तरक्षार्थ जेव्हां,
तनुमति अति आली जाणतो यास तेव्हां.
पुराणपुरुषा, तुझ्या कथा आम्हांस तर अशा वाटतात कीं,

श्लोक.

तुझे भक्ति व्हाया, तुझे रूप ध्याया,
तुझे कीर्ति गाया, तुझे नाम ध्याया,
दया शान्ति चित्तालयीं रे वसाया,
पुराणप्रसिद्धा कथाचि त्वदिया.

उ०— आपले बोलणे सर्वथैव सत्य आहे.

मु०— (साश्रु) विठ्ठला, ह्या साधुपुरुषाचा द्वेष करण्यांतच
मी आपले सर्व आयुष्य घालविले. ह्यांच्याशीं एकही
शब्द आज पर्यंत निष्कपटपणे बोललो नसेन. पंढरी-
नाथा, तुझी ही चरणकमले प्रेमाने घाडेभरसुद्धा धरून हे
अंतःकरण तुला आजपर्यंत कधीही वाहिले नाही, तुझे अ-
तिशय करुणा प्रत्ययास आल्यामुळे, मला माझ्या कृत-
पापांचे स्मरण होऊन फार हळहळ वाटते तर हे दयानिधे,
मला सर्व अपराधाची क्षमा करावी, व ह्याउपरान्त तरी

सद्बुद्धि द्यावी. अधिक काय बोलूं ?

चिंतोपंतवगैरे - (हात जोडून) विठ्ठला, तुझे आह्लांवर अनंत उपकार आहेत. सत्पुरुषाचा समागम अलभ्य असून तो तुझ्या कृपेने आह्लांस अगदीं सुलभ झालेला आहे. आह्लां ही मात्र त्यापासून कांहींच हित करून घेतले नाही. तरी साहजिक स्थधुसंगतीने होणाऱ्या लाभास आह्लां कसे मुक्त ?
उ० - चिंतोपंत, आपले सर्वांचे बोलणे यथार्थ आहे. राजेलेकांना लक्षावधि रूपये खर्चूनही अलभ्य जो मलयपर्वतावरिल सौगंधिक वायु तो तेथील भिड्यांना पाहिजे तितका सहज मिळतो तसा हा आपला प्रकार आहे.

चि० - खरे आहे, ह्मणजे त्या भिड्यांना त्या सुगंधाची योग्यता जशी कळत नाही, त्या प्रमाणेच ह्यांचे सगमाची योग्यता आह्लांस कळली नाही !

मु० - काय ह्या स्थानाचा गुण आहे तरी ! ह्याच्या दर्शनाने मन कसे अगदीं कोमल होऊन गेले आहे !

उ० - मला तर असे वाटते की, कितीही दुष्ट नास्तिक मनुष्य असो, त्याचे पाऊल ह्या देवालयां पडले की, त्याला प्रेमरूपी घाम सुटून त्याचा अभिमानज्वर जाऊन बरळणे नाहीसे होऊन तो अगदीं शक्तिहीन होईल, व नंतर हळुहळु त्याला धर्मान्न रुचकर लागत जाईल !

चि० - असेच केवळ आपण समजू नका. पृथ्वीवर पाषाणां पेक्षाही कठिण द्रव्यांचे लोक आहेत.

ग० - आह्लांस पंतांचे आतां खरे ज्ञान झाले, पण तेच आतां सर्वसंगत्याग करून सकुटुंब येथे राहावयास आले. पंतांवांचून आह्लांस आतां कसे सुख वाटेल ? आह्लां आपले आयुष्य कसे घालवावे.

चि० - गणपतराव, गेल्या वीसपंचवीस दिवसांत त्यांचेविना जसा आपणास आनंद झाला होता तसा आतां कां होऊं नये !!

मु० - तें पुनः पुनः बोलून आमच्या हृदयास छिद्रे नका हो पाडूं! हा मी तुमच्या पायां पडतो. मी सर्वस्वी अपराधी आहे. क्षमा करा. क्षमा करा.

उ० - चितोपंत, आतां उगाच अशा बोलण्यांत काय अर्थ आहे?

मु० - (पंतांस हात जोडून) महाराज, मी महा पातकी आहे, मला पुनः पुनः आपल्या कृतकृत्यांची आठवण झाली ह्मणजे अंगावर कांटा उभा रहातो, व पश्चात्ताप होऊन हें हृदय अगदीं विदारून जातें; मी अज्ञानानें वर केले तरी मला फार भीति वाटत आहे. भगवद्भक्तांच्या अवमानसर्पावर माझा पाय पडला आहे त्या मुळे मी फारच चिंताग्रस्त झालों आहे.

दा० - मुजुमदार, माझ्या मनांत आपल्या विषयीं सांप्रत कांहींही नाही व पूर्वी कधींही नव्हतें, आपल्या विषयीं माझे अंतःकरण गाढ डोहांतील उदका प्रमाणें स्वच्छ आहे. मला द्वेषत्रुद्धि कशाला बाधा पाहिजे! मला पुढें काय कर्तव्य आहे?

मु० - आपल्या मनांत तर कांहीं नसावयाचेच परंतु मला वारंवार पश्चात्ताप होत असल्यामुळे असे उद्गार बाहेर निघतात

उ० - तो प्रकार आतां राहूं द्या. अहो मंडळी, पंतांसारख्या सत्पुरुषाजवळ आणि ह्या विद्वलमंदिरा सारख्या रम्य स्थळ कितीही वेळ आपण बोललों तरी आपली तृप्ति व्हावयाची नाही. पंतांनीं, इंद्रियशत्रुगणाचा स्वामी जे भनोराजा त्यास विवेकद्रव्यानें अगदीं वश करून घेतल्या गणास जिकून मुनिराजांसही असाध्य जो मोक्ष

विजयं तो मिळविला. आतां, त्यांना जन्मास येऊन कोणतें राज्यपद मिळविणें राहिलें आहे? (पंतांच्या स्त्रीस) अहो, सावित्रीबाई, आपली योग्यता पंतांहून तिळमात्रही कमी नाही. आपले संग्रहीं पुण्य फार ह्मणूनच त्यांचे पदसिं आपण पडलां. आपला उभयतांचा कीर्तिप्रकाश अखिल जगतास सन्मार्गदर्शक होओ !

मु०— पंतांस जरी अतां ह्या पृथ्वीवर मिळविणें कांहींच राहिलें नाही, तरी आमच्यासारख्या पापिजनांच्या कल्याणार्थ त्यांनीं सर्वास आशीर्वाद द्यावे.

चि०— खरें, पंतांनीं आत्मांवर कृपा केली पाहिजे.

दा०— अद्याप त्या जगन्मातेचें दर्शन घेणें आहे तर तिकडे आपण चलावे.

उ०— चलावे, परंतु तिकडे जाण्यापूर्वी ह्या परब्रह्मापुढें कल्याणप्रद असे सर्वास आशीर्वाद द्यावे.

दा०— माझ्या आशीर्वचनानें काय होणार ? विठ्ठला, त्वां असें करावे !

पंचचामर.

प्रजामनीं स्वधर्मराजभक्ति ही वसो सदा !

तुझ्यासमीप ह्या जशा सुदीपिका प्रकाशदा !

क्षमासुशीलधैर्यनीतिसत्यसख्यबीज हे

प्रजामनेवसुंधरीं रुजो, कृपापयोद हे !

मालिनी.

जनहितचि कराया भूप वाहो करांतें,

जनधन न हराया. घेउनसिं करांतें.

द्विजसम नृप पालो धेनुतुल्या प्रजांतें.

नृपति जनकमाता, अन्य वाटो न त्यांतें.

उ०— हे भगवन् मीही अशाच प्रकारचें भागतों.

(२२०)

शार्दूलविक्रीडित.

यावत्सागरमेखला धरणिभृन्मूर्ध्नि स्थिरा राजते
तावत्सर्वजनाः स्वधर्मरतयो विद्याकलापारगा
भूयासुः पृथिवीभुजोऽपि निरता धर्मप्रजापालने
स्वानन्दश्च सतामुदेतु विलयं गच्छन्त्वसंतः सदा . . .

(सर्व चालल्यासारखें करतात.)

दा०— हे आदिशक्ति रुक्मिणीमाते, तुजपाशीं आणखी
अधिक काय सांगावें ! सर्व तुला विदित आहेच. हे
आई, माझे सर्व अपराध पोटी घालून त्वां अपूर्व युक्तीने
माझे रक्षण केले ह्यापेक्षां माझे दुसरे प्रिय करणें तें काय राहिलें
आहे ? तरी सर्वकाळ सर्वांस हें द्यावें.

सर्व — (हात जोडून,)

पद.

(' शिव शिव शंभो गा, भवाब्धितारक० ' ह्या चालीवर.)
अयि विष्णुप्रमदे, कृपाकटाक्षे पाहि जगार्ते. ध्रु०
शांतिसुखाचें रम्यालय तूं, कविजनसंघ वदे
चरणकमलिं तव अलिसम आत्मां, भक्तिमधूर्ते दे १
जगदंगण हें धनधान्यांहीं, प्रकुल कर वरदे
सर्वेतोरथ पूर्ण करावे, सुरवंदितसुपदे २

(पडदा पडतो.)

समाप्त.

ह्या नाटकांतिल उर्दू भाषण न समजणाऱ्या वाचकांच्य

समजुतीकरितां मराठी.

(अंक ५. प्र० १. पृष्ठे ८८ व ९४.)

चोपदार— (जयजयकार शब्दांनीं ललकारतो.)

वजीर— सरकार, आज आपल्यास दरबारांत येण्याचें तसदी दिली, त्याबद्दल माफी मागून सेवक हा अर्ज करितो कीं थोड्या दिवसांपूर्वी असा एक अर्ज आला आहे कीं, मंगळवेढ्याचा ठाणेदार दामाजीपंत ल्हणून कोणी एक ब्राह्मण आहे त्यानें आपल्या हिंदूलोकांकरितां, सरकारी धान्यांचीं सर्व कोठारें लुटविलीं. असें करण्याचें कारण तो ल्हणतो कीं, ' तिकडच्या मुलखांत पाऊस न पडल्यामुळे दुष्काळानें रयत अगदीं हैराण व भिकार झाली आहे. ' व आणखी असें ल्हणतो कीं, ' ज्यापेक्षां मी येथला ठाणेदार आहे त्यापेक्षां रयतेचें रक्षण करणें मला जरूर आहे. ह्यांत, जर माझा गुन्हा असेल तर सजा भोगण्यास मी तयार आहे. ' हा दामाजीच्या विरुद्ध अर्ज लिहून पाठविणारा त्याच्याच हाताखाली नौकर आहे. हां सर्व मजकूर अगदीं बराबर असावा ह्यांत विलकुल अंदेशा नाहीं. तेव्हां ह्या गुन्हाबद्दल सजेच हुकुम काय तो व्हावा.

पातवाहा— (रागावून) अरे असा हरामखोर लोकांस त्रास देणारा कोण लुटारू मनुष्य हां ! ह्या अर्जावरून असें शाबूत होतें कीं, ह्याप्रमाणें हजारों कोठारें ह्याणें आजपर्यंत लुटविली असून इकडे त्याची बातमी सुद्धां लागली नसेल ! शेवटीं कां

कारणानें त्याच्या हाताखालच्या मनुष्याकडून हा अर्ज आला असेल ! उगाच कांहीं तरी दुष्काळाचे भित्तिने हा त्याणें बेवकूफपणा केला ! दुष्काळानें लोक नाडले आहेत असें मीं कधीं अजून ऐकिलें नाहीं ! दुष्काळ आहे कोठें ! ह्या गुन्द्याबद्दल त्यास सजा देणें अगदीं जरूर आहे. कसें काय दिवाण-साहेब, जिकडे तिकडे आबादानो असून रयत सुखी आहेना ?

व० - खावंद, हे काय विचारतां ? आपल्या पायांच्या प्रतापानें सर्वत्र आबादानो आहे ! वेळेवर पाऊस पडल्यामुळे लोक खुष आहेत. आपल्या कारकीर्दींत सर्वप्रकारे लोक सुखी राहून ईश्वराजवळ आपल्याविषयीं दुवा मागत असतात. रयतेला ह्यासारखें दुसऱ्या कोणत्याही राज्यांत सुख नाहीं. दुष्काळ वगैरे कांहीं नाहीं.

पा० - काजीसाहेब, पाऊस वगैरे ह्या वर्षीं कसा काय लागला ? बरा लागला कीं नाहीं ?

का० - (मनांत) पाऊस ह्या वर्षीं तर मुळींच लागला नाहीं ! जिकडे तिकडे दुष्काळ आहे असें ऐकतां, असें असून वजीरसाहेब ह्मणतात कीं, सर्वत्र आबादानी आहे ! तेव्हां मलाही तसें सांगणें भाग आहे ! (उधड) ह्या वर्षीं पाऊस जरी कमी लागला, तरी तो वेळेवर पडल्यामुळे दुष्काळ विलकूल नाहीं असें मला वाटतें.

व० - खुदावंद, हे हिंदू लोक आपले राज्यांत मोठे नाखुष असतात. आपल्या व दुसऱ्या मुसलमानी राज्यांत पुष्कळ मोठमोठे जे हिंदू सरदार आहेत ते केव्हां आपल्यावर उलटून पडतील ह्याचा नेम नाहीं, ह्मणून ह्या देशांतून निदान आपल्या राज्यांतून तरी ह्या ना घालविलें पाहिजेत, असें कैक वेळ मी सरकारच्या कानांवर घातलें. परंतु अजून सरकारचें

तिकडे लक्ष नाहीं. हे लोक आमच्या तैनातीत राहून आमचाच नाश करण्यास प्रवृत्त होतात, काय आश्चर्य हे ! तेव्हां ह्या विषयी आतां तजवीज झालीच पाहिजे ! ह्यांना फार त्रास देऊन ह्यांच्या घमांचा उच्छेद केला पाहिजे; ह्यांचे सर्वप्रकारचे ग्रंथ नाळले पाहिजेत ! हजारों गाई ह्यांचे समोर चरचरा कापल्या पाहिजेत ! देवळांतील मुर्ते फोडून टाकल्या पाहिजेत लणजे हे लोक त्रासून आपोआप हे राज्य सोडून दुसरीकडे निघून जातील, किंवा मुसल्मान होतील ! मुसल्मान झाल्यावर मग चांगलेच ? कारण, नंतर हे जरी नाहीत तरी ह्यांची संतति आपलग मुसल्मानी धर्माची अभिमानी होईल अर्थात् आपल्या राज्यास कोणत्याही प्रकारे मीति रहाणार नाही.

का० - वाहवा ! वाहवा ! दिवाणसाहेबाची फारच दूर दृष्टि ! वजीरसाहेबाच्या मनीप्रमाणे झाल्यास मुसल्मानी राज्यास कधीही इतर लणजे हिंदूलोकांपासून भय नाही, लणून खावंदाकडून आतां असा बंदोबस्त जलदी झालाच पाहिजे काय हिंदूलोकांची बहादरी ही की, आमचे फुकट खाऊन आमच्यावरच उलटायाला पाहत आहेत !

पा० - हो हो ! आतां तसे केलेच पाहिजे ! (डोळे लाल करून) सर्व हिंदूलोक आपली निंदा व द्वेष करीत असतीलच ! पण त्यांत ब्राह्मण लणून जे लोक आहेत ते फारच हरामखोर बेइमानी, कपटी. त्याचप्रमाणे हे ज्यांचे तैनातीत राहतील त्याची खराबी करून आपले हित करणार आहेत. वाहवा, मोठे अक्कलवान लोक ! त्यापैकीच हा मंगळवेढ्याचा ठाणेदार आहे. त्या हरामखोराने आपल्या लोकांस मददकरण्याकरितां हे बेमानपणाचे कृत्य केले. ह्याप्रमाणे चालवू दिल्यास हे लोक आपल्या राज्याचे केव्हांच

वाटोळें करतील ह्यांत संशय नाही. तेव्हां हे ब्रह्मण लोक ह्या राज्यांतून काढून लाविले पाहिजेत. सध्या माझ्या राज्यांत जे मोठमोठ्या हुद्यावर आहेत त्यांना हळु हळु कोणत्या तरी निमित्ताने दूर केले पाहिजेत, नवीन नेमणे ते ह्यांना मुळीच नेमू नये. सारांश ह्या सर्व हिंदूलोकांचा नाश केल्याशिवाय दुसरा इलाज नाही.

व०— मालिक, आपले बोलणे सर्व बराबर आहे. सध्या दामाजीने केलेल्या गुन्ह्याबद्दल त्याला सजा द्यावयाची अथवा त्याला सोडून द्यावयाचे, ह्याविषयी काय तो खावंदाकडून हुकुम व्हावा.

पा०— ह्याविषयी काय ते काजीसाहेब सांगतीलच. परंतु त्याने सरकारी नुकसानी कितती केली, हे अगोदर समजले पाहिजे.

व०— ह्या अर्जात खबर लिहिणारा मुजुमदार लिहितो की, नुकसानी अमुकच झाली असे खास सांगवत नाही. तरी चार पांच लाख पर्यंत झाली असावी असा अदमास आहे कारण येथे सध्या दरही अतिशय चढला आहे.

पा०— फार चांगले, तर मग तेथेच त्यास ठार मारावे. ह्या शिवाय त्याला दुसरी काय सजा द्यावयाची ! ह्यणजे त्या लोकांस चांगली दक्षत वसून मुसल्मानी राज्य कसे आहे ते समजेल !

का०— ते सर्व खरे, परंतु हा अर्ज लिहिणारा व दामाजी-पंत हे एकीने राहून सर्व पैसा दोघे खावयाच पण तसे न करतां मुजुमदारानेच हा तमाम मजकूर हुजुरांत कसा कळविला ! आज पर्यंत दामाजी पंताने सरकारचे इमानाने मोठमोठी बहुत कामे केली आहेत. तो भोठा इमानी व अत्रुदार नौकर आहे. तेव्हां हे काम कदाचित् मुजुमदाराने आपणच करून दामाजी-

ची नालस्ती कशावरून लिहून पाठविणे नसेल ! तेव्हां खा-
वंदानीं मुकरर केलेली सजा पाहिजे तर—

पा०— तर मग आपल्या मते काय करावे ? आपण तर
हीच सजा कायम केली.

का०— त्याला इकडे पकडून आणण्याविषयी माझा सल्ला
आहे. नंतर त्याचा बराबर इनसाफ करून गुन्हेगार ठरल्या-
स मग खावंदानीं योजलेली सजा अमलांत आणावी.

व०— हे काजीसाहेबांचे ह्मणणे मलाही पसंत आहे. तेव्हां
त्याला पकडण्याला भले मजबूत व हुषार असे मनुष्य पाठवि-
ले पाहिजेत, त्यांपैकीं एक तरी हरहेमेषा तिकडे जाणारा
त्याचे ओळखीचा व माहीतगार असा असावा.

पा०— माझा सर्व हेतु जाहीर केलाच आहे. तुलांला वाटे-
ल त्याप्रमाणें पुढें आपण काय तें करावे. (असे ह्मणून नि-
घून जातो, चौपदार ललकारतो.)

व०— सरकारच्या हुकुमाप्रमाणें आमची सर्व तयारी आहे.
तिकडे धाठवायला जसा मनुष्य पाहिजे तसा येथेच हजर-
आहे. मीरसाहेबजान, उद्यां सकाळीं तुम्हीं व तुमच्या खात्रीचे
असे पन्नास साठ मनुष्य बराबर घेऊन तावडतोव मंगळवेढ्यास
निघावे, तेथे जाऊन तेथील ठाणेदारास विड्या घालून कैद
करून त्यास युक्तीने आणावा. जाण्याचे वेळीं आमचे कचे-
रींत येऊन पकडण्याविषयीचा सरकारच्या मोहोरशिक्याचा हु-
कुम घेऊन जावा. व त्या प्रमाणें काम वजावावे. त्यास पकडून
आणल्या नंतर सरकारांत आपली बळती होईल.

का०— वाहवा; दिवाणगिरीच्या कामाला योग्य आहां, व
ह्मणूनच ह्या हुद्यावर आपण आहां.

मी० सा०— महाराज, ह्यावेळपर्यंत सरकारच्या हुकुमाची

मी वाटच पहात होतो, ह्या वेळीं तेथें जाऊन त्या हरापखोराला
कैद करून केव्हांच ओढून आणितो. (सलाम करून
जातो.)

व०— मुनषीसाहेब, येथें झालेला सर्व प्रकार आपण ऐकि-
लाच आहां. तर त्या दामाजीला पकडण्याविषयी जल्दी एक
परवाना लिहा. कारण त्यावर सरकारचा मोहरशिक्षा लीकर
झाला पाहिजे. मीरसाहेबास सकाळीं गेलेंच पाहिजे,

मु०— हुकुमा प्रमाणें हा लिहिलाच समजा. नंतर मर्जी
असेल तर त्यावर ह्या वेळीं अथवा उद्यां सकाळीं सरकारचा
मोहरशिक्षा करून तुलीं त्या मनुष्याला जल्दी पाठवा.

व०— फार चांगलें, सध्या जरूरीचे दुसरे कांहीं मुकदमे
नाहींत, तर कचेरी बरखास्त व्हावी.

(चोपदार “ कचेरी बरखास्त ” लपून ओरडतो.)

(अंक ५, प्र० २, पृष्ठ २५-२७.)

मी० सा०— ए गुलामहुसेन, आपण अगदीं मंगळवेढ्या
जवळ आलों. तें येयून अर्ध कोशही नाही. हे पहा, किलचे
बुरूज दिसताहेत. आपलें काम आतां मोठ्या हुषारीनें बनावलें
पाहिजे. कारण कीं, पन्नाससाठ मनुष्य बराबर घेऊन जाण्या
विषयीं सरकारचा हुकुम होता, पण आपलें शौर्य दाखविण्या
करितां चौघे बसत आहों, असें नंतर सरकारांत सांगितलें.
आपण चौघे काय कमी आहों ! वेळ पडल्यास पर्वताचे सुद्धां
तुकडे करूं ! हें काम केल्यावर दरबारांत आपली बढती होईल.

गु०हु०— आपल्या हुकुमाप्रमाणें पाहिजे तें काम करण्यास
आहो तयार आहों. त्या ब्राह्मणाला भ्यायाचें ! त्याला एका
क्षणांत पकडूं. पकडून नैल्यानंतर आपला हुदाही कांहीं
चढेल ह्यांत संशय नाही. मिरजासाहेब, वेदराहून मंगळवेढें

साठ कोस तरी असेल नाही बरे ? आपणास आज निघून पांचवा दिवस, आपण तर फारच दमलो, त्यामुळे फार हैराणही झालो आहे. आतां दिवस फारच थोडा आहे, तर येथेच मुकाम करून अमलपाणी करून काय करणे असेल ते करावे.

हु ३—मारावेळ ह्याची हीच टकटक ! आपण येथे अमलपाणी करण्याकरितां नाही आलो. अगोदर आपले काम कसे तडीस जाते ह्याविषयी विचार केला पाहिजे. असे; गुलामहुसेनच्या लपण्याप्रमाणे मंगळेवेढे साठसत्तर कोसच आहे ! असे असून बरे आलो; मीरसाहेबजान, ह्या वेळेस आंत जाऊन दामाजीस पकडणे ठीक नाही. त्यास कोणत्या रीतीने पकडावे ह्याविषयी आज रात्री मसलत करूं. गावांत आपण आल्याची बातमी कळतां कामा नये. संध्याकाळ झाल्यामुळे आंत बहुतकरून इकडून आतां जाणारा कोणी नसेलच.

षे ० १०— बाह्या फार चांगली मसलत. ज्यापेक्षां दामाजी पंतानेही सरकारचा गुन्हा केला आहे त्यापेक्षां तो मोठ्या बंदोबस्ताने राहिला असेल ह्यांत संशय नाही. तर रात्रीस येथेच कोठे तरी वस्तीस राहून मोठ्या पहाटेस तो निजून उठण्याचे अगोदर जाऊन त्याला पकडावे असे मला वाटते.

मी सा ०— शाबास फारच नामी मसलत ही ! ह्या कामाची सर्वप्रकारे मजबर जबाबदारी आहे, कारण की मंगळेवेड्यास सरकारी कामाकरितां हरवखत मीच येत असतो, व त्यामुळे त्याची माझी चांगली जनिपछान आहे. त्याला चल, बाहेर निघ लपण्याच तो निघणारा आहे. त्याला असल्या संकटांत कोण मदद करणार ? कोणीही करणार नाही. दामाजीसारखा हुषार, शाहणा व विश्वासू नौकर आजपर्यंत माझ्या

मौ व पाहण्यांत कोणीही आला नव्हता, असें आपण त्याणें हें भयंकर
 कैद कृत्य कसें केले कोण जाणे ! मनुष्याची बुद्धि केव्हां फिरेल
 जातो याचा नेम नाही. अथवा दुस्मानीमुळे तर हें कृत्य कोणी
 केले नसेलना ? तर ह्यासाठीच अगोदर मुजुमदाराच्या घरीं जा-
 लाच ऊन काय प्रकार आहे तो समजून घेतों, मुजुमदारानें हा गुन्हा
 परवा करून दामाजीपंतांचें नांव कशावरून लिहून पाठविलें नसेल ?
 झाल तसें असल्यास मग त्यालाच पकडून नेले पाहिजे; नाहीतर
 विचारा दामाजीपंत फुकट मरणार !

असें गु० हु-- ठीक आहे, असेंच केले पाहिजे. धरण्याक.
 गोहो रितां आंत पहाटेस गेलेच पाहिजे. एकानें सामानाच्या बं-
 दोवस्ताकरितां येथें राहावे. चला तर (जातात.)

नाह (१) षेकराहिमान, हेंच दामाजीपंतांचें घर. दरवाजे तर
 बंद आहेत, तेव्हां तो अजून निजून उठला नाही. (२)
 अजून उठला नाही खरा. आपण तरी मोठ्या पहाटेस
 आलों. पहा, जिकडे तिकडे सामसूम आहे, त्यामुळे आपणास
 लवः कोणी एक रस्त्यांत भेटले नाही, हें बरें झालें. (३) मिरजा-
 बुरू साहेब, जरा बोलूं नका. आंतून काहीं गाण्याचा आवाज
 पाहि ऐकूं येत आहे. (४) ओहो, फारच गोड आवाज. आपणास
 विष जरी त्याचा अर्थ समजत नाही तरी गाणें फारच गोड लाग-
 काहि तें. फारच मधुर वाणी. (५) हिंदूलीकांत मोठ्या पहा-
 आ टेस अल्हाची प्रार्थना करण्याची चाल आहे, असें मला माहित
 तुक आहे, तेव्हां ह्या कामी आपण त्या अडथळा आणूं नये हें
 बरें. एक घडीभर आपण वाहेच बसूं देकत. (६) ऐका, बोलूं
 आ नका. (७) ह्याणें तर फार कमाल केली ! असें वाटतें
 क्षण की जसें काय ह्याणें अंतःकरणांत प्रेमशस्त्रच खोंचले. (८)
 चढे संपले नाटते ! आणखी काहीं गाईल तर फार चांगले होईल.

(९) कोण आहे रे घरांत ? खोल दरवाजा. (१०) अ-
 जून नाही उघडोत ? अरे केवढा वेळ आली बाहेर उभे
 आहो. खोल जलदी. (११) काय, ह्याने केलेला
 गुन्हा ह्याला आठवत नाही ? मोठे आश्चर्य आहे ! अथवा
 हा मुद्दाम तर करीत नसेलना ! (त्यास) कांहीं जरूरीच्या का-
 माकरितां बादशहाकडून आली. चार असामी तुजकडे आलों
 आहो. काल अगदीं संध्याकाळीं गांवाजवळ आलों, परंतु
 मग रात्र फार झाल्यामुळे आंत आलों नाही. ते हे आतां
 आलों, चौथा तेथेंच सामानाच्या बंदोबस्ताकरितां राहिला आहे.
 (१२) मिरजासाहेब, हा काय बोलतो ? आपणाला तर
 कांहींच समजत नाही ! (१३) तुलांला समजून काय
 करायाचें ? मला त्याची भाषा समजते ! मी सांगेन त्याप्रमाणें
 तुही तयार असा म्हणजे झाले. पूर्वीची याची माझी जान-
 पत्तान आहे, त्यावरून ह्याला पकडणें कठिण आहे, असें मला
 वाटत नाही. (१४) (मनांत) काय गोडी गुलाबी लावतो
 हा ! पण अशा बोलण्याला विचारतो कोण ! (उघड)
 आपल्यासारखे मोठे इमानी नौकर बादशहाला सांपडले पा-
 हिजेत ! वरें तें असो; अरे दामाजी, अलीकडे सरकारचें
 एखादें दगाबाजीचें काम करून नुकसान केल्याचें तुला आ-
 ठवतें काय ? (१५) काय ? नाही लक्षणतो हा ! (१६)
 होय, तसें लक्षणतो खरा ! कांहीं चिंता नाही. तुही मात्र आतां
 अगदीं ह्याच्या बाजूस रहा. (पंतास) काय तूं आपला
 गुन्हा कबूल करीत नाहीस ? अरे, तूं असा भयंकर गुन्हा के-
 ला आहेस कीं, त्यावरून बादशहा तुला काय सजा करील, हे
 आमच्यानें सांगवत नाही ! तुझा गुन्हा जगजाहिर आहे. लप-
 वून काय उपयोग ? बोल लौकर. (१७) अरे-हराम-

त्रौरा, असे खराब काम करून आणखी कत्रूल होत नाहीस !
 अरे, तुझी ह्यातारपणी अकल कोठे गेली ! महिना दीड महि-
 न्यापूर्वी सरकारी कोठारें फोडून धान्याची नासाडी तूं नाही
 केलीस ? असे करण्यास तुला सरकारी हुकुम होता काय ?
 असेल तर दाखीव ! ज्याचे आजपर्यंत अन्न खाल्लेस त्याचे
 उपकार चांगले फेडलेस ! खचित तूं वेडा झाला आहेस !
 ह्याच गुन्हाबद्दल आम्ही तुला पकडायला आलों आहों. पकडारे
 ह्याला धरा. हा पहा, सरकारचा हुकुम. (१८) अरे, लांब लां
 व गोष्टी कशाला सांगतोस ? बादशहापुढे काय तें शहाणपण
 दाखीव, आम्ही हुकुमाचे धनी ! कर निघण्याची तयारी.
 बायकोला भेटावयाचे असेल तर भेट, तुझी तिची पुनः भेट
 होईल असे मला तर नाही वाटत ! (१९) लौकर ये, नाही
 तर पळशील एखादा ! जरा वेळ लागला की, तुझा धरम विरम
 न समजतां आम्ही वेधडक घरांत शिरूं. पूर्वीची ओळख
 म्हणून आंत जाऊं देतो. नाही तर येथून तुला असेच नेले
 असते. (२०) दामाजी आतां बाहेर येईल. त्यास धरणें
 अगदीं सोपें आहे. तो विचारा आमच्या सांगण्याप्रमाणें
 वागणारा आहे. तक्रारी नाही. तर आतां निघण्याचे तयारींत
 असा. (२१) त्याचे येण्याचा खोळंबा, आमची सर्व त-
 यारी आहेच. (२२) दामाजी, काय टकटक लावली
 आहेस ही ! गुलामहुसेन, बघता काय ? बांधा ह्याला. (२३)
 ए बाई, हट मार्गे. ही वेडी तर नाहीना ! असे काय करते
 ही ! (२४) बाई, तुझे बोलणें आम्हांला कांहींच समजत
 नाही. 'चुडेदान' लणजे ? तुझ्या नक्याला आम्ही बादशहाकडे
 नेणार. तूं बायकोची जात, आंत जा लौकर. (२५)
 ए बाई, आतां रडून काय होतें ? हा भयंकर गुन्हा करण्याचे

अगोदर त्याला उपदेश करून त्याचा जीव वांचेल असे कां
 केले नाहीस ! केलेल्या अपराधाबद्दल तुझ्या नवऱ्यास सजा
 झालीच पाहिजे. हो पलीकडे. त्याला जलदी घेऊन जाऊं दे.
 (२६) काय ह्या वायकोने खेळ मांडला आहे हा !
 (२७) दिवस पहा वर किती चढला तो ! आमचें येथून अ-
 जून निघणें होत नाही ! ह्यांनीं फारच चेष्टा लावल्या आहेत !
 खबरदार ! जास्त कांहीं कराल तर ह्याला जनावराप्रमाणें ओढीत
 नेऊं (२८) दामाजी, मघांशीच तुला बाहेरच्या बाहेर घेऊन
 जातो ह्मणजे ठीक झालें असतें. मला तुझी दया येऊन वायको-
 ला भेटण्याची तुला परवानगी दिली, ती तिला बाहेर घेऊन येऊन
 हा गोंधळ घातलास काय ! तूच मुळीं हरामखोर आहेस. सोड
 तिला. आणि चल आमच्या बराबर. आम्ही अशा गुन्हे-
 गाराला कधीं सोडणार नाहीं ! (२९) काय आज येथून आमचें
 निघणें होत नाही ? धरा त्या दामाजीला आणि ओढा इकडे.
 [३०] दोनप्रहर होत आले तरी ह्यांची गडबड बंद होत
 नाही ! ह्याला आतां लौकर नेलेच पाहिजे. नाही तर गांवचे
 लोक जमतील ! मग जाण्याला फार मुष्कील पडेल, अगे
 बाई, कां उगाच आमचें डोकें फिरवितेस ! सोड तो गळ्यां-
 तला हात. नाही तर आम्ही सोडून त्याला घेऊन जातो.
 तू रडून कितीही बोललीस तरी आम्ही त्याला सोडणार नाहीं.
 दामाजी तिला सोड आणि ये इकडे असा. नाही तर ही पा-
 हिलीस तलवार कशी चमकत आहे ती ! [३१] अरे
 भाई, पुरे पुरे आतां ! आम्ही अगदी त्रासून गेलों. त्याचा
 हात धरून ओढा इकडेच्या अंगास, मग हा मा
 दुसरा हात पकडतो. नाही तर हा खंजीर मध्यें
 घालतो, ह्याणें ही मगरमिठी तेव्हांच सुटेल. [३२] ह्या,

आतां बस कर. नीघ जलदी. किती वेळ आम्हांस असा त्रास देत आहेस हा ! [३३] मग तुमचें काय म्हणणें ? गुलामहुसेन, मीं सांगितल्याप्रमाणें हे पाहिलेस लोक येत चालले ! काय करावें आतां ! तूं कोणरे आमच्यांत बोलणारा. चल चल, आपल्या कामाला जा. चालले आपले शेखी मिरवायला. [३४] दामाजी, चल लौकरु, सोडू, सोड आपल्या मनुष्यांना आतां ! किती बोलतोस हा ? सांग एकदां काय तें आम्हाला. येतोस कीं नाहीं !

(३५) अरे ए, तूं आंत जातो आहेस तर, दामाजीपंतास सांग कीं दरवाज्यावर तुझी वाट पहात ते मनुष्य उभे आहेत, तुला जलदी बाहेर बोलावीत आहेत. नाहीं तर ते वेधडक आंत येतील. (३६) अरे दामाजी, बाहेर येतोस कीं नाहीं? आतां आही येथें उभे राहणार नाहीं ! (३७) भाई दामाजी, आमचो किती खोटी केलीस ही ! तुझ्या पाठी-मार्गे लोकांची काय गर्दी ही ! आपलें तर डोकें ह्याणें बावा, अगदीं फिरून गेलें. (३८) दामाजी चल लौकर, नाहीं तर आतां धक्के खाशील. (३९) चल चल, पाय उचल. (४०) अरे ए हट मार्गे, बादशाहा वजीरवागैरे मंडळी कांहीं गुप्त-कामाकरितां आंत जमली आहे. आंत कोणालाही जाण्याचा हुकूम नाहीं, मग तूं कसा जाणार ! आ आल्या रस्त्यानें, नाहीं तर फुकट धक्के खाशील ! (४१) तें कांहीं असो. हजार बोललास तरी कांहीं वळणार नाहीं. मुकाट्यानें जा, कसा ! नाहीं तर ही पाहिलीस तरवार कशी चमकते आहे ती. (४२) बरें बरें. आंत जाऊन वर्दी देतो; पण— (४३) आतां आंत जाऊन वर्दी देतो. [४४] वजीरसाहेब, कांहीं जरूरीच्या कामाकरितां आज दीड एक लाख रुपये पाहिजे

आहेत. तेव्हां जलदी तजवीज झालीच पाहिजे. [४५] स-
 रकार, खजिन्यांत तर हणण्यासारखी शिलक नाही तेव्हां त्यांतून
 काढण्याची सोय नाही. असे बाहेर जर समजेल तर गादीला
 मोठा धक्का बसण्याची भीति खरी ! (मनांत) काय करावे
 पुष्कळ सरदार चौथाई देत नाहीत हणतात [उघड] सरकार
 काळजी करण्याची कांहीं गरज नाही. कोणत्याही तऱ्हेने
 पाहजे तेवढी रकम हजीर करतो. [४६] महाराज, मंगळ-
 वेढ्याहून कोणी मनुष्य आला आहे तो आंत येण्याची परवा-
 नगी विचारीत आहे. [४७] सरकार, थोड्या दिवसांपूर्वी
 दामाजीपंतास पकडण्याकरितां जे मनुष्य पाठविले होते ते बहुधा
 आले असतील [४८] त्या बद्दमाष दामाजीची कत्तल करण्याकरितां
 पाठविलेले मनुष्य, आपले काम बजावून आले असतील !
 [४९] अरे ए भले मनुष्या, आंत येण्याला तुला सरका-
 रची परवानगी आहे, तर चल लौकर आतां. [५०] नाही
 सरकार, त्याला फक्त पकडण्याचाच हुकुम झाला होता. [५१]
 काय पकडण्याचा हुकुम केला होता ? बरे त्याला येऊं द्या आंत.
 ह्याक्षणीं त्या हरामखोराची गरदन ह्या खंजिरानें उतरतो.
 [५२] अरे हा कोण ? तो दामाजी व ते येथून पाठविलेले
 मनुष्य कोठें आहेत ? अरे ह्या वेड्याला आंत कशाला येऊं
 दिलेंस ? [५३] सरकार, हाच मंगळवेढ्याहून आलेला मनुष्य, व
 ह्याच्याचसाठीं मी सरकारांत बर्दी दिली होती. [५४]
 बरे बरे, ह्या वेड्याला दे बाहेर घालवून. पुनः अशा कोणाला
 आंत येऊं देशील तर खबरदार ! मजा केली जाईल. (५५)
 अरे हा कोण, दामाजीला इमानीं हणून त्याची तारीफ करीत
 आहे ? [५६] हुजूर, मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे ! ज्या
 रकमेची सरकारास गरज होती ती परमेश्वरानेंच ह्याक्षणीं

पाठविली ल्हाणायाची. ह्यावरून सरकारावर परमेश्वराची पूर्ण कृपा आहे ह्यांत संशय नाही. [५७] अगोदर हें सांगा कीं एवढी रकम कोठून आली ? [५८] आपण धान्य लुटविलें म्हणून समजत होतो त्याचा पैसा दामाजीनें पाठविला आहे, असें ह्यावरून समजतें. [५९] काय हे सर्व दामाजीनें रुपये पाठविले ? शाबास ! वरें, हे सर्व रुपये किती आहेत ? [६०] ह्यांत एक लाख अडसष्ट हजार रुपये लिहिले आहेत. आणखी मोठ्या नम्रतेनें त्यानें असें लिहिलें आहे कीं, मोठी रकम एकदम पाठवावयाची होती ल्हाणून इतका वेळ लागला, तरी ह्यावरून सरकारची ह्या सेवकावर इतराजी नव्हावी. सातशें खंडी धान्य खर्च झाले त्याचा सर्व हिशोब ह्यांत नमूद करून इतकी रकम पाठविली आहे. [६१] इतके धान्याची इतकी मोठी रकम पाठविली ? तर मग तो मोठा विश्वासू सरदार खरा ! [६२] दुष्कालामुळे मोठी महागाई होऊन लोकांचे फार हाल झाले. रुपयाला एक पायलीप्रमाणें सुद्धां धान्य घ्यावयास लोक तयार होते पण तें सुद्धां मिळणें मुष्कील होतें ! असें पण ह्यांत जाहिर केलें आहे [६३] काय दामाजीपंत इतका हुषार व विश्वासू नोकर ! मग हा अर्ज मंगळवेढ्याहून त्याचे दुष्मानाकडून आला असेल ! अरे हा खोटा अर्ज लिहिणारा कोण आहे ! [६४] महाराज, आपला मतलब साधून दामाजीची सर्व प्रकारें नुकसानी व्हावी, ल्हाणून हा त्याणें अर्ज पाठविला असेल ! [६५] खरें आहे, ह्यांत संशय नाही ! [६६] अरे विठू, ह्या थैलींत किती रुपये आहेत हें तुला माहीत आहे ? वा ! ह्याची भाषाच आत्ताला अगोदर समजणें कठीण [६७] काजीसाहेब, ह्या लोकांची थोड थोडी मतलबापुरती मात्र

आत्मांस भाषा समजते, पण एक शब्दसुद्धां बोलतां येत नाहीं! ह्या लोकांच्या व ब्राह्मण लोकांच्या भाषेत पुष्कळ तफावत दिसते ! त्यांची भाषा आत्मांला चांगली समजते. अरे विठू, ह्या थैलति कित्ती रूपये आहेत हे तुला माहीत नाहीं काय ? [६८] अरे मंगळवेढें सोडून आज तुला कित्ती दिवस झाले ! व तुला, येतेवेळीं कोणी सरकारी मनुष्य भेटले होते काय ? [६९] काजीसाहेबांनीं त्याला काय विचारिलें व त्याचा त्याणें काय जबाब दिला, ह्यांतील आपणाला तर कांहींच समजलें नाहीं ! असो; तें बोलणें राहो ! ह्याला आतां रसीद देणें आहे ! तेव्हां अगोदर रूपये मोजले पाहिजेत. अरे ए चोपदार, खजाजी साहेबांस इकडे लौकर येण्याची वर्दी दे. (७०) फार चांगलें; त्याला हा मी घेऊन आलोंच. (७१) काय हुकुम आहे सरकार ? (७२) खजान्जी हे रूपये लौकर मोजण्याविषयीं आपणांस तसदी देत आहे. (७३) ही थैली मोठी दिसत आहे ! तेव्हां हे मोजण्याला कृपा करून कोणी मदद द्याल तर एका क्षणांत सर्व मोजीन. (७४) फार चांगलें ! बसा इकडे आंत मोजीत. ह्या कोणी दुसरी मदद. (७५) हा मनुष्य आल्यापासून माझे अंतःकरण फारच खुष झालें आहे. ह्याचें काय बरें कारणें आसावें ? अरे, तूं असा समोर ये रे, तूं कित्ती दिवस त्या दामाजीं तापाशीं चाकरी करीत आहेस ! तुला तो काय तन्खा देतो ? तुझे नांव काय ? हें सर्व मला लौकर सांग पाहूं ? [७६] हा दामाजीचा मोठा भयंसेदार मनुष्य आहे ! ह्मणूनच त्याणें एवढी रूपयांची थैली ह्याच्यावरार पाठविली ! जर तो ह्याला चांगले रीतीनें पाळित असेल तर ह्याला तन्खा तूरी काय करावयाचा ! अरे विठू, तूं येथें चाकरीस राहा, राहशील तर प-

गार पण चांगला मिळेल. (७७) अगोदर ह्याला रसीद लिहून लौकर द्या. ह्या गरीबाचा खोळंबा करून नका. मग रूपये मोजा ! दामाजीपंत मोठा विश्वासू आहे, कधी दगाबाजी करणार नाही. तर द्या लौकर त्याला रसीद हणजे तो जाईल. वजीर साहेब, त्या बदखोराच्या अर्जावर विश्वास ठेवून हे रूपये भरण्याचे अगोदर जर त्याला धरून आणते तर विचारा दामाजीपंत फुकटच्या फुकट मध्येच मेला असता ! त्या हरामखोराने आपल्या मते मोठी हुशारी केली होती, पण त्याचे कांही साधले नाही ! अशा दगाबाज मनुष्याला पकडून आणून त्याला ठार मारण्याची सजा दिली पाहिजे. [७८] दामाजीपंत व ते मनुष्य दोन तीन दिवसांत येतील, बहुत करून शहराजवळ आलेही असतील ! ते आल्या नंतर सर्व हकीकत त्याचे मुखाने समजेलच, मग दामाजीपंत सांगेल ती सजा त्या अर्जलिहिणारास द्यावी. (७९) सरकारच्या पायांजवळ काजीसाहेबांनी, केलेला अर्ज बराबर आहे. त्या प्रमाणे करणे योग्य आहे. (८०) ठीक आहे. (८१) ओहो ! विठू, अरे तू जातीचा धेड असूनही जें तूं बोलतोस तें मला फारच आवडतें. व तेणें करून चित्तास आरामही फार होत आहे. ह्याचें काय बरें कारण ? विठू, तू माझ्या दृष्टिसमोरून जाऊं नयेसें वाठते. (८२) खजांजीसाहेब, रूपये अजून मोजले नाही ! रसीद लौकर देण्याविषयी वरचेवर सरकारचा हुकुम होत आहे. आणखी पाहिजे तर कोणी मदद घ्या. पण लौकर मोजा. (८३) सुमारे सवालाखपर्यंत मोजून झाले आहेत. रसीद लिहा इतक्यांत आपणांस कळवितो. (८४) सरकार रसीद लिहून तयार आहे. आणखी ह्यांत मजकूर लिहिणे आहे ? काय (८५)

त्यांत रूपये पोंचले इतकेच लिहावे, जास्त कांहीं नाही.
 (८६) येथे दामाजीपंत आल्यावर त्याचे ह्या कामाबद्दल व
 त्याचे दुष्मानाबद्दल काय ते बोलणे होईलच. (८७) अरे
 विठू, तुझ्या धन्याने जी रकम पाठविली ती बरोबर आत्मांस
 पोंचली असे सांगून त्याला ही रसीद दे. (८८)
 असो; झाले ते झाले. ह्यामुळे त्याची भेट तरी होईल. अरे
 विठू, तुझा धनी दामाजीपंत येथे आतां लौकर येईल; तुझी
 त्याची येथे गांठ पडेल ! मग जाण्याची घाई कां करतोस ? तू
 हरमेषा मजत्रवळ असावे, ह्या तरुतावर बसावे, मधून मधून तर
 तुला कडकडून भेटावे असे वाटते ! तुझ्याविषयी जें मला का-
 हीं वाटत आहे ते बोललो असतां हे लोक हसतील, ह्मणून
 बोलत नाहीं. तू जवळ येरे, तुला एकदां नीट पाहूं दे. (८९)
 सरकार, असे एकाएकी बेफाम होण्याचे काय कारण ? सावध
 व्हा, काजीसाहेब, काय हे ! हकीमसाहेबांस तरी लौकर
 आणवा. (९०) हो, त्याला बोलावलेच पाहिजे. सर-
 कार, असे काय हे ? उठून बसावे. (९१) दामाजीपं-
 तांकडून ज्याने रूपांची थैली आणली तो विठू कोठें गेला ?
 त्याला जवळ आणा, तो गेला काय ? हाय ! हाय ! फार
 वाईट झाले ! वजीरसाहेब, तो गेला असेल तर त्याला लौकर
 आणा, त्याला केव्हां पाहीनसें मला झाले आहे. तो लौकर
 न भेटेल तर माझी अवस्था काठिण आहे ! तो जेव्हां येथून
 निघाला तेव्हां जशी बीज चमकावी त्याप्रमाणें माझ्या डोळ्यांपुढें
 चक झाले, व त्यामुळेच ह्या तरुतावरून खाली पडलो.
 काजीसाहेब आतां खोटी कां ? तो लांब गेला असला तरी
 त्याला लौकर आणा. तो आल्यावर, असे त्याणें कां केले हे
 यालाच विचारूं. (९२) सरकार, त्याणें कांहीं केले नाही.

पेत्तानें डोळ्यांपुढें लख्ख झालें. आपल्यासाठीं त्याला पाहिजे तर बोलविण्यास पाठावितों. त्याला आणणें काय कठीण आहे ? (मनांत) हकीमास मात्र हिकडे घेऊन यावें. (जातो) (९३) वजी साहेब, पित्त पित्त ह्मणून उगाच भलतेंच काय सांगता ? मला त्या विठूधेडाचें अगदीं वेड लागलें आहे ! तो मला लौकर दाखवा. अहो, तो कोण आहे हें मीं कसें समजूं ? त्याला घट्ट मिठी कधीं मारीनसें झालें आहे ! (९४) काय बोलतां हे ! आपली योग्यता कोठें व त्याची कोठें ! आपल्यांत व त्याच्यांत जमीन अस्मानाचें अंतर आहे. हिंदू लोकांत ही धेडाची जात फारच हलकी आहे ! असें असून त्याच्याजवळ बोलणें, व त्याच्याजवळ बसणें सरकारास कसें आवडतें ! काय हे ! हें पाहून लोक तरी काय ह्मणतील ! विचार करा, असें करण्यांत काय वरें हाशील आहे ? (९५) दिवाणजी कचेरी बरखास्त होऊंदा ह्मणजे हे सर्व लोक जातील. (वजीर तसें करतो.) (९६) वजीरसाहेब मला वाटतें कीं, तो कोणी तरी मोठा मनुष्य असून दामाजीपंताकरितां धेड होऊन येथें आला होता ! ओहो, त्याचें बोलणें तरी किती गोड ! खुबसुरत तरी काय पण ! तो मोठा मनुष्य नसेल तर माझे मन त्याच्यावर कसें तुटून पडेल ! उगाच बडबड कशाला ? तो माझ्या प्रेमाचा जिव्हाळा विठूधेड मजपुढें लौकर उभा करा. हाय ! हाय ! विठू, अरे भाई विठू, मला गरीबाला सोडून तूं एकटा कोणीकडे गेलास ! तुझ्या शिवाय मला मुळींच करमत नाहीं. काय करूं ! तुझे मला एकदां मुखकमल दाखोव, जशी एखादी खुबसुरत तरुणी पुरुषाचें मन आपल्याकडे ओढून घेऊन त्याला जसें आपलें वेड लाविते, त्याप्रमाणें मला तुझे वेड लागलें आहे ? ह्मणून

मला लौकर भेठ दे, नाही तर मी ह्यांतून वांचेन असे वाटत नाही वजीरसाहेब, तो विठूवेड कोठे आहे ? लौकर जाऊन त्याचा तळास करा. पहा, मी त्याच्याशिवाय अगदी परदेशी झालो आहे. त्याला पाहिल्यावांचून मला त्वाणें पिणें कांहींच रुचणें नाही ? त्याच्याशिवाय मला कोणत्याही प्रकारचे विलास सुचणार नाहीत. मग दरवारचें काम तरी कसे आवडेल ! वजीरसाहेब, माझ्यासमोर उभे कशाला ? त्याला मजजवळ आणित नाही काय ? (९७) (मनांत) अशी एकाएकी ह्याची स्थिति होण्याचें काय कारण असावे, तें कांहींच समजत नाही ! काय करावे ! फारच विलक्षण झालें ! त्या मनुष्याला एकदां आणला तर पाहिजेच, त्याशिवाय ही स्वारी ऐकणार नाही ? (उघड) महाराज, चलवें मजबरावर; आतां त्याला भेटवितो, (९८) महाराज, हुतूर, खावंद, सरकार, असे ल्हणून कां उगाच ह्या त्रासलेल्या अन्तःकरणावर डाग देतां ? त्याला आणणें असेल तर ह्या ठिकाणीं व ह्या वेळेस मजपुढें उभा करा. जा, मीं येथें त्याची अगदीं वाट पाहत उभा असतो. काय तुम्ही अद्याप गेलां नाही ! अरे मी तर अगदीं तह्यीन झालो, असें असून हे लोक मन मानेल तें बोलून मला वेडा बनवूं पहातात ! देवा, मज गरीबावर असा तुझा कां बरो कोप हा ! तुम्ही मर्जी, तूं पाहिजे तें करण्यास समर्थ आहेस. वजीर, तुम्ही सैतानासारखे माझ्यापुढें उभे कां ! निघा येथून करा तोंड काळें. (९९) हा मी जाऊन त्याला एका ~~क्षणंत~~ आणितो (मनांत) अरे, इतके लोक आपण त्या वेळेस असून आम्हांला त्याविषयीं कांहींच वाटले नाही. पुनः म्हणजे त्याला पहावे असें आमच्या मनांत सुद्धां येत नाही. आणि ह्याचीच कशी अर्

अवस्था झाली ही ? कांहींच सुचत नाही । हटलें असतां त्यांचे ह्याला वेड लागयाला कांहींच कारण नाही. (उघड) महामात्र, त्याला आणण्याविषयी आपली परवानगी मागतो. (१००) अरे विठू, प्रेमाच्या फाशांत पकडून माझे मन आपल्याकडे ओढून घेणारा असा तू कोण आहेस ? कोणी जादुगीर अथवा मंत्री आहेस ह्मणावे तर दामाजीपंताच्या तैन्तति फार दिवस असून मोठ्या इमानाने व अब्रूने नोकरी करित आहेस. आणि ह्मणूनच दामाजी पंताने तुझ्याबरोबर एवढी रकम पाठविली. खचीत खचीत तू मोठा चतुर मनुष्य आहेस ! अरे तुला जाते वेळीं सरकारांतून कांहीं बक्षीस तरी मिळाले काय ? नाही. हाय हाय ! फारच वाईट झाले. त्या वेळेस माझी माती अगदीं गुंग झाली ! त्या दामाजीपंताला सुद्धां त्याच्या ह्या विश्वासूपाणाबद्दल कांहीं नजाणाराही पाठविला नाही ना ? अरे त्या विठूला अद्याप कोणीच मला भेटवित नाही ! हे काय, त्याच्याशिवाय मला सर्व विषय केवळ विषासारखे वाटून आहेत. मला त्या उदकाची अतिशय तहान लागली आहे ! ते जर आतां लौकर न मिळेल तर केव्हांच मी मरून जाईन ! (कान देऊन) काय "सरकारस्वारी कोठे आहे" ह्मणून कोणी मला विचारीत आहे ? कोणी मला पाहावयास येत असाल तर त्या विठूघेडाला बरोबर घेऊन या ! नाही तर उगाच येऊं नका ! काय करूं, मन वारंवार आवरतो पण कांहींच चालत नाही. त्याच्याशिवाय मला सर्व उदास वाटत आहे. मला जर पंख असतं, तर त्या प्राणविसाव्याला कधींच धंडून काढलें असतं ? माझी अशी आजपर्यंत कधीही अवस्था झाली नव्हती. मी वेडा झालों आहे ह्मणावे तर सर्व लोकाबरोबर चांगल्या रीतीनें बोलत आहे. शुद्धीत आहे ह-

णार्थे तर विठूघेड तो काय व मला त्याचे दर्शनाची इच्छा होते काय? मला लोकतरी आतां काय झणतील ! अरे, त्या विठूला झडकर भेटण्याला कांहींच उपाय नाही ? (हकीम येतो. त्याला मिठी मारून) हकीमसाहेब, तो माझा प्राण-विठू घेड कोठे आहे ? बाहेर असेल तर त्याला आंत आणण्याला कांहीं हरकत नाही. (मोठ्याने) विठू और विठू, तुला आंत येण्याविषयी कोणी अटकाव करित असेल तर धांव, तुला मिठी मारावयाला मोच बाहेर येतो. (रागाने) तुला सर्व लोक बदमास आहां, अजून त्याची मला भेट करवत नाही ! जर मला एक घटिकेच्या आंत त्याला न दाखवाल तर मी काय करीन ह्याचा विलकुळ भरवसा नाही. हकीमसाहेब, हा पाहिली नागची तलवार विजेसारखी कशी चमकत आहे ती ! विठू, तं मला सोडून कोठे चाललास ! मोच स्वतः तुझ्या भेटे टोला येतो (जातो.) (१०१) सरकारास वेड लागले ह्यांत विलकुळ संशय नाही. मला सरकाराबरोबर गेलें पाहिजे; कारण की, त्यांचे हातांत नगी तलवार आहे. न जाणों काय करतील ह्याचा नेप नाही. (जातो) (१०२) दामाजी, ही धर्मशाळा आहे, तुला रोटिविटी कांहीं बनविणें असेल तर येथे बनवू, तुला कांहीं पाहिजे असेल तर गांवांत जाऊन बाजारांतून आणून देतो. तूं हा दिवसपर्यंत मलाचा एक घांस सुद्धां खाल्ला नाही ! बादशाहाजवळ नेईपर्यंत मलांस कसे तरी तुझे प्राण वांचविले पाहिजेत. येथे थोडे पाणी पण दिसत आहे. तूं फार दिवसही आहेस, तेव्हां कांहीं खायला करशील तर फार घांगलें होईल. (१०३) आजपर्यंत अशी पायांनी चालण्याची ह्याला सवय नाही असे ह्याच्या तोंडावरूनच दिसत आहे; आतां येणून वेदर पण जवळ

आहे, फार तर वीस एक कोस असेल. (१०४) फराळ ?
ठीक आहे. तसे करतो. घेकरहिमान, तुम्ही दोघे गांवांत
जाऊन भटियारखान्यांतून थोडी रोटी, भाजीवगैरे आणा.
व येतेसमयीं दामाजीपंताकरितां पण कांहीं मेवाभिठाई
मिळाल्यास आणा, हणजे तोही विचारा खाईल. (१०५)
अरे कोठें चाललास दामाजी ? पळतोस की काय ? (१०६)
कोठला विठू महार घेऊन वसवास ? मिरजासाहेब, कैद्यांवर
कर्धी विश्वास ठेऊं नये ! धरा ह्याला आणि चला घेऊन !
(१०७) अरे फरीद, सरकारची स्वारी शुद्धीवर केव्हां ये
णार ? रात्रंदिवस ह्याला त्या विठूधेडाचा ध्यास लागला आहे.
आत्नी वीस पंचवीस असामी आज दोन तीन दिवस सरका-
राबरोबर मारे फिरत आहो. जो भेटेल त्याला खावंद ' विठू
कोठें आहे, ' असें विचारतात. ह्याप्रमाणें ह्यांना त्याचे अगदीं
वेड लागलें आहे. (१०८) तूं हणतोस तें सर्व खरें
आहे. कायपासून तर तोंडानें विठू धेड लोकर दाख-
वा असें हणत ऊन किंवा सावली याची कांहींच
परान करतां सर्व शहरभर खोसि भटकत होती. (१०९)
अरे, काल रात्रीं तर सरकाराला मुळींच झोंप लागली ना-
हीं ! ह्यावेळेस आंत स्वारीला किंचित् झोंप लागली आहे
असें वाटते. तेव्हां जरा हळू बोल. जो विठूधेड दाखवीत
त्याला सर्व राज्य देईन असें खावंद हणत होते ! (११०) त्या
ला शोधावयास जिकडे तिकडे लोक पाठविले असून अजून
त्याचा पत्ता लागत नाही ? मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे !
(१११) अरे, मंगळवेढ्याच्या ठाणेदारचा तो नौकर आहे
हें तुला माहित नाही ? त्याला पकडणें मोठें कठिण आहे अ-
सें नाही. तो येथून मंगळवेढ्यास जावयाचा तो तिकडे न ज

तां कोठें दुसरी कडे आपल्या कामाला गेला असेल ! नाही तर तो केव्हांच मिळाला असता (पडद्यांत— “ विठू धेड कधीं भेटणार) ” (११२) सरकारची स्वारी निजेतून उठली वाटते ! चला तर आपण आंत जाऊं. [११३] विठू अजून आला नाही ? [११४] महाराज, नाही आला अजून. त्याला शोधायला पुष्कळ लोक गेले आहेत. आतां तो लौकर येईल. (११५) दामाजीपंताला आणण्याकरितां येथून गेलेले मनुष्यही त्याला घेऊन अजून नाही आले ? भाई दामाजी, तूं त-गी मला लौकर भेट दे, ह्मणजे तो तुझा विठू धेड मला लौकर भेटेल. [११६] अरे, माझ्या विठू धेडाचें कोण नांव घेत आहे हा ! तो आला काय ? (११७) खावंद, हुकुमा प्रमाणें दामाजीला पकडून आणिला आहे, व त्याणें गुन्हा केला असें तो स्वतः कबूलही करित आहे ! (११८) दामाजीपंत, तूं इकडे पाठविलेला तो धेड कोठें आहे ? अरे, तुझा मुळींच गुन्हा नव्हता, मी अगोदर कहींच चौकशी न करितां तुला पकडण्या करितां मनुष्य पाठविले ! ही माझी सर्वस्वी चूक आहे. आतां बोलून वः उपयोग ! तो विठूधेड कोठें पाहिलास काय ? सांग सांग लौकर ! [११९] होय, सरकार ह्यालाही रस्यांत कोणी विठू धेड वाटसरू भेटला होता. व त्याचें ह्याला फारच वेड लागलें आहे. (१२०) तर मग तो तुझा चाकर विठू कोठें आहे ? (१२१) दामाजी, मला हें तुजें बोलणें कांहीं समजत नाहीं. ज्या मनुष्याबरोबर तूं रुपयाची थैली पाठविली, तो तुझा विश्वासू नौकर कोठें आहे ? तें अगोदर सांग. [१२२] सरकारच्या ह्मणण्या प्रमाणे दामाजीपंताकडून मनुष्य कोणीही आलेला नसावा. आली ह्याच्या बरोबर आज आठ दहा दिवस आहीं.

[१२३] काय भलतेंच बोलणें हें ! मी जागा तर आहेना ?
 त्याणें रूपयांची थैली जमिनीवर ओतली यावेळेस मीं जवळ
 होतो. त्याचें नांव, तो तुमच्या जवळ किती वर्षे नौकरी करित
 आहे वगैरे मी त्यास सर्व = कीकत विचारली, त्यानेंही हें सर्व
 ऐकून घेऊन सांगितलें कीं मीं दामाजीपंतांचा पिढीजादा
 नौकर आहे. माझे नांव विठू. ओहो ! त्याचें रूप व बोलणें तरी
 किती मधुर होतें ! शेवटीं तो गेला त्या वेळेस माझ्या डोळ्यां
 समोर जशी वीज चमकावी त्या प्रमाणें चक झालें ! त्या-
 वेळेस मला घडीभर मूर्च्छा आली ! तो मला अशा स्थितीत
 ठेवून पावती घेऊन निघून गेला. अहो, फार कशाला ? तुम्ही
 आपलें अक्षर ओळखाल कीं नाहीं ? (१२४) काय ल-
 णतां, त्याच्यामुळे तुमची पण स्थिती अशीच झाली आहे !
 मग त्याला घेतल्याशिवाय तुम्ही एकटे कसे आलां ? त्याज-
 वरील प्रेमांमुळे मी अगदीं वेडा झालों आहे. दामाजीपंत,
 त्याचा तह्यास करण्याकरितां हजारों लोक फिरत अनन तो
 अद्याप कसा बरें सांपडत नाहीं ? कोण आहे रे ? मिरजा-
 साहेब, वजीर साहेबाला तावडतोव बोलवून आणा
 (१२५) सरकार, आपल्या हुकुमाप्रमाणें त्यांना कळवितों.
 (१२६) काय खेळ आहे हा ! कांहींच समजत नाहीं
 खरोखर तीन एक दिवसांपूर्वीं तुम्हांकडून एक मनुष्य आला
 आणि त्याणें तुमचें नांव सांगून पैसा भरला, ती रकम अमु-
 कच होती असें मला बराबर आठवत नाहीं पंत, तुम्हांशि-
 वय त्याच्या बराबर एवढी रक्कम घेतली पाठवील ? असें अ-
 सून तुम्ही कांहींच माहित नाहीं असें लक्षातां ? माझे मन पा-
 हण्यासाठीं हें असें करित आहां काय ? ही माझी गुन्हेगा-
 आहे लक्षण पूर्वींच तुम्हांस सांगितलें. दावेदारीमुळे मुजुमद

राने अर्ज लिहिला, ह्यांतील मजकूराच्या खरेपणाविषयी बराबर चौकशी न करितां तुझांस पकडण्याकरितां मनुष्य पाठविले. ह्या मुळे तुम्ही मुद्दाम कांहींच कबूल करीत नाहीं? असा खोठा अर्ज लिहिणाऱ्या मनुष्यास तुम्ही सांगाल ती ह्या क्षणां सजा दत्तों. पण अगोदर तो तुमचा नोकर विठू कोठें आहे तो लौकर दाखवा. फार काय सांगूं ! माझा .. तो प्राण मजजबळ आतां न येईल, तर मी लौकर मरेन ह्यांत संशय नाहीं.

(१२७) काय बोलवें आतां ? मी जागा असून, मला झोंप लागली आहे, अशासारखे हे तुमचे ह्मणणे आहे. तुमचे अक्षर दाखविल्यावांचून ह्याचा निकाल होणे नाही. परंतु ज्याचे अजपर्यंत तुम्ही पालन पोषण केलेंत त्या विठूला येथे उभा करा. दुसरी गोष्ट सुद्धां बोलूं नका. बरे, मंगळवेळ्याहून येतांना विठू महार ह्मणून जो मनुष्य तुझांस भेटला तो कसा होता ? त्याच्या सर्व खुणाखाणा सांगा पाहूं. (१२८) मग तर मला असे वाटते कीं हे कांहीं तरी चेटक आहे ! जो कोणी मला त्या विठूला भेटविले त्याला त्याबद्दल हे सर्व राज्य सुद्धां देईन ! त्याच्या दर्शना शिवाय हे सर्व मला कांढ्याप्रमाणे जाचत आहे. त्याच्या शोचार्थ जिकडे तिकडे मनुष्य फिरत असून तो अन्न मिळत नाही असा हा आहे तरी कांण ? (१२९) सरकार काय हुकुम आहे ?

[३०] वजीरसाहेब, दोन तीन दिवसांपूर्वी दामाजीपंताकडून जो पैसा आला त्याबद्दल त्याच्या कडून आलेले कागद पत्र केठें आहेत ! [१३१] होय सरकार, अर्ज आला होता पण तो दफ्तरदारापाशीं आहे. पाहिजे तर तो ह्यावेळेस आपणवितों. मीरसाहेब, ह्यावेळेस दफ्तरदाराकडे जाऊन त्यांस सांग कीं सुमारे दोन तीन दिवसांत जे कांहीं सरकारी कागद

आंले असतील ते सर्व जलदी घेऊन येण्याविषयी सरकारचा हुकुम आहे. (१३२) महाराज, आपल्या हुकुमाप्रमाणे त्यांला लौकर घेऊन येतो. (१३३) वजीरसाहेब, त्या विठ्ठेडाचा मला फार शोष लागला आहे. तो मला कर्ध भेटणार ? हे दामाजीपंत तर असें हणतात कीं, ' माझा असा कोणीही विश्वासू नौकर नाही. व मी कोणाबरोबर रुपयेही पाठविले नाहीत ! हीं सर्व भ्रान्ति आहे ! तो कोणी दुसरा मनुष्य असेल माझा कोणी नाही ! ' आतां काय करावे ! [१३४] काय दामाजीपंताचें असें हणणें आहे कीं एवढी रकम आपण नाही पाठविली ? मग हें मोठें आश्चर्य होय ! पंत, पांचलेल्या रकमेची पावती आली त्या विठ्ठेडाबरोबर पाठविलेली तुहांस अजून मिळाली नाही ? जर तोच तुहांस अजून भेटला नाही असें हणतां, तर पावती तरी कशी मिळणार ? (१३५) हा रुपये पाठविणार होता, पण अगोदरच त्याला पकडण्याकरितां इकडून मनुष्य गेले ! त्या मुळें ह्याला वाईट वाटून तो ही रकम पाठविली नाही, असें हणत असेल ! (१३६) अहो दामाजीपंत, काय आमचें हे सर्व बोलणें थट्टेचें समजून हें सर्व नाकबूल करतां ? आतां ह्यांत खरें खोठें आलीं काय समजावे ! अगोदर कांहींच चौकशी नकरून त्या मुजुमदाराच्या अर्जावर विश्वास ठेवून तुहांस पकडून आणिलें ह्यांत माझी चूक आहे. तरी ह्याबद्दल माफ करून त्या विठ्ठेची भेट होई असें तुम्ही करा. त्याच्याशिवाय मला मुळींच करमत नाही. (१३७) ह्याणें रुपये पाठविले असून हा नाकबूल करतो ह्यांत याची मतलब तरी काय असावा ! आतां दफ्तरदार येतीलच, ते ह्यांचिं अक्षर दाखावतील मग ह्याचें नाकबूल करणें कसे चालेल ? (१३८) काय

हुकुम आहे सरव...! (१३९) सुमारे दोन तीन दिवसां-
पूर्वी मंगळवेढ्याहून जी एक लाख अडसष्ट हजार रुपयांची र-
कम आली त्या प्रकरणाबद्दल दामाजीपंतानें पाठविलेले जे
कांहीं कागद किंवा चिठ्या असतील त्या सर्व काढा पाहूं.
(१४०) खावंर, आतां घोडा मैदान जवळ आहे ! हा
पहां सर्व त्याचा दस्तऐवज (१४१) दामाजीपंत, हें
पहा, कोणाचें अक्षर हें चांगलें ओळखा. तुमचेंच.
हें अक्षर अशी खात्री झाल्यावर मग तुम्हाला सर्व स्मरण होईल.
[१४२] तर मग हें काम कोणाचें ! [१४३] सरका-
र, ही सर्व दुनिया ज्याणें उपन्न करून तिचें रक्षण करितो,
असा हा परमेश्वर हलक्या मनुष्याचें रूप घेऊन असें कधीं
तरी हें काम करील काय ? ! काय हें ! ह्याणेंच रुपये पाठविले
असून हा नाहीं झणत आहे. यावरून असें उघड दिसते कीं,
ह्यांत कांही तरी ह्याचा निराळाच मतलब असेल ! [१४४]
वजीरसाहेब ह्या तुमच्या बोलण्यांत कांहींच अर्थ नाहीं ! तो
थिठूधेड मनुष्य होता असें तुम्हीं कशें वरून झणतां ? सूर्यतेज
पाहून जसें दिपून जावे त्याप्रमाणें त्याचें तेज पाहतांच माझे
डोळे दिपून गेले ! हिऱ्याची चमक कोळशाच्या आंगीं कधीं
तरी येईल काय ? ह्यांत खचित त्याणें आपली कर्तव्यगारि
दाखविली. तो जर मनुष्य झणावा तर एक लाख अडसष्ट
हजार रुपयांनीं भरलेली थैली एकटा कसा आणिल ? व
एवढ्याशा लहान थैलींत एवढी रकम कशी हो राहिली ? तो
जर हलका मनुष्य होता तर मला त्याचें वेड कसें बरें लागलें ?
तसेंच त्याणें तख्तावर बसवें, व मी त्याला कडकडून भेटावें
असें मला कसें वाटते ? तो येथून गेला न गेला इतक्यांतच
तो गुप्त कसा झाला ? काय ही सर्व करणी मनुष्याची आहे ?

खरोखर हें कृत्य, ज्याणें हें. जगन् उत्पत्ति केलें त्याचेंच आहे तुझाला ह्यांत कांहीं कळत नाही. वोलू नका. दामाजी, तुमच्याकरितां तो येथें आला, तो तुम्ही मला एकदां दाखवा ल तर ह्या तुमचे उपकाराबद्दल जन्मपर्यंत तुमच्या त्रवळ गुलामाप्रमाणें मी राहीन ! दाखवा हो तो वस्तु ! मला लोकर दाखवा ! काय तुमचें नशीब हें ! तुमची भक्ति पाहून खुद्द परमेश्वर धावून आला. असा चमत्कार कधीही मी पाहिला किंवा एकिला नव्हता. ओहो ! माझे हजारों मनुष्य त्याच्या शोधार्थ फिरत आहेत, पण तो अशा मनुष्यांना क । सांपडेल ! सांपडणार नाही तुमच्याशिवाय आतां त्याचें दर्शन हाणें नाही.

(१४५) त्या विठूधेडाला कडकडून भेटण्याची जी मला आशा होती, ती आपण नाहीशी केल्यामुळे माझी सर्वस्वी नाउमेद झाली आहे. एकूण माझ्या जिवाची तुझांस विलकुल परवा नाही ! कां खरें कां खोटे ? तर मेहरवानी करून हे सांगा कीं, तो कोणत्या रीतीने आतां मला भेटेल ? त्याणें आपलें नांव विठू असें कां ठेविलें ! आणि त्यानें हें काम तुमच्याच करितं कां केलें ! (१४६) दामाजीपंत, ज्यापेक्षां एवढी बडी रकम तुमच्यासाठीं त्यानें भरली, त्यापेक्षां तुम्ही परमेश्वराचे मोठे भक्त आहां. व निर्मळ अंतःकरणानें त्याची भक्ति करणारे असून फार शांत आहां, हें मीच लटलें पाहिले असें नाही, आपणच सांगितलें लज्जावयाचें. तसेंच सत्पुरुषाच्या संगतीनें आमच्यासारख्या पापिलोकांना त्रिन मेहनत कसे लाभ होतात हेही सांगितलें. महाराज, मरणा नंतर उत्तम गति कशी प्राप्त करून घ्यावी हें आपण साधु पुरुष जाणत आहां ! केवढी आपली योग्यता ही ! असें असून मी तुमची एकट्याचीच फार निंदा केली असें नाही तर स

हंदू लोकांचीही केली ! त्यांत तुमच्या ब्राह्मणलोकांस तर फारच शिवीगाळ देऊन मन मानेल तें वाईट बोललों ! खरो- खर आपले आश्रित किंवा आपल्या हाताखाली नौकरी करणारे लोक हे चांगले अक्कलवान, दिलदार पाहिजेत ह्मणजे ते आपल्या धन्यास चांगल्या रीतीने खुष ठेवितात. नाहीतर हलकट, पाजी लोक पाहिजेत आपल्या वरिष्ठंस सांगून त्यांचें मन विघडवितात. त्याप्रमाणें माझी गोष्ट झाली. व ह्मणूनच तुमच्या ब्राह्मणलोकांची मी, फार निंदा करून तुमचा नाश करण्याविषयीं अगदीं तयार झालों होतो ! आतां मला स्वतः तुमची पूर्ण योग्यता समजली. तेव्हां तुमच्या लोकांवर आजपासून माझी मेहरबानी आहे ही खचित समजा. (१४७) ह्यावरून, तुम्ही परमेश्वराचे मोठे भक्त आहां असे उघड दिसते. जरी आह्मांस तुमच्या धर्माची विलकुल माहिती नाही, तरी तुमच्या लोकांत मोठे नीतिमान व परोपकारी असे साधु लोक होऊन गेले आहेत हे मला ठाऊक आहे. असेंच परमेश्वरास जाणण्यास अज्ञ मनुष्यांपासून तो ज्ञानी मनुष्यांपर्यंत त्यांचे त्यांचे योग्यतेप्रमाणें तुमच्या धर्मांत उत्तम मार्ग सांगितले आहेत असे पण मी ऐकिलें आहे. दुसऱ्या धर्माचा उच्छेद अथवा तिरस्कार करावा असे हिंदूधर्मांत मूर्खीच नाही; आणखी तुमच्यांत अशा पुष्कळ चांगल्या गोष्टी आहेत असे ह्मणतात. ह्यावरून हिंदूधर्म चांगला असा माझा ग्रह झाला आहे. ह्या धर्मानें ईश्वरप्राप्ति होणे किंवा नाही ह्या विषयीं आतां विचारावयास नको. पंत, ह्मणून मला तुम- चा धर्मांत ध्यावे व त्या देवळांतील तरी देवांचें दर्शन होईल असे करावे. (१४८) महाराज, आपलें बोलणें मला पसंत आहे. आतां त्या देवळांतील मूर्तींचें मला दर्शन होईल असे

आपण केल्यास मी जन्मभर आपले उपकार विसरणार न
 व आपण सांगाल त्याप्रमाणे वागेन. (०१४९) काय
 कोणतेच बोलणे आपण कबूल करित नाही ! विचार
 पाहिले असता आपले बोलणे सर्वथैव खरे आहे.
 तरी शेवटचे माझे बोलणे आपण ऐकावे, ह्यणजे त्या
 दर्शन झाल्यासारखे होईल. (१९०) आपल्या
 उधार व शाहाण्या पुरुषाने ह्या वेदराजधानीत रहावे,
 फलून मला दररोज तुमची भेट होत जाईल. आपल्यास मी
 मोठ्या अधिकाऱ्यावर ठेवितो. अशा आपण कांहीं
 देऊन येथे खुशाल रहावे. ज्यापेक्षां तुमची भाक्ते
 परमेश्वराने आम्हांस प्रत्यक्ष दर्शन दिले. ज्यापेक्षां तुम
 सहवासाने आपचे कल्याण होणें तें काय राहिलें आहे ? तें
 मेहरवानी करून आपण येथे रहावे, आपल्या सर्व मनुष्य
 कडे आपणयाविषयी ताबोडतोव मनुष्य पाठवितो. १९१
 माझे बोलणे आपण कांहींच कबूल करित नाही !
 धान्या कमन त्रि म्हणावयाची ! आपल्यासारख्या सांघु
 कांबरावर फार तक्रार करणेही योग्य नाही ! असो, शेवटीं
 मुझांस हे सांगणे आहे की, दोन तीन दिवस तरी येथे खु
 ल रहावे. आपल्या पूर्वाच्या जागेवर राहणे जरू
 आपल्यास आवडत नाही. तर तेथे दुसरा मनुष्य
 नेमावा हे आपणच सांगवे. (१९२) ज्या मनुष्य
 आपली नालस्तो केली, त्या मनुष्याची बगदास्ती करण्यावि
 आपण तयार झालां ! माटो आश्चर्याची गोष्ट आहे ! अ
 फार दमलां असल्यामुळे आतां आपल्यास तस्दी देणें
 नाही. आपल्यापाशीं कितीही बोललो तरी पुरेसे हो
 व ही तर आतां मेहरवानी करून येथे दोन तीन दि